

Втора международна научна конференция

ИНОВАЦИИ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ

25 ноември 2021 г.

СБОРНИК С ДОКЛАДИ

LSR Covid-19
Laboratory for
Social Researches
Doing our best for better future!

 **ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ**
МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА

 **ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ
• ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ •**

Категора
„Политически науки
и национална
сигурност“

Категора
„Управление и
количествени методи
в икономиката“

Институт
по психология
на МВР

Студентски съвет
към ПУ „Паисий
Хилендарски“

Клуб на мениджъра
към ФИСН

Клуб на политолога
към ФИСН

Клуб „Маркетинг“
към ФИСН

**Втора международна научна конференция
ИНОВАЦИИ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ**

25 ноември 2021 г.

***Светът през призмата на пандемията
COVID-19***

<https://conf.prowis.online/>

ПЛОВДИВСКО УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО

Second International Scientific Conference

INNOVATIONS AND COMPETITIVENESS

November 25, 2021

***The world through the prism
of the COVID-19 pandemic***

<https://conf.prowis.online/english/>

PLOVDIV UNIVERSITY PRESS

Сборникът с доклади включва публикации, които са преминали успешно процес на рецензиране.

© Всички права запазени

Не се разрешава копирането или разпространението на части от книгата, освен след писмено разрешение на авторите.

Редакционна колегия и съставителство:

Доц. д-р Мина Ангелова

Доц. д-р Даниела Пастармаджиева

Организационен комитет:

Председател: Доц. д-р М. Ангелова, ПУ „Паисий Хилендарски“

Членове:

Доц. д-р Даниела Пастармаджиева, ПУ „Паисий Хилендарски“

Гл. ас. д-р Блага Маджурова, ПУ „Паисий Хилендарски“

Гл. ас. д-р Гургана Димитрова, ПУ „Паисий Хилендарски“

Гл. ас. д-р Елица Христова, ПУ „Паисий Хилендарски“

Доц. д-р Ангел Димитров, ПУ „Паисий Хилендарски“

Научен комитет:

Председател: Доц. д-р Драгомир Генов, ПУ „Паисий Хилендарски“

Членове:

Проф. д-р Желка Генова, ПУ „Паисий Хилендарски“

Проф. д.пс.н. Веселин Василев, ПУ „Паисий Хилендарски“

Проф. д.н. Валери Стоянов, ВВМУ „Н. Й. Вапцаров“, Варна

Доц. д-р Сийка Ковачева, ПУ „Паисий Хилендарски“

Доц. д-р Иван Станчев, ПУ „Паисий Хилендарски“

Доц. д.н. Ивка Цакова, УНСС, София

Доц. д-р Илиан Минков, Икономически университет, Варна

Доц. д-р Мария Серафимова-Карапеткова, ЮЗУ „Неофит Рилски“

Проф. д-р Маргарита Бакрачева, СУ „Св. Климент Охридски“

Доц. д-р Лъчезар Радев, ХТМУ, София

Гл. ас. д-р Десислава Стоянкова, ПУ „Паисий Хилендарски“

Д-р Станислав Станев, ПУ „Паисий Хилендарски“

International Scientific Committee:

Prof. Dr. Josef Windsperger, University of Vienna, Austria

Prof. Dr. Plamen Dimitrov, University of Vermont, Burlington, VT, USA

Professor Emeritus Ken Roberts, University of Liverpool, United Kingdom

Assoc. Prof. Dr. Maksim Vilisov, Lomonosov Moscow State University, Russia

Assoc. Prof. Dr. Turkan Firinci Orman, Başkent University, Etimesgut/Ankara, Turkey

Assoc. Prof. Dr. Nita Zoe Doina, Universitatea din București, Romania

Assoc. Prof. Dr. Concha Antón, University of Salamanca, Spain

Assoc. Prof. José Fernando A. Cruz, University of Minho, Braga, Portugal

Assoc. Prof. Dr. Cláudia Salomé Lima Dias, University of Porto, Portugal

Asst. Prof. Dr. Halil Burak Sakal, Cappadocia University, Turkey

Asst. Prof. Dr. Maria José Ferreira, University Lusófona, Portugal

Asst. Prof. Dr. Dorota Wojtyto, Czestochowa University of Technology, Poland

Asst. Prof. Dr. Marlena Krakowiak, Czestochowa University of Technology, Poland

Dr. Lucia Raileanu, Romanian College of Psychologists

Dr. Joanna Michalik, Czestochowa University of Technology, Poland

Dr. Szymon Berski, Czestochowa University of Technology, Poland

Dr. Leslie Kirby, Kirith Institute for Social Justice, US

© Авторски колектив, 2021

© Пловдивско университетско издателство, 2021

ISSN 2738-8018

СЪДЪРЖАНИЕ

За научния форум.....	8
Поздравителни адреси	11

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ СТРУКТУРНИ И ПРОСТРАНСТВЕНИ ЕФЕКТИ НА ПАНДЕМИЯТА COVID-19: ДАННИ И МОДЕЛИ

Георги Пенчев, Константин Пудин	16
---------------------------------------	----

SUSTAINABLE RECOVERY OF TOURISM IN TURKEY IN THE POST-COVID ERA

Halil Burak Sakal.....	31
------------------------	----

ИКОНОМИЧЕСКИ РЕАЛНОСТИ В УСЛОВИЯТА НА ПАНДЕМИЯ

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И РЕШЕНИЯ ПРЕД УПРАВЛЕНИЕТО НА КАДРИТЕ В ТУРИЗМА ПО ВРЕМЕ НА КРИЗА

Десислава Алексова.....	42
-------------------------	----

МАРКОВАТА ЗАЯВИТЕЛСКА АКТИВНОСТ И COVID-19

Венцислава Николова-Минкова	54
-----------------------------------	----

ОТНОСНО НЯКОИ НЕФИНАНСОВИ АСПЕКТИ НА ДЕЦЕНТРАЛИЗИРАНИТЕ ВАЛУТИ

Елена Ставрова.....	66
---------------------	----

ВЛИЯНИЕ НА ВЪЗНИКНАЛАТА ПАНДЕМИЧНА ОБСТАНОВКА ВЪРХУ ЕНЕРГИЙНАТА СИГУРНОСТ

Анатоли Андреев	78
-----------------------	----

ГЕЙМИФИКАЦИЯ КАТО МАРКЕТИНГОВ ИНСТРУМЕНТ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА С ПОТРЕБИТЕЛИТЕ

Филип Христов.....	87
--------------------	----

ПСИХИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ПАНДЕМИЯТА COVID-19

**ВЗАИМОВРЪЗКА МЕЖДУ ПСИХИЧНА УСТОЙЧИВОСТ,
ГЕНЕРАЛИЗИРАНА ТРЕВОЖНОСТ И ЕМПАТИЯ ПО ВРЕМЕ
НА ПАНДЕМИЯТА ОТ КОРОНАВИРУС**

Станислава Стоянова.....96

ПСИХИЧНИ ПОСЛЕДИЦИ ОТ COVID ПАНДЕМИЯТА

Светла Панайотова..... 109

**КОНСТРУИРАНЕ НА МЕТОДИКА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ
НА СТРЕСА И БЛАГОПОЛУЧИЕТО НА ЮНОШИ
В ПАНДЕМИЧНА ОБСТАНОВКА „WELLBE“**

Реджина Господинова, Юлияна Добрева..... 120

ДИНАМИКА НА ИГРАТА ПРИ ДЕЦА

В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ В УСЛОВИЯТА НА COVID-19

Златинка Георгиева..... 133

**ВЛИЯНИЕ НА ПАНДЕМИЧНАТА СИТУАЦИЯ ВЪРХУ
АКТУАЛНОТО ПСИХИЧНО СЪСТОЯНИЕ НА ЮНОШИТЕ**

Бисерка Зарбова, Розалина Генева 145

**ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА ОНЛАЙН ОБУЧЕНИЕТО ПОРАДИ COVID
ПАНДЕМИЯТА ВЪРХУ АНГАЖИРАНОСТТА НА УЧЕНИЦИТЕ ОТ
ПРОГИМНАЗИАЛЕН ЕТАП ПРИ ИЗУЧАВАНЕ НА ПРИРОДНИ НАУКИ**

Меги Дакова, Желязка Райкова, Делка Карагъзова-Дилкова,
Славя Петрова, Ангел Моллов, Мариета Атанасова,
Даниела Димова, Костадина Кацарова, Красимир Витларов 158

**СОЦИОЛОГИЧЕСКИ И ПРАВНИ АСПЕКТИ НА КРИЗАТА COVID-19.
ЗАПЛАХИ ЗА СИГУРНОСТТА ПО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЯ**

**ГРАДСКИЯТ ПРЕКАРИАТ И „НОВАТА НОРМАЛНОСТ“ –
СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ПОСЛЕДИЦИ ОТ ЛОКДАУНИТЕ**

Драгомир Генов, Димитър Панчев..... 171

**СОЦИОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА КОЛЕБАНИЕТО СРЕЩУ
ВАКСИНИРАНЕ (В УСЛОВИЯТА НА COVID-19 КРИЗАТА)**

Тихомир Митев, Мими Василева 184

**ВЛИЯНИЕ НА ПАНДЕМИЯТА COVID-19 ВЪРХУ
ГРАНИЧНАТА СИГУРНОСТ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ**

Иван Станчев..... 196

РОЛЯТА НА ГЛОБАЛНАТА ЗДРАВНА СИГУРНОСТ ПРИ ПАНДЕМИЯТА COVID-19	
Красимир Коев.....	210
ВЛИЯНИЕТО НА COVID-19 ВЪРХУ СВЕТОВНИЯ ЕНЕРГИЕН СЕКТОР: ПОСЛЕДСТВИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ	
Ралица Тодорова.....	221
ПРЕДПРИЕТИТЕ МЕРКИ ЗА ПРЕДПАЗВАНЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО В РЕПУБЛИКА ГЪРЦИЯ ОТ КОВИД-19. ПРАВЕН АНАЛИЗ НА СРЕДСТВА ЗА КОНТРОЛ ЗА СПАЗВАНЕ НА МЕРКИТЕ	
Франческо Георгиев Ночев.....	233
АДВОКАТСКАТА ПРОФЕСИЯ В УСЛОВИЯТА НА КОВИД-19	
София Стойкова.....	242
ЗЕЛЕНИЯТ СЕРТИФИКАТ – ЛЕГИТИМНА МЯРКА, ДИСКРИМИНАЦИЯ ИЛИ ПРОЯВА НА ДИКТАТУРА	
Ивелин Колев.....	249
ЕВОЛЮЦИЯ НА ДЪРЖАВНИЯ СУВЕРЕНИТЕТ В СВЕТОВНО-СИСТЕМНИЯ ПОДХОД В ПОСТЕПИДЕМИОЛОГИЧНИ УСЛОВИЯ	
Николай Николов, Вероника Преждарова.....	262

АНГЛОЕЗИЧНА СЕКЦИЯ

PROSPECTS FOR THE TRANSFORMATION OF THE ELECTORAL INSTITUTE AFTER THE 2020 EPIDEMIC	
Anton Georgievich Arutynov.....	275
HOW PEOPLE REACTED TOWARDS THE MEASURES AGAINST COVID-19 IN SPAIN	
Julen Domeka Renedo Beunza.....	283
TRANSFORMATIONS OF CONSUMER BEHAVIOUR AFTER COVID-19: THEORETICAL PERSPECTIVE	
Dimitar Sabev.....	293
REPUBLIC OF BULGARIA AND THE BULGARIAN COMMUNITIES IN THE COVID-19 SITUATION	
Stanislav Stanev.....	305

КЪРГЛА МАСА

МЕРКИ ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ ПОСЛЕДСТВИЯТА ОТ КРИЗАТА, ПРЕДИЗВИКАНА ОТ ПАНДЕМИЯТА COVID-19 ...	315
--	------------

За научния форум

На 25 и 26 ноември 2021 г. в ПУ „Паисий Хилендарски“ се проведе двудневен научен форум, посветен на пандемията COVID-19 и мерки за преодоляване на последствията от кризата. Форумът е организиран в рамките на проект № КП-06-ДК2/7/2021 „Икономически измерения на пандемията COVID-19: въздействието на психологически, правни и социално-политически фактори и подходи за преодоляване на техните отрицателни ефекти“, финансиран от фонд „Научни изследвания“ към МОН. Ръководител на проекта е доц. д-р Мина Ангелова от катедра „Управление и количествени методи в икономиката“, ПУ „Паисий Хилендарски“.

Втора международна научна конференция
ИНОВАЦИИ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ
Светът през призмата на пандемията COVID-19

25 ноември 2021 г.

В рамките на форума на 25 ноември 2021 г. в ПУ „Паисий Хилендарски“ се проведе **Втора международна научна конференция Иновации и конкурентоспособност „Светът през призмата на пандемията COVID-19“**. Съорганизатори на конференцията са екипът на проект № КП-06-ДК2/7/2021, катедра „Управление и количествени методи в икономиката“, катедра „Политически науки и национална сигурност“, Институт по психология на МВР, Студентски съвет към ПУ „Паисий Хилендарски“, Студентските клубове към Факултета по икономически и социални науки – Клуб на мениджъра,

Клуб „Маркетинг“, Клуб на политолога. В научния комитет на конференцията се включиха представители на академичната общност от 11 държави. Във форума взеха участие учени от четири държави, а именно България, Русия, Турция и Испания, като от България се включиха участници от 12 университета и висши училища.

Поздравителни адреси към участниците имаше от трима ректори – на ПУ „Паисий Хилендарски“, на УНСС, гр. София и на Тракийски университет – гр. Стара Загора. Приветствия имаше и от декан на Факултета по икономически и социални науки към ПУ „Паисий Хилендарски“ и от декана на Стопански факултет, Университет по хранителни технологии, Пловдив. Към тях се присъединиха и ръководители на катедрите, съорганизатори на събитието. Всички те приветстваха интердисциплинарността на форума и обърнаха внимание, че посредством комплексен подход ще се намерят правилните решения на възникналите предизвикателства.

КРЪГЛА МАСА

МЕРКИ ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ ПОСЛЕДСТВИЯТА ОТ КРИЗАТА, ПРЕДИЗВИКАНА ОТ ПАНДЕМИЯТА COVID-19

26 ноември 2021 г.

В рамките на научен форум Иновации и конкурентоспособност, на 26 ноември 2021 г. се проведе **Кръгла маса на тема „Мерки за преодоляване последствията от кризата, предизвикана от пандемията COVID-19“**. Кръглата маса се проведе в дискуссионен формат, в който бяха поканени да участват над 20 експерта от сферата на икономиката, финансите, психологията, социологията, политологията, сигурността и медицината. Сред тях са Георги Ванков, финансов

анализатор, Чикаго, САЩ; проф. д-р Валентина Николова-Алексиева, Декан на Стопански факултет, УХТ; Тихомир Каунджиев, финансов анализатор, Carroll Capital Management; проф. д-р Валери Стоянов, ВСУ „Черноризец Храбър“; проф. д-р Маргарита Бакрачева, СУ „Св. Климент Охридски“; Проф. д.п.с.н. Веселин Василев, ПУ „Паисий Хилендарски“; Даниела Николова, директор на Института по психология на МВР; проф. д-р Иванка Мавродиева, СУ „Св. Климент Охридски“, проф. д-р Елена Сомова, ПУ „Паисий Хилендарски“ и д-р Стефан Станев, УМБАЛ „Свети Георги“, Пловдив.

С експертите беше дискутирано актуалното състояние на коментираните сфери, тенденциите за възстановяване, като бяха генерирани и предложения за конкретни решения. В резултат на дискусията бяха изведени конкретни мерки, които ще бъдат систематизирани и предложени на отговорните институции.

Научният форум беше предаван на живо във фейсбук страницата на проекта, а именно <https://www.facebook.com/LSRLabSocResearches>, като видео записи ще бъдат налични на сайта на проекта и на фейсбук страницата до декември 2021 г. с цел запознаване на по-голяма аудитория с представените доклади, експозета, обобщения.

ПОЗДРАВИТЕЛНИ АДРЕСИ

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ "ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ"

УЛ. "ЦАР АСЕН" № 24, ПЛОВДИВ 4000, БЪЛГАРИЯ

тел. +359 32 631 449, факс +359 32 628 390, www.uni-plovdiv.bg

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС

*До участниците във Втората международна конференция
„Иновации и конкурентоспособност.*

Светът през призмата на пандемията COVID-19“

Уважаеми колеги,

В качеството си на Ректор на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ и от името на академичното ръководство бих искал да Ви поздравя по повод откриването на Втората международна конференция „Иновации и конкурентоспособност. Светът през призмата на пандемията COVID-19“.

Вашият академичен форум уважава с многопластова интердисциплинарна научна програма, солидно международно присъствие и разнообразие от теми, отразяващи различни явления в обществено-политическия, икономическия и социален живот, възникнали в резултат на пандемията COVID-19.

Оценяваме високо Вашите разнородни професионални интереси, както и стремежа Ви към актуален научен анализ и намиране на ценни решения, засягащи трансформациите в социално-икономическите реалности, правните аспекти на пандемията, заплахата за националната сигурност, ролята на международното сътрудничество за излизане от кризата.

Желая успех на всички участници, плодотворна работа, полезен обмен на знания и добри практики и най-вече здраве, вдъхновение и лично щастие!

На добър час!

25 ноември 2021 година

С уважение:

проф. д-р Румен Младенов

Ректор на ПУ „Паисий Хилендарски“

ТРАКИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ

6000 СТАРА ЗАГОРА, СТУДЕНТСКИ ГРАД

Ректор: 042/670 204, 699 202

Учебен отдел: 042/699 208, 699 209

Международно сътрудничество 042/699 213

РЕКТОРАТ

факс: 042/672 009

e-mail: rector@trakia-uni.bg

www.uni-sz.bg

ДО ОРГАНИЗАЦИОННИЯ КОМИТЕТ НА ВТОРА МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ ИНОВАЦИИ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ „СВЕТЪТ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ПАНДЕМИЯТА COVID-19“

УВАЖАЕМИ ЧЛЕНОВЕ НА ОРГАНИЗАЦИОННИЯ КОМИТЕТ,

Приемете моите и на цялата академична общност на Тракийски университет – Стара Загора сърдечни поздравления по повод организирането на Втората международна научна конференция Иновации и конкурентоспособност „Светът през призмата на пандемията COVID-19“.

Темата на научния форум е изключително важна и нужна на всички ни, защото пандемията промени изцяло света и живота във всичките му форми. Вярвам, че дискусиата, обхващаща, актуалните в ситуацията, тематични направления: „Икономически реалности в условията на пандемия“, „Психични измерения на пандемията“, „Социологически аспекти и социална среда в посткризисни периоди“, „Политика и национална сигурност по време на пандемия“ и „Правни аспекти на кризата COVID-19“ ще стигне до отговорите на много въпроси, засягащи по-нататъшното ни развитие.

Поздравявам Ви и за другото мащабно събитие, което подготвяте – Кръгла маса „Мерки за преодоляване последствията от кризата, предизвикана от пандемията COVID-19“. Адмирация за целта, която сте си поставили - да се дискутират актуални нерешени проблеми в сферата на бизнеса, политиката, управлението, както и за участниците в събитието.

Бъдете здрави, удовлетворени от резултатите на събитията в организирания научен форум и винаги устремени към нови научни проекти.

С УВАЖЕНИЕ,

ДОЦ. Д-Р ДОБРИ ЯРКОВ

РЕКТОР НА ТРАКИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ – СТАРА ЗАГОРА

ПОЗДРАВИТЕЛЕН АДРЕС

До
участниците във Втората международна научна конференция „Иновации и конкурентоспособност – Светът през призмата на пандемията COVID-19“

Уважаеми господин Ректор,
Уважаема доцент Ангелова,
Уважаеми колеги и гости,

От името на ръководството на Университета по хранителни технологии и лично от мое име, Ви поздравявам по повод Втората международна научна конференция „Иновации и конкурентоспособност – Светът през призмата на пандемията COVID-19“, която се организира от Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

Темата за иновациите и тяхната обвързаност с конкурентоспособността е много актуална и адекватна на фона на изключително динамичните времена, в които живеем. Иновацията е ключът, който може да помогне на всяка бизнес организация да се адаптира, да расте и да се превърне в лидер при съвременните турбулентни условия, белязани от пандемията COVID-19.

Стъпвайки върху новите реалности, създадени през 2020 г., прогнозите за бъдещето крият много неизвестни. Глобалната рецесия в резултат на COVID-19 е най-голямата след края на Втората световна война. Въведените ограничителни мерки формираха негативен шок по линия, както на търсенето, така и на предлагането, а световната икономика се сви с 3,5%. Въздействието на шока вероятно ще бъде дълготрайно, затова повече от всякога светът се нуждае от надеждни данни и статистика, както и предложения за адек-

ватни мерки по региони, за да подпомогне бързата реакция и овладяване на кризата.

Днес, в разгара на Индустрия 4.0 и на прага на Индустрия 5.0, ние живеем в интересни времена, в които конкуренцията не е между излишни празнословия и неудовлетворено его, а между нови идеи, между научни и бизнес постижения. Един от мотивите за създаване на новости е конкуренцията на пазара, а за превръщането на новостта в иновация най-голяма роля играе предприемачът с неговите способности да поема риска. „Когато Хенри Форд направил евтини и надеждни коли, хората казали „Че какво му е на коня?“. Форд е поел огромен риск, но е успял.“

Затова не се страхувайте да рискувате, непрекъснато мислете как бихте могли да направите света по-добър, подлагайте на съмнение и не се страхувайте от провала!

Както казва един от най-успелите бизнесмени Илон Мъск: „Провалът е задължителен. Ако не се провалите, не създавате достатъчно иновации.“

Убедена съм, че днешният форум ще допринесе за популяризиране на мисията му и ще подобри уменията на всички вас, утвърдените учени в областта на иновациите и предприемачеството през призмата на пандемията COVID-19, ще се генерират работещи идеи, които ще станат част от добрите национални и европейски мерки за бързото и адекватно справяне с последствията от епидемичния взрив.

На всички участници в научната конференция желая съдържателна и пълноценна работа, която да бъде от полза за утвърждаването на предприемаческия модел, развитието на иновационната активност, повишаване на конкурентоспособността на бизнеса в България и бързо възстановяване от пандемичния шок.

С уважение:

проф. д-р инж. Валентина Николова-Алексиева –
Декан на Стопанския факултет към Университета по хранителни технологии – Пловдив

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКИТЕ СТРУКТУРНИ И ПРОСТРАНСТВЕНИ ЕФЕКТИ НА ПАНДЕМИЯТА COVID-19: ДАННИ И МОДЕЛИ

Георги Пенчев¹, Константин Пудин²

¹ *Университет за национално и световно стопанство,
катедра „Национална и регионална сигурност“, България
E-mail: gpenchev@unwe.bg*

² *Университет за национално и световно стопанство,
катедра „Национална и регионална сигурност“, България
E-mail: kpoudin@unwe.bg*

Резюме. Докладът има за цел да представи работата и междинните резултати получени в резултат на изпълнението на проект на УНСС „Моделиране, анализ и оптимизация на социално–икономическите мерки за намаляване на негативните последствия на пандемията COVID-19“, финансиран от Националния научен фонд. Представени са основните дейности по проекта, както и търсенето на подходящи методи и модели за анализ и оценка на мерките в подкрепа на промишлеността и заетостта, както и техните ефекти на национално и регионално ниво. Анализирани са източниците, наличността и качеството на данни за приложение на моделите.

Ключови думи: Моделиране със структурни уравнения, Пространствени икономически модели, COVID-19, Сравнителен анализ, Противоепидемични мерки

STUDY OF THE ECONOMIC STRUCTURAL AND SPATIAL EFFECTS OF THE COVID-19: DATA AND MODELS

Georgi Penchev¹, Konstantin Poudin²

¹ *University of National and World Economy,
Department “National and Regional Security”, Bulgaria
E-mail: gpenchev@unwe.bg*

² *University of National and World Economy,
Department “National and Regional Security”, Bulgaria
E-mail: kpoudin@unwe.bg*

Abstract. The report is aimed at presenting the ongoing work and intermediate results of project “Modelling, analysis and optimization of socio-economic measures for reducing the negative consequences of the Covid-19 pandemic”, funded by the Bulgarian National Science Fund. The project is of fundamental research type and is executed by the University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria. The study of applicable method and models for analysis and evaluation of the effects of the measures in support of industry and employment are presented on national and regional levels. The possible data sources for models application are analysed as availability and quality.

Keywords: Structural Equation Modelling (SEM), Spatial Econometrics, COVID-19, Benchmarking, Pandemic Measures

1. Въведение

Появата на COVID-19, разпространението му и ангажирането на цялото обществено съзнание с него изправя човечеството пред ново предизвикателство. В сравнение с тероризма и миграцията, които са сред водещите глобални заплахи за сигурността през последните две десетилетия, вирусът се оказва много по-опасен. Той е заплаха, разпространяваща се бързо и достигаща до всяка точка на планетата, като е в състояние да засегне всеки човешки организъм и да причини сериозни и необратими негативни последствия.

С цел да се отговори на бързото разпространение на COVID-19, през пролетта на 2020 г. в ЕС и държавите-членки са въведени безпрецедентни мерки, свързани с ограничаване на правото на движение, налагане на социална дистанция и затваряне на редица стопански сектори. Приложени с цел ограничаване разпространението на заразата и спасяването на човешки животи, тези мерки предизвикват икономически и социални сътресения, намиращи израз в увеличаване на безработицата, спад в производството, намаляване доходите на населението и други, които като цяло увеличават обществената и личната несигурност.

Всичко това поставя и изискването да бъдат изработени и приложени механизми, които да дадат възможност за преодоляване на негативните икономически и социални последици от наложените рестрикции. Оценяването на резултатите и въздействието на мерките е друг важен аспект на рационалната политика за справяне с пандемията от COVID-19.

2. Обща рамка на изследването

Изследванията на последиците от пандемията, мерките свързани с тях и последващите ги ефекти имат не само научно, но и съществено практико-приложно значение. Един от изследователските проекти в това направление е проект „Моделиране, анализ и оптимизация на социално–икономическите мерки за намаляване на негативните последици на пандемията COVID-19“¹. Проектът с продължителност 24 месеца е финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на Министерството и образованието и науката. Ръководител на проекта е проф. д-р Димитър Димитров – Ректор на УНСС и ръководител на катедра „Национална и регионална сигурност“. В проекта вземат участие 12 изследователи, в т.ч. четирима хабилитирани лица, а също и пет докторанта, обучаващи се в докторски програми към катедрата.

Както подсказва и самото наименование, целта на проекта е да допринесе за оптимизация на социално-икономическите мерки, предприети в условията на пандемия чрез прилагане на пространствено моделиране и анализ. Това от своя страна предполага идентификация, описание и анализ на всички видове мерки, в т.ч. рестрик-

¹ Номер на проекта: КП-06-ДК2/2 от 30.03.2021 г.

тивни, стимулиращи, а също и положителните и отрицателните ефекти от тях, проучване и избор на подходящи методи и модели, събиране на данни и създаване на база от данни за нуждите на моделирането, изграждане и тестване на модели.

Според плана за изпълнение на проекта изследователската дейност е организирана в рамките на два работни пакета (РП): РП 1. Изграждане на модели за измерване на икономическите ефекти в резултат на предприетите мерки срещу разпространението на COVID-19 и РП 2. Създаване на интерактивна база данни с отворен достъп с резултати от изследвания за ефектите от мерките за борба с разпространението на COVID-19.

През изминалите месеца от началото на проекта в рамките на двата пакета са извършени някои основни дейности.

В рамките на РП1 са изследвани рестриктивните и стимулиращи мерки в избрани държави, в т.ч. България, Великобритания, Германия, Гърция, Канада, Нидерландия, Франция и Швеция. В резултат на това са идентифицирани добри практики в съответните страни, а също успешните и неуспешни мерки (за успешни се приемат тези, които поддържат нивото на индикаторите определени в предходната точка близо или над нивата преди 2019 г.). Сред изследваните социално-икономическите мерките по области са: подкрепа за заетост, субсидии и банкови заеми, данъчни облекчения и директни грантове и новата задача, гарантиране на плащанията по заемите, дигитална икономика, пътувания, образование, увеличаване на банковите способности.

Наред с това е обобщена информация за разработени до момента модели, в т.ч. индексни и структурни, които отговарят на целите на настоящия проект. На база проучени различни социално-икономически индикатори в хода на изследването са разработени и тествани регресионни модели и MIMIC (Multiple Indicators-Multiple Causes) модел със структурни уравнения с една/две латентни променливи. Създаден е и е тестван модел със структурни уравнения на латентни криви на растеж със свързани външни променливи. Използвани са VAR (Vector Auto Regression) и DFM (Dynamic Factor Model) модели за определяне на ефектите и взаимодействието на факторите в резултат от шока свързан с пандемията от COVID-19.

В рамките на РП2 са обобщени резултатите от изследването по РП1 и са идентифицирани основните индикатори за наблюдение,

както и основните теми на изследвания свързани с COVID-19. Определени са и най-престижните източници на литература и цитируемост на научни публикации. Създаден е логически модел на интерактивната база данни. Моделът предвижда използване на популярната търсеща машина ElasticSearch и средства за автоматично събиране на информация с чиято помощ да бъде реализирана една полезна и фокусирана база данни от изследвания за въздействието и мерките за справяне с COVID пандемията.

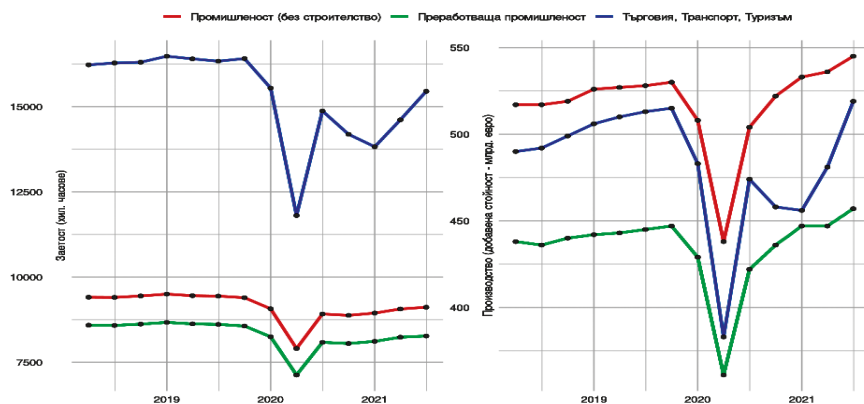
3. Основни икономически последици и икономически мерки в ЕС

За отрицателните ефекти от ограничителните мерки в началния етап на пандемията красноречиво говорят данните от статистическите наблюдения за второто тримесечие на 2020 г.

Статическата служба на ЕС – Евростат отчита намаляване на сезонно коригирания БВП с 11,8% в еврозоната и 11,4% в ЕС през второто тримесечие на 2020 г. в сравнение с първото тримесечие на същата година. Това е най-високият спад, който е регистриран по отношение на този показател от 1995 г., когато започва неговото редовно наблюдение. За сравнение може да бъде отбелязано, че за първото тримесечие на 2020 г., преди налагане на ограничителните мерки, спадът на БВП е бил съответно 3,7% за еврозоната и 3,3% в ЕС.

Евростат отчита и намаляване в броя на заетите за второто тримесечие на 2020 г. Това намаление е с 2,9% в еврозоната и с 2,7% в ЕС в сравнение с предходното тримесечие, когато заетостта намалява съответно с 0,3% в еврозоната и 0,2% в ЕС. В сравнение с второто тримесечие на 2019 г. спадът на заетостта е 3,1% в еврозоната и 2,9% за ЕС. Това са рекордни намаления от началото на статистическите наблюдения на заетостта от 1995 г. (Eurostat, 2021c).

На **Фиг. 1** може да бъде видяно въздействието на COVID-19 пандемията в Еврозоната в три от най-засегнатите сектори, като добавена стойност и като намаление на работните часове.

Фиг. 1. Въздействие на пандемията

Източник: Евростат (бази от данни `namq_10_a10`, `namq_10_a10_e2`)

Влошеното състояние на показателите – БВП, заетост, разходи за потребление и други от началото на пандемията, до голяма степен повлияно от наложените ограничителни мерки и увеличаващо риска от икономическа и най-вече социална катастрофа, налага ЕС и държавите-членки да предприемат своевременни, адекватни и координирани действия за преодоляване на очертаващите се негативни тенденции.

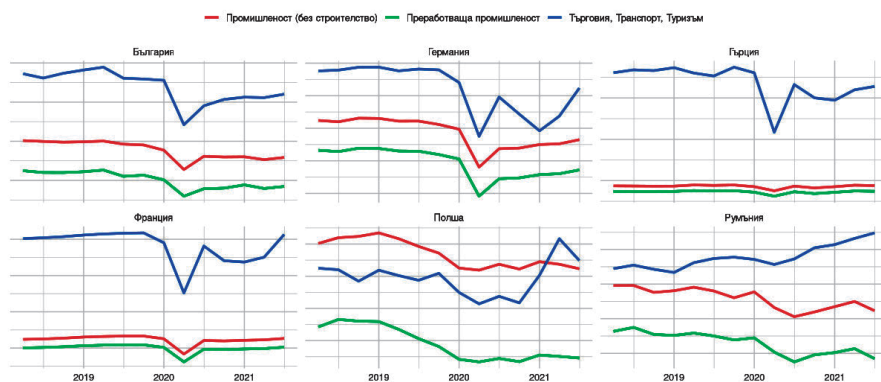
На 9 април 2020 г. са предложени три предпазни механизма, които са насочени към подкрепа на работните места и заетите, бизнеса и държавите-членки. Общият размер на средствата по тях е 540 млрд. евро.

С цел да бъдат намалени социално-икономическите последици и за да овладее спадът по отношение на заетостта е предложен Европейският инструмент за временна подкрепа с цел смекчаване на рисковете от безработица при извънредни обстоятелства (SURE). Той дава възможност за отпускане на финансова помощ в размер до 100 млрд. евро под формата на заеми. (European Commission, 2021).

В подкрепа на бизнеса е създаден Общоевропейски гаранционен фонд, който предоставя заеми на предприятия, като фокусът е върху малките и средни предприятия в рамките на ЕС.

² Пълната библиография на базите данни може да бъде видяна в използваната литература – (Eurostat, 2021b) и (Eurostat, 2021a)

В отговор на икономическите последици от пандемията и наложените ограничения през април 2020 г. Европейската комисия създава Инвестиционна инициатива в отговор на коронавируса (European Commission, 2020). С нея се осигуряват финансови средства от структурните фондове за подпомагане на засегнати от кризата сектори в държавите-членки. В ЕС са предприети и мерки, които да попречат дестабилизация на финансовия сектор.

Фиг. 2. Въздействие на пандемията за страни от ЕС

Източник: Евростат (база от данни namq_10_a10_e)

През април – май 2020 г. е предложен и приет План за възстановяване на Европа от пандемията. През юли същата година е взето решение за създаването на Фонд за възстановяване, наречен NextGeneration EU. Предвидено е в периода 2021 – 2027 г. ЕС да отдели общо 2364,3 млрд. евро за възстановяване от пандемията, като наред с това средствата трябва да допринесат за подпомагане на процеса на дигитализацията и осъществяването на екологичния преход на икономиката (European Union, 2020).

Инициативите за ограничаване на негативния икономически ефект от пандемията на ниво ЕС са последвани от политики и мерки на национално ниво. В следствие на тази реакция от страна на европейските и национални институции през останалата част на 2020 г. стойностите на наблюдаваните икономически показатели, за които са отчетени рекордни спадове през второто тримесечие на година, започват да се подобряват. Въздействието на пандемията и предприетите мерки за някои страни от ЕС може да бъде видяно на Фиг. 2.

4. Модели на изследването

В рамките на изследването и във връзка с планираните дейности по изследователския проект бяха анализирани възможностите на три основни типа модели статични, динамични и пространствени.

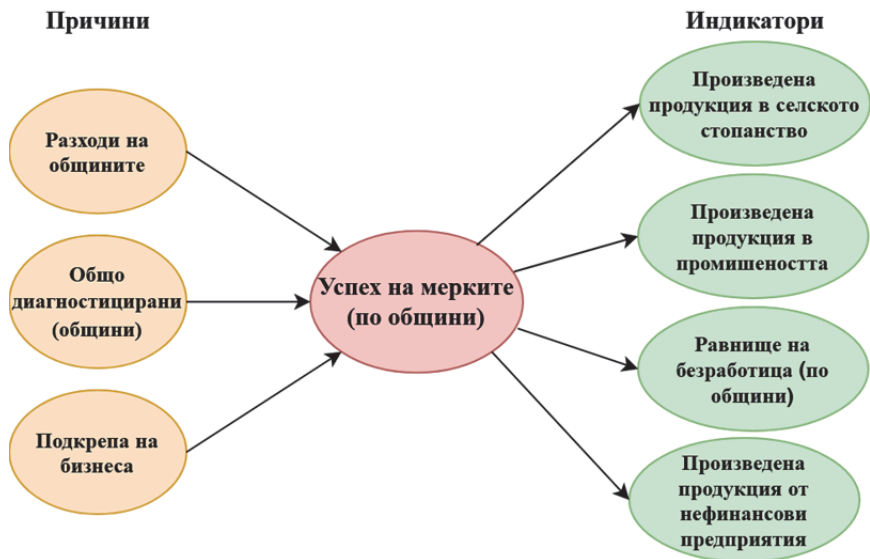
Пространствените модели позволяват анализ на пространствени зависимости в развитието на географски близки региони или точки. Предвижда се след събирането и обобщаването на данните по проекта (вж. следващия раздел) да бъдат използвани елементи на дескриптивната пространствена статистика, търсене на пространствена корелация с помощта на метода Моран I и използване на метода на Географски претеглена регресия (Geographically Weighted Regression) (Fotheringham et al., 2006).

Динамичните модели които бяха избрани за използване са два основни типа – за анализ на развитието и на ефектите.

Избрани бяха модели за развитие със структурни уравнения. Бяха съставени няколко модела на развитие със свързани променливи (Bollen & Curran, 2005). За основни променливи бяха избрани показатели за добавената стойност на сектори в икономиката, а за свързани (въздействащи) променливи бяха избрани показателите за стриктност на ограничителните мерки на Oxford COVID-19 Government Response Tracker (OxGRT). Тази инициатива предоставя индекс за оценка на стриктността на мерките в над 180 страни по 23 показателя, включващи както рестриктивните мерки, така и мерките за подкрепа. Оценката е базирана на информация от респонденти в страните, както и на автоматично събиране на информация от свободни източници. Междинните резултати обобщени по проекта показват някои трудности при използването на този тип модели (Mahdi et al., 2021).

Вторият тип модели целят оценката на въздействащите фактори и ефектите от шока на пандемията. Тествани са модели с данни от Евростат базирани на векторни авторегресионни модели (Vector-autoregression – VAR). Към момента резултатите от тестовете на тези модели са междинни и нееднозначни.

В рамките на изследването беше съставен и статичен модел със структурни уравнения. На база проучени различни социално-икономически индикатори в хода на изследването са разработени и тествани регресионни модели и MIMIC (Multiple indicators-Multiple causes) модел със структурни уравнения с една и две латентни променливи (Chin, 1998).

Фиг. 3. Модел със структурни уравнения МІМІС

Източник: Резултат от моделиране по РПІ

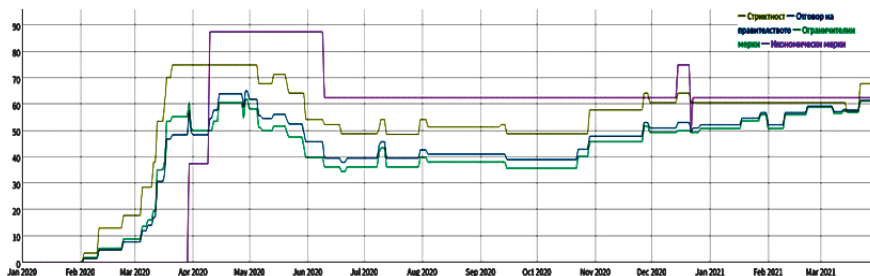
С помощта на разработения МІМІС модел ще бъде установено нивото на реакция (и успеха) на мерките на общинско ниво в страната през 2020 г. На практика зададената ненаблюдавана (латентна променлива) може да се възприеме като нов показател за успех на мерките, изведен от влиянието на причините (causes) в лявата страна на модела върху индикаторите (indicators) в дясната страна на модела, представен на (Фиг. 3).

Общоприето е в литературата, че за използването на модели със структурни уравнения са необходими минимум 150 наблюдавани обекта. В този смисъл, за използването на модела е необходимо да се изследва общинското ниво на териториална организация в България. По този начин наблюдаваните териториални единици са 265 български общини към 2020 година. Изборът на показателите (и причини и индикатори) се основава на наличните данни и икономически показатели на общинско ниво.

5. Данни

5.1. Основни източници

Първият и основен източник за приложението на динамичните модели е Евростат и базите данни за БВП по добавена стойност, както и националното и регионални (NUTS 2 и NUTS 3) нива на безработица и заетост.

Фиг. 4. Данни от индекса OxGRT за България

Източник: Oxford COVID-19 Government Response Tracker (OxGRT)

Друг важен източник е OxGRT, който предоставя информация за нивото на стриктност на мерките, отговора на правителството и икономическите мерки за подкрепа на икономиката и социални дейности. Развитието на този индекс може да бъде видян на **Фиг. 4**.

Източници на данни за показателите на модела със структурни уравнения MIMIC, представен на Фиг. 3, са следните организации:

- Национален статистически институт (НСИ):
 - данни за „Индикатори“ (дясна част на MIMIC – “Indicators”);
 - статистика за случаи на заразяване (Causes);
- Министерство на финансите (MoF, 2021):
 - Бюджети и финанси на общините (Causes);
- Национален осигурителен институт (НОИ):
 - Субсидии, грантове, програми (Causes) (NSSI, 2021).

5.2. Установени проблеми при събиране и обобщаване на данните

По време на работата по проекта бяха установени следните проблеми свързани с качеството на данните:

- При отчитането на предоставените грантове и субсидии по съответните мерки се използват фрагментирани файлове във формат на Excel. Файловете представляват обобщаване на данните към определена дата и са трудни за автоматична обработка;
- Получателите на средствата са реферирани само с име и уникален номер към Търговския регистър. Необходимо е допълнително търсене в регистъра за установяване на вида дейност по НКИД и местоположението на фирмата;
- Реферирани към организации включени в други регистри – БУЛСТАТ (държавна администрация, нотариуси и т.н.), което изисква справки в съответните регистри;
- Липса на НКИД класификация за всяка фирма в Търговския регистър в много от случаите;
- Данни за дейностите по НКИД не се предоставя за общинско ниво.

Разполагайки с данни за икономическите дейности бихме могли да определим по-детайлно въздействията и ефектите от мерките. Поради тази причина, бяха положени специални усилия за допълнителното обогатяване на данните с помощта на автоматично търсене и реферирани на информацията в посочените регистри.

5.3. Първоначално обобщаване на данните на ниво общини

Първоначалното обобщаване на пет от мерките предприети от правителството е представено в два варианта на Фиг. 5 и Фиг. 6. Източник на данните е сайта на НОИ за изплатени компенсации.

Петте представени по-долу са обединени в следните две категории:

Мерки „60/40“ и „80/20“ с изцяло национално финансиране от заем по програма SURE на ЕС:

200 млн. лв. – ПМС № 55;

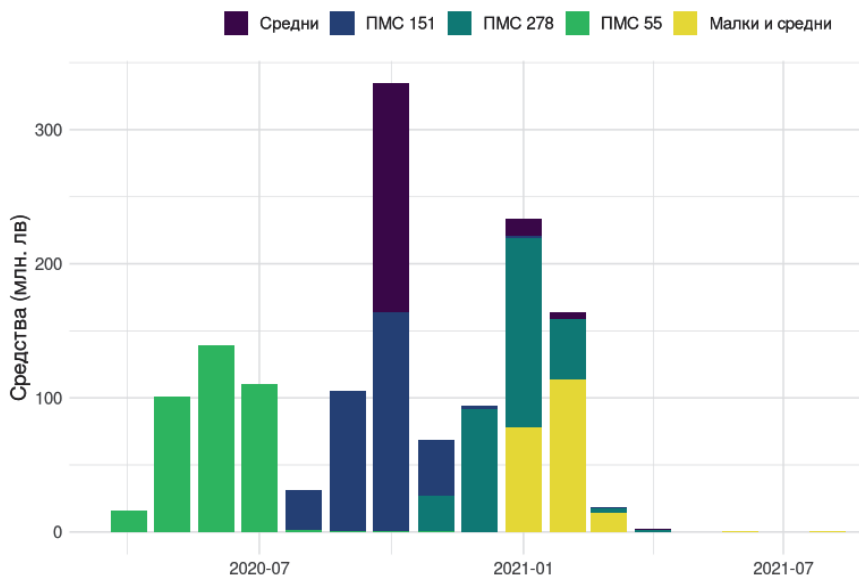
350 млн. лв. – ПМС № 151;

450 млн. лв. – ПМС № 278;

Програми с европейско съфинансиране 85%:

225 млн. лв. – подкрепа на микро и малки предприятия;

200 млн. лв. – средни предприятия.

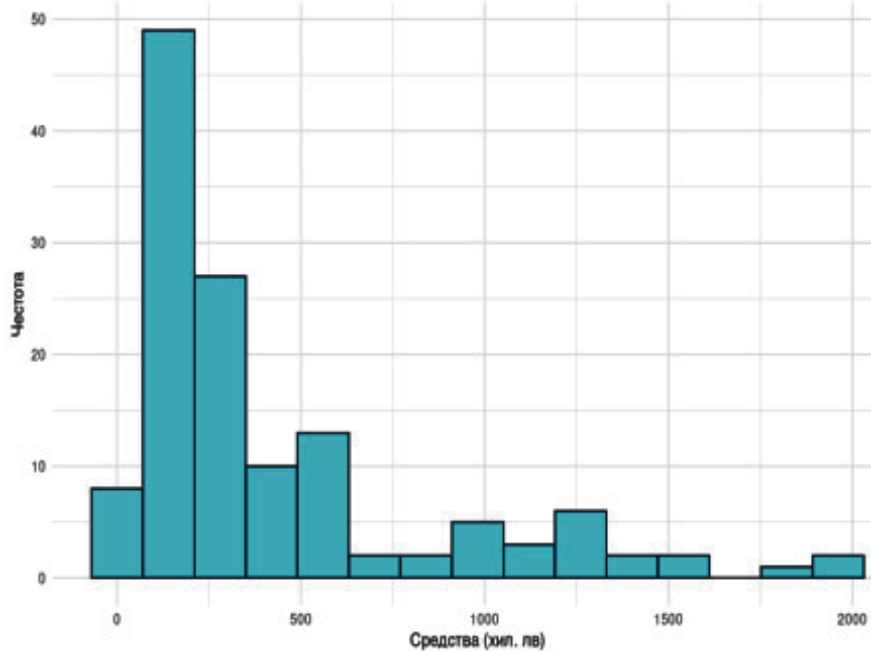
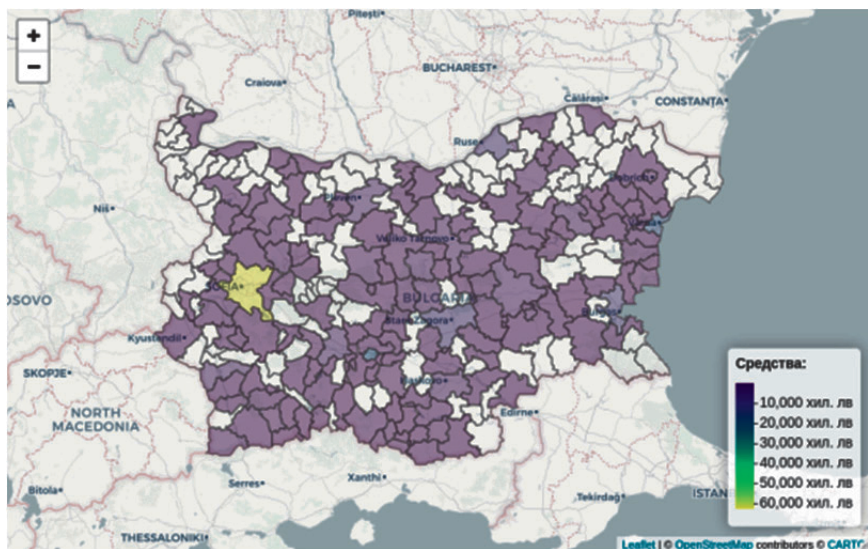

Фиг. 5. Времени ред на пет от икономическите мерки, България

Източник: НОИ, Търговски регистър, собствени изчисления

Търсенето на пространствено разпределение е представено за мярката за подкрепа на средни предприятия на Фиг. 6. Общо предприятия от 150 общини са се възползвали от средствата за подкрепа. Вероятно е в останалите общини да няма регистрирани средни предприятия или те да не се възползвали от средствата. Това е едно логично предположение, вземайки предвид структурата на българската икономика и преобладаващите малки и микро предприятия.

Прави впечатление и разпределението на средствата като обем – преобладаващия брой общини – 134 общини получават под 2 млн. лева, като това представлява 28% от общите средства по мярката. Същото важи и за разпределението при микро и малките предприятия, където 221 общини от общо 234 получават 25% от средствата.

Фиг. 6. Разпределение на средствата за подкрепа на средни предприятия
Източник: НОИ, Търговски регистър, собствени изчисления

6. Заключение

В заключение може да се каже, че представеното изследване, провеждано по проект „Моделиране, анализ и оптимизация на социално–икономическите мерки за намаляване на негативните последици на пандемията COVID-19“ на УНСС предлага възприети в практиката и приложими методи и модели за анализ и оценка на качеството на прилаганите мерки.

Изследването създава собствена база от данни и знания за изследване на влиянието на ограничителните и подкрепящите мерки и осигурява възможност за анализ в няколко разреза – структурен, времеви и пространствен, което ще даде допълнителна сила на окончателните изводи и резултати.

Общият извод който може да бъде направен до тук е, че научната литература в областта вече предоставя достатъчно възможности за анализ, както и конкретни изследвания. Необходимо е данните да бъдат реструктурирани за по-лесно използвани за научни и практически анализи. Независимо от това, данните за нашата страна са налични и първоначалният им анализ показва логика на данните.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bollen, K. A., & Curran, P. J. (2005). *Latent Curve Models: A Structural Equation Perspective* (1 edition). Wiley-Interscience.
2. Chin, W. W. (1998). Commentary: Issues and Opinion on Structural Equation Modeling. *MIS Quarterly*, 22(1), vii–xvi.
3. European Commission. (2020). *Coronavirus Response Investment Initiative*.
https://ec.europa.eu/regional_policy/en/information/publications/factsheets/2020/coronavirus-response-investment-initiative
4. European Commission. (2021). *SURE: Report confirms instrument's success in protecting job* [Text]. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_4822
5. European Union. (2020). *NextGenerationEU*. https://europa.eu/next-generation-eu/index_en
6. Eurostat. (2021a). *Employment A*10 industry breakdowns [namq_10_a10_e]* [Data Explorer]. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=namq_10_a10_e&lang=en
7. Eurostat. (2021b). *Gross value added and income A*10 industry breakdowns [namq_10_a10]* [Data Explorer]. https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=namq_10_a10&lang=en

8. Eurostat. (2021c, March). *Euroindicators*. 30/2021-9 March 2021. https://ec.europa.eu/eurostat/documents/portlet_file_entry/2995521/2-09032021-AP-EN.pdf/2cf0fd87-a11d-a0eb-ca36-2092f1574f80
9. Fotheringham, A., Charlton, M., Brunson, C., Chris, C., Brunson, B., Fotheringham@nuim, S., & Ie. (2006). Geographically weighted regression. *Technometrics*, 48.
10. Mahdi, A., Błaszczuk, P., Dłotko, P., Salvi, D., Chan, T.-S., Harvey, J., Gurnari, D., Wu, Y., Farhat, A., Hellmer, N., Zarebski, A., Hogan, B., & Tarassenko, L. (2021). OxCOVID19 Database, a multimodal data repository for better understanding the global impact of COVID-19. *Scientific Reports*, 11(1), 9237. <https://doi.org/10.1038/s41598-021-88481-4>
11. MoF. (2021). *Municipalities Fiscal Indicators*. <https://www.minfin.bg/bg/810>
12. NSSI. (2021). *Access to Public Information* [National Social Security Institute]. <https://www.noi.bg/aboutbg/accinformation>

SUSTAINABLE RECOVERY OF TOURISM IN TURKEY IN THE POST-COVID ERA

Halil Burak Sakal

*Cappadocia University,
Department Political Science and International Relations
Nevşehir, Ürgüp, Turkey
E-mail: burak.sakal@kapadokya.edu.tr*

Abstract. Globally, travel and tourism sector were hit hard by the impacts of the Covid-19 restrictions and lockdowns. In Turkey, the total contribution of travel and tourism to the GDP was more than halved in 2020 as compared to the previous year. While the sudden stop in 2020 had a negative impact on the sector, it created a unique opportunity to redesign a more resilient long-term tourism strategy. Based on multi-stakeholder cooperation, Turkish tourism authorities build the post-Covid recovery strategy on competitiveness and sustainability while aiming at increasing the income generated from tourism activities. This conference paper analyzes Turkey's post-Covid sustainable tourism strategy from the perspective of changing consumer behaviors, pre-and post-Covid tourism demand, and the impact of sustainability on tourism competitiveness.

Keywords: resilience, sustainability, travel and tourism, competitiveness, Covid-19

1. Introduction

The travel and tourism (T&T) industry was seriously affected by the impacts of the Covid-19 pandemic because of lockdowns and travel restrictions implemented globally since early 2020. Before the pandemic, the number of international visitors reached nearly 1.5 billion, the industry's historical highest volume thus far (UNWTO, 2021). Back then, the industry created one out of ten jobs in the world and contributed %10.4

to the global gross domestic product (GDP) (WTTC, 2021). The pandemic caused a loss of almost 4.5 trillion US dollars for the sector, whose contribution to the world GDP decreased to %5.5 in 2020.

Turkey's tourism sector was also severely impacted by the pandemic. In 2019, the number of international tourists visiting Turkey reached a historically high number of nearly 52 million, according to the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Turkey, and generated a total of 34.5 billion US dollars from the tourism activities in the same year (Ministry of Culture and Tourism, 2021). In 2020, the number of international visitors decreased to 16 million, a %69 decline compared to the previous year. The tourism industry and public authorities reacted quickly to help recover the T&T industry of Turkey in the post-Covid era, and the number of international visitors in 2021 is estimated to reach 28 million in 2021 (Ministry of Culture and Tourism, 2021). This paper reviews the short- and medium-term strategies of Turkey's post-Covid T&T recovery and argues that a resilient and long-lasting recovery should be based on sustainability and competitiveness.

2. The T&T industry of Turkey

In terms of international tourists hosted in 2019, Turkey was the sixth-largest tourist destination globally, with %3.5 of global international tourist flows directed to Turkey. In terms of tourism income, Turkey ranked 13th globally as the international tourists spent 666 US dollars on average. In 2014, the average income generated per international visitor was as high as 828 US dollars (TurkStat, 2021).

The T&T industry of Turkey suffers from a high level of seasonality as about %40 of international arrivals corresponds to the peak season. The geographically non-dispersed structure of Turkish tourism is another setback to its sustainable development and long-term growth. Almost three-quarters of foreign nationals stayed in hotels and other facilities in Antalya, İstanbul, and Muğla (Ministry of Culture and Tourism, 2021).

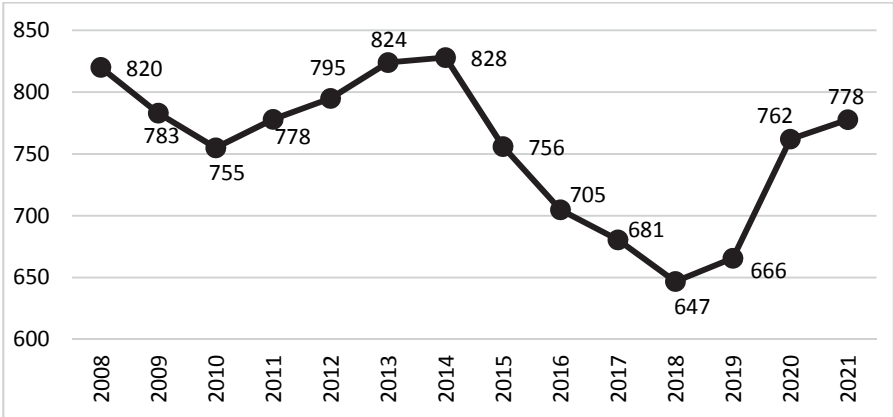

Fig. 1. Tourism spending per international tourist, US dollars (estimates for 2021)

Source: Author based on TurkStat 2021

The decrease in the amount of income generated per arrival since 2014 (FIG. 1) and the temporal and spatial disadvantages of tourism in Turkey led the Ministry of Culture and Tourism in 2018 to develop a strategy with the goals of reaching 75 million international tourists and 65 billion US dollars of T&T income by the year 2023. To this end, a strategy was announced in 2019 that was based on digital promotion, innovative tourism products, human resources, investments in tourism and transportation infrastructure. With the help of IT technologies, new source markets were targeted (especially China, India, South Korea, and Japan), new products were developed, and a new tourism promotion and development agency was established in 2019 with the active contribution of the public sector, tourism associations, private sector and local stakeholders (TGA, 2019).

The initial results of the 2018 tourism strategy were positive in 2019: the total tourism income reached 2014 levels, with the total number of international visitors reaching the historically highest level of 51.7 million. T&T spending per international tourist slightly increased to 666 US dollars (TurkStat, 2021). At the beginning of March 2020, with the impact of international travel restrictions, lockdowns, and other strict measures, the tourism activities in Turkey almost stopped. This pandemic-led global crisis led Turkey's tourism authorities to revise the 2023 tourism strategy along with its goals and main priority areas.

3. The new tourism strategy of Turkey

During the pandemic, the tourism strategy of Turkey was revised, and the central policy and priority areas were updated. The main reasons for the revision were the change in consumer attitudes and behavior in the post-Covid era, the increased focus on health and hygiene, and most importantly, a resilient and sustainable recovery of the T&T sector with tourist numbers and tourism receipts reaching to 2019 level by the year 2022. Hence, the new tourism strategy of Turkey is based on two main pillars: competitiveness and sustainability.

3.1. Competitiveness

The international competitiveness of a country is perceived as an indicator of the country's prosperity and wealth. In 2005, it was defined by the World Economic Forum as "the share of the country's goods and services from the world markets (WEF, 2005), and depends on the level of technological development (Fagerberg, 1996; Lall, 2001) as well as efficiency. On the other hand, efficiency is closely related to the way the country uses its natural resources, human resources, and capital (WEF, 2005, p. 50). As sustainability concerns increased for developed and developing countries, more recently, the definition of international competitiveness was expanded to include the ability of a country to reach goals beyond the gross domestic product (Aiginger et al., 2013; Costanza et al., 2009; Fleurbaey, 2009; Fleurbaey & Blanchet, 2013; Jones & Klenow, 2016).

In a similar vein, competitiveness in the T&T industry includes but is not limited to increasing tourism receipts. Especially with the devastating impact of the Covid-19 pandemic on the sector, the main priority areas of international tourism competitiveness have evolved. Before the pandemic, competitiveness studies focused on traditional aspects such as business environment, infrastructure, and tourism investments and how these factors lead to more arrivals. After the pandemic, however, the focus has changed to how generated demand is managed and how sustainable the demand is. Covid-19 has highlighted how important social safety, access to basic services, environmental and cultural sustainability is to a resilient economy and a competitive T&T economy (M. Soshkin, personal communication, December 6, 2021). Therefore, increasing international tourism competition (Dwyer, 2020) necessitates a multi-stakeholder approach reaching well beyond

strategies and policies determined by the government authorities (Bordas Rubies, 2001; Franco & Estevão, 2010; Sharpley, 2009; Wilson et al., 2009; Zapata & Hall, 2012).

3.2. Sustainability

The United Nations (UN) General Assembly held in New York in 2015 had a significant impact on the fact that sustainability became a necessity in global tourism. The 17 Sustainable Development Goals (SDGs) set out within the UN 2030 Agenda for Sustainable Development scope have expanded the dimensions of sustainability and made stakeholder responsibilities clear. Some of the SDGs are closely linked to the T&T industry, making sustainability a priority in the sector.

In the post-Covid recovery era, all destinations globally focused on protecting local communities while improving their livelihoods. In this process, consumers, businesses, and governments have been involved in increasing awareness efforts at different levels to protect people and the planet (Bhuiyan et al., 2020; Chang et al., 2020; Sobaih et al., 2021). In order to ensure that small and medium-sized tourism enterprises can survive and develop in the post-Covid-19 era, there is a need for a sustainable transformation supported by technology and data, and sustainability policies determined in international standards are needed to make this transformation effective (Euromonitor International, 2021).

4. Main areas of focus in the new tourism strategy

Based on the definitions and discussions in the previous section, Turkey updates its tourism strategy in the post-Covid era. Some important peculiarities of Turkey's new strategy are reviewed in this section.

4.1. International cooperation

The Ministry of Culture and Tourism, as well as the TGA, cooperates and works closely with international institutions and organizations to shape and encourage sustainability policies in the T&T industry in Turkey. The most important among these institutions are: the UN World Tourism Organization (UNWTO), World Travel and Tourism Council (WTTC), World Economic Forum (WEF), and Global Sustainable Tourism Council (GSTC).

The UNWTO is the main stakeholder of the public tourism authority as it is the official international tourism institution under the UN, coordinates the sustainable tourism policies with the SDGs, and publishes official data on international platforms. The public authorities, T&T businesses, and NGOs work in cooperation with international stakeholders such as the WEF, WTTC, and the GSTC to redesign their sustainability and competitiveness strategies in the post-Covid recovery period.

4.2. Public-private partnership

In the new T&T strategy of Turkey, national and local level tourism management and development is managed and coordinated by newly established bodies based on public-private partnership and medium-term strategic planning. The TGA is an example of a public-private partnership of tourism management on the national level. It is subject to private law provisions. The TGA Board of Directors mainly comprises members elected from the private sector. Tourism NGOs are on the Agency's Advisory Board. Employees of the TGA are selected from the private sector, and public personnel cannot participate in its activities.

Turkey's traditional provincial governorates of culture and tourism have changed their organizational structures based on a similar understanding. Provincial tourism councils were established with the active contribution of local T&T authorities, municipalities, NGOs, and universities. The provincial tourism councils are responsible for coordinating the activities of T&T demand, brand strategy, and promotion efforts. These councils are the forerunners of the local level destination management organization (DMO) structures.

4.3. Focus on IT tech and data

The tourism authorities and businesses in Turkey lean on data, IT technologies, and analyses for strategic planning and decision-making. Along with the traditional data on tourist arrivals, tourism receipts, the average length of stay, other valuable data sources such as consumer feedback, stakeholder surveys, social media analysis, big data, and digital presence on the world wide web are closely monitored in business processes.

Turkey's tourism authorities also closely follow various indexes that are linked to sustainable T&T development. These indexes include the Travel and Tourism Competitiveness Index, Sustainable Tourism Index,

Doing Business Index, Country Brand Ranking Index, among others. The Ministry of Culture and Tourism coordinates with other ministries and stakeholders in order to increase the level of competitiveness and resilience of Turkey's T&T industry.

4.4. Focus on alternative tourism types

Developing different types of tourism in Turkey and increasing product diversity within the scope of different tourism types are of critical importance for Turkey's new tourism strategy. This priority area is crucial in evaluating local resources, reducing the seasonality of tourism, accessing new markets, increasing T&T competitiveness, and developing destination and country brand.

In the post-Covid recovery period, the importance of rural and ecotourism is increasing. Consumers tend to have an increasing interest in less popular and remote destinations instead of popular and overcrowded places. As a result of the efforts of developing rural tourism in central Turkey, Mustafapaşa and Taraklı were selected as the "Best Tourism Village" by the UNWTO. The aim of the UNWTO in launching this program is to contribute to the preservation of local culture, environment, natural life and cultural heritage while emphasizing the contribution of tourism to local development and employment. As of 2021, there are 44 villages from 32 countries across the world on the Best Tourism Villages list of the UNWTO.

4.5. Sustainability policies and standards

The tourism authority of Turkey prepared a Sustainable Tourism Policy Document. The vision of this document is to protect and preserve the historical, cultural, and natural heritage of Turkey and to ensure that the tourism sector creates the highest added value in line with sustainable development goals. In addition to Turkey's obligations arising from the Paris Agreement, the Sustainable Tourism Policy is prepared within the framework of the legislation aimed at protecting cultural and natural assets, medium-term national development plans, climate change strategy, climate change national action plans, energy efficiency strategy documents, national strategy and action plans for recycling. The document reflects the objectives of stakeholders such as the public authorities, the tourism sector, non-governmental organizations, regional and local associations, and international organizations. The Minister of

Culture and Tourism is responsible for the execution of the sustainable tourism policy.

In addition, Turkey develops national sustainable tourism standards and criteria for destinations and for the T&T industry. In cooperation with the GSTC, Turkey aims to implement the highest available standards for sustainable and responsible tourism development in Turkey.

5. Conclusion

Turkey is one of the world's largest and most popular tourist destinations with its international visitor number reached to historically highest levels in 2019. The Covid-19 pandemic had negative and long-term impacts on Turkey's T&T industry. The immediate impact of the pandemic was a %69 loss of tourist arrivals and %65 loss of tourism receipts in 2020 as compared to the previous year because of global lockdowns and travel restrictions. As the T&T industry stopped in 2020, the public tourism authorities in Turkey revised and updated the medium-term tourism strategy of Turkey in close cooperation with international and national stakeholders from public and private sectors.

In the post-Covid recovery era, the new tourism strategy of Turkey will be based on sustainability and competitiveness. Sustainable tourism policies are widespread among other destinations that seek to recover from the devastating impacts of the pandemic and the implementation of global sustainable tourism principles and standards are a must for all destinations rather than a choice. As T&T industries recover as of 2021, there will be an increasing demand that will lead to an increased level of stress on natural and cultural assets and socioeconomic/local development. The Covid-19 crisis has become an opportunity for Turkey to rethink its sustainable tourism development strategy and policies.

In the new strategy, cooperation with international and national stakeholders, as well as cooperation with the private sector, NGOs, and academia is the new priority area. The tourism authorities and businesses will focus more on developing new products based on IT, big data, sustainability indicators, and other variables to develop and monitor their activities, as well as to increase their international competitiveness within the framework of international sustainable tourism standards and nationally set sustainable tourism policies.

LITERATURE

1. Aiginger, K., Bärenthaler-Sieber, S., & Vogel, J. (2013). *Competitiveness under New Perspectives* (Working Paper No. 44). WWWforEurope Working Paper. <https://www.econstor.eu/handle/10419/125699>
2. Bhuiyan, M. A. H., Hassan, S., Darda, M. A., & Habib, M. W. (2020). Aspects of Sustainable Tourism Development and COVID-19 Pandemic. *Preprints.Org*, 2020080418. <https://www.preprints.org/manuscript/202008.0418/v1>
3. Bordas Rubies, E. (2001). Improving public-private sectors cooperation in tourism: A new paradigm for destinations. *Tourism Review*, 56(3/4), 38–41. <https://doi.org/10.1108/eb058369>
4. Chang, C.-L., McAleer, M., & Ramos, V. (2020). A Charter for Sustainable Tourism after COVID-19. *Sustainability*, 12(9), 3671. <https://doi.org/10.3390/su12093671>
5. Costanza, R., Hart, M., Talberth, J., & Posner, S. (2009). Beyond GDP: The Need for New Measures of Progress. *The Pardee Papers*. https://pdxscholar.library.pdx.edu/iss_pub/11
6. Dwyer, L. (2020). Tourism development and sustainable well-being: A Beyond GDP perspective. *Journal of Sustainable Tourism*, 0(0), 1–18. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1825457>
7. Euromonitor International. (2021). *Sustainable Travel Index: Embracing a Green Transformation for Recovery in Tourism*. <https://www.euromonitor.com/sustainable-travel-index-embracing-a-green-transformation-for-recovery-in-tourism/report>
8. Fagerberg, J. (1996). Technology and competitiveness. *Oxford Review of Economic Policy*, 12(3), 39–51.
9. Fleurbaey, M. (2009). Beyond GDP: The Quest for a Measure of Social Welfare. *Journal of Economic Literature*, 47(4), 1029–1075. <https://doi.org/10.1257/jel.47.4.1029>
10. Fleurbaey, M., & Blanchet, D. (2013). *Beyond GDP: Measuring welfare and assessing sustainability*. Oxford University Press.
11. Franco, M., & Estevão, C. (2010). The role of tourism public-private partnerships in regional development: A conceptual model proposal. *Cadernos EBAPE.BR*, 8(4), 600–612. <https://doi.org/10.1590/S1679-39512010000400003>
12. Jones, C. I., & Klenow, P. J. (2016). Beyond GDP? Welfare across Countries and Time. *American Economic Review*, 106(9), 2426–2457. <https://doi.org/10.1257/aer.20110236>
13. Lall, S. (2001). Competitiveness, Technology and Skills. In *Books*. Edward Elgar Publishing. <https://ideas.repec.org/b/elg/eebook/2298.html>
14. Ministry of Culture and Tourism. (2021, September). *Turizm İstatistikleri*. <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html>

15. Sharpley, R. (2009). *Tourism development and the environment: Beyond sustainability?* Earthscan.
16. Sobaih, A. E. E., Elshaer, I., Hasanein, A. M., & Abdelaziz, A. S. (2021). Responses to COVID-19: The role of performance in the relationship between small hospitality enterprises' resilience and sustainable tourism development. *International Journal of Hospitality Management*, 94, 102824. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2020.102824>
17. Soshkin, M. (2021, December 6). *Online distant interview* [E-mail].
18. TGA. (2019). *About Us*. <https://tga.gov.tr/about-us/>
19. TurkStat. (2021). *Turizm İstatistikleri, III. Çeyrek: Temmuz-Eylül 2021*. Türkiye İstatistik Kurumu. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p = Turizm-Istatistikleri-III.-Ceyrek:-Temmuz---Eylul,-2021-37445>
20. UNWTO. (2021). World Tourism Barometer. *UNWTO World Tourism Barometer*, 19(4). <https://doi.org/10.18111/wtobarometereng>
21. WEF. (2005). *The global competitiveness report 2004-2005* (M. E. Porter, K. Schwab, X. Sala-i Martin, & A. López-Claros, Eds.). Palgrave Macmillan.
22. Wilson, E., Nielsen, N., & Buultjens, J. (2009). From lessees to partners: Exploring tourism public-private partnerships within the New South Wales national parks and wildlife service. *Journal of Sustainable Tourism*, 17(2), 269–285. <https://doi.org/10.1080/09669580802495774>
23. WTTC. (2021, June 4). *Travel & Tourism Economic Impact*. <https://wtcc.org/Research/Economic-Impact>
24. Zapata, M. J., & Hall, C. M. (2012). Public-private collaboration in the tourism sector: Balancing legitimacy and effectiveness in local tourism partnerships. The Spanish case. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 4(1), 61–83. <https://doi.org/10.1080/19407963.2011.634069>

**ИКОНОМИЧЕСКИ РЕАЛНОСТИ
В УСЛОВИЯТА НА ПАНДЕМИЯ**

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И РЕШЕНИЯ ПРЕД УПРАВЛЕНИЕТО НА КАДРИТЕ В ТУРИЗМА ПО ВРЕМЕ НА КРИЗА

Десислава Алексова

*Международно висше бизнес училище, България
E-mail: dalexova@ibsedu.bg*

Резюме. Проучването обхваща въздействието на COVID-19 върху състоянието на кадрите в туризма. Неговата цел е да бъдат идентифицирани основните предизвикателства пред туристическия сектор по отношение на управлението на човешките ресурси, както и да бъдат формулирани работещи решения по какъв начин тези предизвикателства могат да бъдат преодоляни. За целта е набрана и анализирана значително количество първична информация и са използвани резултати и изводи от научноизследователски проекти, в които авторът е участвал.

Ключови думи: управление на човешките ресурси, мотивация на персонала, обучение на кадри, туристическо развитие, COVID-19.

CHALLENGES AND SOLUTIONS BEFORE HUMAN RESOURCES MANAGEMENT IN TOURISM DURING THE CRISIS

Dessislava Alexova

*International Business School, Bulgaria
E-mail: dalexova@ibsedu.bg*

Abstract. The study covers the impact of COVID-19 on the state of a tourism staff. Its aim is to identify the main challenges facing the tourism sector in terms of the human resource management, as well as to formulate workable solutions

on how these challenges can be overcome. For this purpose, a significant amount of primary information was collected and analyzed and results and conclusions from research projects in which the author participated were used.

Keywords: human resources management, staff motivation, personnel training, tourism development, COVID-19

1. Въведение

Туризмът е индустрия на гостоприемството, а обслужването в туристическите обекти е от първостепенно значение за сектора. Още повече, че очакванията на туристите са все по-високи, свързани с индивидуален подход и по-високо качество на обслужване, за което има утвърдени световни практики. Обучението на квалифицирани кадри, които да бъдат добри представители на българското гостоприемство и да оставят трайни положителни впечатления у туристите, е начин да се подпомогне качеството на обслужване и конкурентоспособността на нашите общини и курорти в рамките на международния туризъм. Грижата за клиента и изграждане на качествена индустрия на гостоприемството също следва да бъде резултат от целенасочена туристическа политика на национално, местно и фирмено ниво.

Целта на проучването е определяне на практически насоки и решения за подобряване на управлението на човешките ресурси в туризма. Предмет на изследване са предизвикателствата пред кадрите в сектора в контекста на съвременните тенденции в туризма по време на световна здравна, икономическа и финансова криза. Обект на изследване са човешките ресурси – ръководни кадри и обслужващ персонал без ръководни функции, които са ангажирани основно в хотелиерството и ресторантьорството.

Проучването е извършено изцяло от автора в периода от март 2020 г. до октомври 2021 г. и макар да не е пряко свързано с реализирането на дейности по конкретни проекти, се явява съпътстваща научноизследователска дейност във връзка с професионалните ми ангажименти като управител на „Креативо.ком“ ЕООД в реализирането на маркетингови проучвания, изготвяне на програми и стратегии за устойчиво развитие на туризма в няколко общини; в качеството ми на член на екипа на Международно висше бизнес училище по проект „Разработване и апробиране на модел за мониторинг и оценка на устойчивото развитие на туризма в България (на примера

на националните курорти)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, с договор № КП-06-Н25/3 от 13.12.2018 г.; както и в качеството ми на секторен експерт по туризъм към Българска стопанска камара по проект BG05M9OP001-1.051-0006 „Съвместни действия на социалните партньори за адаптиране на работната среда към специфичните възрастови потребности на различните генерации, с цел насърчаване на по-дълъг трудов живот и способност за работа“ и в изпълнение на Дейност 1 „Изследвания и анализи в страната и чужбина на социалните партньори, свързани с идентифицирани проблеми в сферата на управлението на човешките ресурси в контекста на активното стареене на работната сила и приложението на междугенерационния подход, поддейност 1.3 „Изследване на поколенческите характеристики на работната сила в България“.

В рамките на проведени командировки във връзка с реализирането на отделни дейности по изброените проекти, имах възможността извън преките ми служебни задължения, да посетя редица туристически обекти, да се срещна с техните мениджъри и да проведя интервюта и срещи с ключови представители от туристическия бранш. Особено ценни се оказаха теренните проучвания и извършената научноизследователска дейност в курортите „Боровец“, „Албена“, „Св. св. Константин и Елена“, както и градовете Варна, Пловдив, Бургас и Самоков.

Използваните методи в проучването обхващат: *камерални методи* – проучване на литературни източници в областта на управление и мотивация на човешките ресурси; устойчиво развитие на туризма в туристическите комплекси и националните курорти; поколенчески особености и характеристики на персонала; влияние на COVID-19 върху туристическия сектор; съвременни форми за обучение на кадрите в туризма; туристическа политика и внедряване на иновации в туристическите обекти; *социологически методи* – допитвания (провеждане на структурирани, полуструктурирани и неструктурирани интервюта) с мениджъри на туристически обекти, браншови организации, експертен персонал без ръководни функции; провеждане на работни срещи и дълбочинни интервюта с ключови експерти в сектора; *географски методи* – теренни проучвания.

Основните предприятия, в които персоналът е обект на изследване, са хотелски комплекси и ресторанти в националните курорти, градски хотели, по-малки места за настаняване (семейни хотели и

къщи за гости), както и няколко туристически информационни центрове. Участниците от неправителствения сектор в допитванията и работните срещи са представители на: Българската туристическа камара, Българската стопанска камара, Българската асоциация за алтернативен туризъм, асоциацията на планинските водачи „Планини и хора“, Варненската туристическа камара.

Темата е актуална от гледна точка на устойчиво развитие на човешките ресурси в туризма, тъй като става въпрос за икономически сектор с приоритетно значение за националната икономика. Мотивирането на персонала ще допринесе за подобряване качеството на обслужване, удовлетвореността на туристите и конкурентоспособността на България като туристическа дестинация на европейския и световен туристически пазар.

2. Предизвикателства пред управлението на човешките ресурси в туризма по време на криза

Икономическото значение на международния туризъм в страната е силно повлияно от съотношението на приходите български и чуждестранни туристи. Големите курорти Слънчев бряг и Златни пясъци, следвани от Албена, разчитат почти изцяло на чуждестранни туристи, докато при зимните курорти и градските хотели разликата не е толкова драстична. Единствено в курортите Боровец и Пампорово, макар и с лек превес, съотношението е в полза на вътрешния туризъм.

Социалните и културни изменения обуславят туристите да стават все по-взискателни и самоуверени по отношение на своите нужди и права. По-опитните туристи оценяват по-критично гостоприемството и автентичността на посещаваните места като част от нуждата си от емоционално преживяване. Въведените ограничения през последните две години налагат част от туристите да се ориентират към по-малък брой, по-кратки и насочени към по-близки дестинации пътувания с по-ограничен бюджет и повишено внимание към хигиената и безопасността.

Развитието на технологичните фактори на дигитална основа променят обема и структурата на туристическото търсене и потребление. Дигиталните информационни технологии разкриват непрекъснато нови възможности за иновиране на туристическата индустрия – роботизиране на елементи от туристическото обслужване,

електронни канали за комуникация и дистрибуция на туристически-те продукти и др. Изискванията за повишаване на хигиената и сигурността на туристите в условия на Covid-19 налага допълнително внедряване на нови технологии и роботизация, както при хотелския бизнес, ресторантьорство, туропетарторската и агентската дейност.

Основният проблем, който е отчетен в българските курорти по отношение на международния туризъм, е свързан с прекратените чартърни полети поради епидемичната обстановка около COVID-19 през 2020 г. и 2021 г. Това води до над 70% спад на международния туризъм в активния сезон и е съпътствано и с утежнения визов режим при руските туристи, които масово отсъстват от големите курорти през последните две години. Най-голям стрес в туристическия сектор във връзка с необходимостта от адаптация към непрекъснато променящата се епидемична обстановка, а често пъти и невъзможността да практикуват професиите си, се наблюдава при екскурзоводите, планинските водачи, туроператорите и хотелските служители. Липсата на сигурност и кратката сезонна заетост водят до допълнително тежест за кадрите и преквалифициране в други сектори, различни от туризма. Тази тенденция възпрепятства дългосрочното назначаване на персонал и неговото обучение. Ниските заплати и осигурителни прагове в туристическия сектор са посочени от всички интервюирани като основен демотивиращ фактор за кариерно развитие и задържане на качествен и добре обучен персонал.

При проведените интервюта и работни срещи с представители на туристическия сектор, основните предизвикателства, които се очертаха, са свързани с подбора и обучението на кадри, както и с функционирането на обектите с намален състав на персонала. Ниските заплати и осигурителни прагове в туристическия сектор са посочени от всички интервюирани като основен демотивиращ фактор за кариерно развитие и задържане на качествен и добре обучен персонал. По време на посещенията на място в туристически обекти в различни части на страната, бяха обсъдени предложения за оптимизиране управлението на човешките ресурси в местата за настаняване и заведенията за хранене и развлечение, включително възможности за дългосрочно фирмено обучение и обвързване на обучените лица с договорни правоотношения в рамките на минимум 2 години. Друго предизвикателство е управлението на екипи при интензивно натоварване, както и мотивацията на служителите при липса на

достатъчно финансови стимули. Прекалено ниското образование на всяко ниво и консервативната образователна система са посочени като основни пречки за разрешаването, на които в дългосрочен план, е необходимо да има ясна и целенасочена държавна политика, а не всеки работодател да се спасява поединично.

Нуждата от фирмени обучения е отчетена на всички нива, тъй като пазарната среда и въвеждането на иновации са много динамични. Основните видове обучения на персонала, които мениджърите смятат за наложителни са: управление на приходи и разходи, приемане на рекламации и оплаквания – как служителите да реагират адекватно и да различават основателните от неоснователните оплаквания, психологическа нагласа и комуникационни умения при обслужване на клиентите, обучения за работа с резервационни системи и хотелски софтуер и др.

Епидемичната обстановка прави невъзможно бизнес планирането и стимулирането на персонала, тъй като ограниченията при провеждане на организирани пътувания, периодичното отваряне и затваряне на туристическите обекти, както и налагането на ограничения за функциониране до 30% от пълния им капацитет, възпрепятства генерирането на планираната печалба за предприятията. При затваряне на обект в рамките на три месеца, загубите за следващите три месеца, когато предприятието функционира, са значително по-големи, като междуременно започва да се наблюдава отлив на кадри.

Причините за стрес в туристическия сектор могат да бъдат от различно естество: прекомерно текучество на кадри, което води до назначаване нови служители в активния сезон, без възможност те да бъдат обучени; натрупване на напрежение във връзка с огромен обем информация, която трябва да бъде усвоена за много кратко време, особено при някои професии (екскурзовод, рецепционист, администратор и др.); лош мениджмънт и конфликтна работна среда; по-високи изисквания на туристите към обслужването и качеството на услугите и др. Често пъти капризите и претенциите на гостите са неоснователни и могат да доведат до загуба на самообладание при някои служители.

Драстичното съкращаване на персонала в част от предприятията във връзка с локдауните и въведените ограничения, свързани с COVID-19, се отразява негативно навсякъде и води до претоварване

на персонала, вменияване на неприсъщи ангажименти, а от там до стрес на работното място. Съвместяването на длъжности се отразява негативно върху мотивацията и вътрешната енергия на служителите. Понякога се налага мениджърите да работят наравно с останалите служители, поради нужда от пряк контакт с гостите и извършване на оперативен контрол.

3. Препоръки и възможни решения при управлението на човешките ресурси в туризма

Част от препоръките, които бяха дадени по време на проведените допитвания и работни срещи, са свързани със спазване на стандарти и осигуряване на контрол; наблягане на дигитализацията и технологичното развитие, с цел оптимизиране на технологичните процеси и намаляване на бюрокрацията, организиране на курсове за квалификация и преквалификация на кадри, намаляване на данъчната тежест и осигуряване на програми за подпомагане на бизнеса в условия на пандемия; наблягане на внедряването на иновации; вдигане на прага на минималната работна заплата за бранша и др.

Очакванията на работниците към работодателите са да се повишат заплатите на сезонните работници, най-вече в ресторантьорския бранш, тъй като краткосрочната годишна заетост е предпоставка те да сменят професиите си. Друга алтернатива за целогодишна ангажираност на персонала и мотивиране на сезонните кадри е осигуряването им на трудовата борса или предлагане на алтернативна заетост или обучения извън сезона. Това е практика, която е утвърдена в повечето европейски страни, но не е популярна все още в България. Подобно решение е внедрено частично при служителите на „Албена“ АД, тъй като акционерното дружество, собственик на курорта, има централизирано управление на туристическите обекти и възможност за преместване на обучени кадри от сезонните към целогодишни туристически обекти. Този подход се прилага най-вече с цел задържане на мениджърския персонал.

При по-големите туристически предприятия, един от проблемите, които служителите идентифицират, е бюрокрацията и необходимостта от дигитализация на административната дейност. Особено силно изразена е нуждата от внедряване на добри софтуерни програми за цялостното обучение на служителите за ползването им, което да бъде обвързано с договори за работа, след като служителите

те бъдат обучени. Това предложение е направено въз основа на опита в различни туристически обекти до момента, който показва значително по-лесната адаптивност при младите хора и възприемчивостта им към иновации, автоматизирани резервационни системи и работа с различен софтуер, но същевременно липса на постоянство и достатъчна лоялност към работодателя. Тази тенденция е характерна особено, когато заплащането не е достатъчно високо и обучените вече кадри се принуждават да сменят работата си с по-високоплатена.

Поколенческите характеристики на персонала в по-големите туристически обекти оказват влияние не само във връзка с внедряването на иновации, дигитализация и автоматизация на работния процес, но и при умението за работа в екип, адаптирането на отделните служители в прекалено динамична и стресова работна среда и др.

Основен извод от проведените проучвания във връзка с адаптацията на персонала към промени е, че стресът на работното място, необходимостта от обучение на кадрите и сезонността в летните и зимните курорти, са взаимно свързани. За най-младите служители от поколение Z представлява стрес, когато бъдат поставени в силно интензивна система през активния сезон и нямат възможност да навлязат постепенно в същината на работа. Това води до конфликти между знаещи и незнаещи служители. Освен това младите хора имат нужда от бонуси и награди, за да бъдат мотивирани. Изграждането на система за обучение на кадри в предприятията по време на по-слабия сезон, ще позволи преодоляването на този проблем. Решение в част от проучените предприятия представлява разработването на коучинг и тиймбилдинг обучения.

Стресът при всички поколения най-често се причинява от неадекватно поведение на управленския персонал и напрежението на работното място. Въпреки сравнително ниските заплати в целия сектор, част от участниците в проведените работни срещи споделят, че причина за текучество в туристическите предприятия много често е ежедневиият стрес, причиняван от прекия ръководител, отколкото по-ниското заплащане. Спокойствието на работното място, добрата работна среда и редовното заплащане, дори да е по-ниско от средното за страна, са предпоставка за задържане на кадрите и лоялност от тяхна страна към работодателя.

Работата с ученици от професионалните гимназии, които да бъдат обучени и след завършване на образованието си да бъдат назначени на работа, е едно от решенията за целогодишно задържане и развитие на персонала, но не винаги е приложимо. Гимназиите по туризъм в някои населени места, не са достатъчно престижни, повечето ученици са от ромски произход и нямат достатъчно мотивация да бъдат въввлечени в практики, стажове и обучения в хотелския и ресторантьорския бранш. Като пример може да се посочи курортът Боровец. По-различно е положението в курорта Албена и гр. Бургас. Мениджъри на хотели и главни готвачи успяват по своя инициатива да привличат на работа ученици от девети и десети клас за работа в студена кухня. Необходимо е обаче да има единна управленска политика на ниво топ мениджмънт на туристическия комплекс (а не само управител на ресторант), в която да се предвидят стимули за мотивиране на учениците. Тези стимули не е задължително да са само финансови. Предоставяне на поле за професионално развитие и кариерно израстване също биха мотивирали учениците и младите хора.

4. Заключение

Основен недостатък при управлението на кадрите в туризма е липсата на комуникация между държавни институции, бизнеса и учебните заведения. Отделните заинтересовани страни нямат доверие помежду си и това се отразява негативно на обучението на кадрите като цяло. Собствениците на туристически предприятия не разчитат на държавата. Хората, които работят в туризма влагат повече сърце и лично време, тъй като работата им е начин на живот и мислене. Успешна държавна политика означава да се инициира диалог между заинтересованите страни и да се изслушват професионалистите в различните направления. По този начин ще може да се преодолее съществуващата обезвереност и нежелание за работа на кадрите в туризма, които не виждат перспектива за развитие в този икономически сектор.

От съществено значение е да се познават добре характеристиките и особеностите на различните поколения, за да могат да бъдат анализирани детайлно и използвани при управлението на човешките ресурси. Например, нуждата от сигурност на работното място е пропорционална при всяко следващо поколение. Младите служители от поколение Z са значително по-адаптивни и не се притесняват

от чести промени, докато по-възрастните поколения – X и T, са подложени на по-голям стрес. При поколение T се наблюдава най-голям страх от промени в работната среда и излизане от зоната на комфорт. Те са по-склонни да работят при по-ниско заплащане и по-неблагоприятни условия на труд, тъй като ако останат безработни, трудно биха си намерили отново работа. Особено валидна е тази тенденция в областта на камериерския персонал, където няма интерес за работа от млади хора. Отговорността към работата и служебните задължения при възрастните също е значително по-голяма, докато при служителите от поколение Z отговорност и лоялност доста по-трудно се възпитават.

Внедряването на иновации и нови технологии ще допринесе за повишаване качеството на продукта, с по-нисък разход на енергия, материали и жив труд. Прилагането на комплексна автоматизация в туристическите обекти е с цел улесняване на обслужващия персонал и подобряване ефективността на туристическите услуги, а също така може да бъде свързано с осигуряване сигурността на туристите и оптимизиране на работния процес на служителите. Има нужда от пълна мобилизация на заинтересованите страни да се приспособят към постоянно нарастващите потребности на посетителите в тази насока. Процесът е труден и изисква квалифицирани и подготвени кадри, които да осигурят добра организация, ред и дисциплина в поверените им обекти, да проявят творческо мислене, креативност и инициативност към съвременните технологии за предлагане на разнообразни услуги и повишаване качеството на туристическото обслужване.

Квалификацията на кадрите налага необходимост от ясна и целенасочена държавна политика по отношение на образованието на всички нива, като се наблегне на дигитализация и технологии и се осигури по-голяма гъвкавост, тъй като обучението на кадри коства прекомерни усилия от страна на бизнеса. Все още не се използват оптимално възможностите на различните социални програми и Еразъм, а именно чрез тях може да се постигне по-голяма гъвкавост и да се осигури достъп на повече хора да имат право на курсове за квалификация, запознаване с добри практики и обмяна на опит. Тези обучения и допълнителни професионални квалификации могат да се извършват извън сезона. Важна роля за тази цел имат държавните и образователните институции, които следва да обучават бъ-

дещите кадри на различни видове умения и иновации. По този начин ще се даде път на младите, но същевременно това ще са хора със знания и опит. Друга добра практика ще бъде държавата да финансира обучения на кадри с дългосрочен стаж от две и повече години. Годишна премия, осигурявана от държавата, ще бъде стимул за служителите по вертикала за дългосрочна работа в една фирма.

През годините има опити за квалификация и преквалификация чрез Центрове за професионално обучение (ЦПО), но те са предимно неуспешни, свързани с източване на финансови средства и липса на положителни резултати. Интересът на младите хора към специалност „туризъм“ и производните ѝ все повече намалява, а цялостна държавна политика по отношение на управление на човешките ресурси в туризма липсва. Качеството на обучението при студентите по туризъм е сведено до минимум и преодоляването на този недостатък трябва да бъде обект на целенасочена национална политика, включваща изисквания за актуализиране на учебните програми, прилагане на компетентностен модел на обучение, интердисциплинарно и дори дуално и неформално образование, съобразно утвърдени световни практики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Alexova, D., E. Alexandrova, M. Vodenska And N. Popova (2021). Contemporary Challenges to the Sustainable Development of Tourism in the National Resorts of Bulgaria, SHS Web of Conferences 120, article number 02011, Sixth International Scientific Conference “Business and Regional Development”, Business Development, Innovation and Circular Economy
2. Aleksova, D. (2020). Mehanizmi za ustoychivo razvitie na balgarskite kurorti v konteksta na savremennite predizvikatelstva v sektora. Sbornik s dokladi ot XIII Chernomorki turisticheski forum “Turisticheskata industriya – pozitivizam po vreme na Kovid krizata”, izd. “FIL”, Varna, 2020, s. 92-105
3. Aleksova, D. (2017). Prilagane na integriran podhod pri obuchenieto po turizam, vklyuchvasht kompetentnosten model i interdistsiplinarno obuchenie chrez prezhivyavane. V: Sbornik s dokladi XIV Mezhdunarodna nauchna konferentsiya Razvitie na visshite uchilishta v konteksta na evropeyskite iziskvaniya za kachestvo na obrazovatelните услуги. Sofiya, MVBVU, s. 449-459

4. Dogramadzchieva, E., I. Terziyska (2020). Vliyanie na COVID-19 varhu naglasite za patuvane na balgarite. Obzorni rezultati ot anketno prouchvane. DOI: 10.13140/RG.2.2.13230.95049
5. Georgieva, D., Georgieva, T. (2020). Staff-Related Disclosures as an Element of Social Policies on the Model of Bulgarian Black Sea Hotels, Scientific Papers of the University of Pardubice, Series D: Faculty of Economics and Administration, 2020, 28(3), 1084, pp. 1-17, DOI: 10.46585/sp28031084
6. Georgieva, D., T. Georgieva (2021). A study of social policies based on the example of the Bulgarian hotels on the Black Sea coast, SHS Web of Conferences 120, article number 060009, The 20th International Scientific Conference Globalization and its Socio-Economic Consequences 2020, Corporate Social Responsibility and Consumer Claims.
7. Karaivanova, M. Zinovieva, I. (2012). Predpochitaniya na pokolenieto, navlizashto na pazara na truda kam karakteristikite na rabotata i organizatsionnite stimuli, Godishnik na SU "Sv. Kl. Ohridski", kn. "Psihologiya", tom 103.
8. Karaivanova, M. (2011). Razlichiya mezhdu pokoleniyata po otnoshenie na tehните predpochitaniya kam rabotata, IINCH, sp. Psihologicheski izsledvaniya", kn. 2, 2011.
9. Petkova, E. (2016). Sravnitelnen analiz na deynostta na mestata za nastanyavane v planinski kurorti Borovets i Pamporovo prez 2014 godina po mesetsi, In: Godishnik na SU "Sv. Kliment Ohridski", GGF, kn. 2 – Georgafiya, t. 108, s. 353-376.
10. Stoynov, D. (2014). Turisticheska politika na R. Balgariya za ustoychivo razvitie na kurortnite kompleksi, nepubl. dis., IU – Varna, katedra "Ikonomika i organizatsiya na turizma", Varna, 221 s.
11. Wong, M., Gardiner, E., Lang, W., Coulon, L., (2008). Generational differences in personality and motivation: Do they exist and what are the implications for the workplace? – In: Journal of Managerial Psychology
12. Wong, M., Gardiner, E., Lang, W., Coulon, L., (2008). Generational differences in personality and motivation: Do they exist and what are the implications for the workplace? – In: Journal of Managerial Psychology.
13. Zahariev, A. (2017). Finansovo upravlenie na choveshkite resursi. Biblioteka "Obrazovanie i nauka" No 23, Svishtov, AI "Tsenov", ISBN 978-954-23-0767-9.
14. Zaklyuchitelnen analitichen doklad za izsledvane na pokolencheskite karakteristiki na rabotnata sila v Balgariya, Last visited on 20 November 2021, <https://activeageing.bia-bg>

МАРКОВАТА ЗАЯВИТЕЛСКА АКТИВНОСТ И COVID-19

Венцислава Николова-Минкова

*Технически университет – Габрово,
катедра „Социални и стопански науки“, България
E-mail: ventsislava_n@mail.bg*

Резюме. Развитието на пандемията COVID-19 допринася в голяма степен за влошаване на икономическото състояние не само на развиващите се, но и на развитите страни, а редица бизнес дейности са невъзвратно унищожени. В тази връзка настоящият доклад разглежда марковата заявителска активност като индикатор за влиянието на COVID-19 върху дейността на българския бизнес. Проследен е броят заявени марки за 2019, 2020 и 2021 г., като е отчетено изменението в активността на заявителите под въздействие на пандемията.

Ключови думи: маркова заявителска активност, COVID-19, Мадридска система, Марка на ЕС

TRADEMARK APPLICATION ACTIVITY AND COVID-19

Ventsislava Nikolova-Minkova

*Technical University of Gabrovo,
Department “Social and Economic Sciences”, Bulgaria
E-mail: ventsislava_n@mail.bg*

Abstract. The development of the COVID-19 pandemic contributes to a large extent to worsening economic status not only developing but also developed countries and a number of businesses are irreversibly destroyed. In this regard,

this report addresses trademark applicant activity as an indicator of the influence of COVID-19 on the business of the Bulgarian business. The number of stated trademarks for 2019, 2020 and 2021, taking into account the amendment to the activity of applicants under the pandemic impacts was reported.

Keywords: trademark applicant activity, COVID-19, Madrid System, trademark of EU (TMEU)

1. Въведение

Изтича втората година след официалното регистриране на вируса SARS-CoV-2, който предизвиква сериозни промени в ежедневието на хората в световен мащаб. Предпоставка за това е именно процесът на глобализация, който благоприятства по-бързото и лесно разпространение на вируса. Овладяването на създадената, следствие на COVID-19, криза налага координирани усилия на глобално равнище, тъй като развитието на пандемията допринася в голяма степен за влошаване на икономическото състояние не само на развиващите се, но и на развитите страни, а редица бизнес дейности са невъзвратно унищожени.

Автори, сред които Drivas (2020), Hale (2020), Amin-Reimer & Christensen (2020) изследват въздействието на COVID-19 върху марковата заявителска активност. Акцент в техните анализи е поставен както върху законодателните изменения в процеса на регистрация на марка, така и върху ефекта, който пандемията предизвиква за дейността на предприемачите. В тази връзка, настоящият доклад допълва изследванията в тази област и разглежда марковата заявителска активност като индикатор за влиянието на COVID-19 върху дейността на българския бизнес.

2. Теоретичен обзор

Под въздействието на четвъртата вълна на COVID-19 може да се каже, че прогнозите на редица специалисти (Powell, 2020; Charumilind, Craven, Lamb, Sabow & Wilson, 2020) очаквали бързото отминаване на вируса не се потвърждават. Разбира се, трябва да се има предвид, че тези очаквания са свързани с 75 – 80% ваксинирано население. Този процент на ваксинация е далечен мираж за реалността в България, но към ноември 2021 г. сме свидетели на висока заболяемост в държави със значителен процент ваксинирано поне

с една доза население (ECDPC, 2021), сред които: Белгия (76%); Нидерландия (71,2%); Германия (69,7%); Австрия (68,6%); Латвия (60,5%). Мерките в посочените държави, отменени в предходните месеци, се подновяват и се въвежда частичен или пълен локдаун.

Изложените данни свидетелстват, че пандемията няма да отшуми скоро и дори ваксинационната кампания в Европа се оказва недостатъчна за намаляване силата на разпространение на вируса. Въвежданите поэтапни или извънредни ограничения върху физическите лица, въздействат с още по-голяма тежест върху фирмите и тяхната дейност. Предприетите правителствени мерки (The World Bank, 2020) в някои случаи се явяват неефективни и ненавременни.

С оглед на представената информация и за да се установи влиянието на COVID-19 върху дейността на фирмите, акцент в настоящия доклад е поставен върху марковата заявителска активност, която индикира за възможностите за развитие на фирмите през посочения период.

Ролята на марките за предприятията е обект на анализ от редица изследователи в съвременето (Flikkema, Castaldi, De Man & Seip, 2015; Castaldi & Dosso, 2018; Castaldi, Block & Flikkema, 2020). В изследвания на посочените автори се застъпва тезата, че марките отдавна не са само знак за идентифициране на продуктите и техния предложител. Техните функции се развиват с течение на годините и днес марките са стратегически актив за предприятията. Освен да популяризират предлаганата стока или услуга, марките активират и засилват лоялността на потребителите, въз основа на което се увеличават приходите на предприятията. Марките се превръщат в индикатор за иновационната активност, особено в сектор услуги, за който са характерни иновациите в неосезаеми продукти от сферата на технологичното знание, образованието, административните или организационни процеси. Марките се използват ефективно в силно развити пазарни икономики, в които обществото е ориентирано към растеж (Bhatia & Khurana, 2020).

Според Flikkema, De Man & Castaldi (2014) съществуват шест групи мотиви за регистрация на марка: *Първа група*: насочена към увеличаване на отличителността на предлаганите продукти (стоки или услуги). *Втора група*: за означаване на важни промени в корпоративната стратегия или корпоративната идентичност. *Трета група*: за противодействие на конкурентите. *Четвърта група*: за

изграждане и развитие на бранд на база регистрираната марка (Nikolova-Minkova, 2020). *Пета група*: за придобиване на конкурентно предимство. *Шеста група*: по подобие на други фирми. Посочените мотиви за регистрация на марка често се проявяват в комбинация помежду си или в комбинация с други фактори. Резултатът от наличието на посочените мотиви се изразява в процеса на регистрация на марка.

За целите на настоящия доклад, приоритетно се разглежда заявяването на марка като елемент от процедурата по регистрация. Актът на заявяване на марка пред съответните офиси по интелектуална собственост е показателен за предстоящо стартиране на бизнес начинание или продължаващо развитие и разрастване дейността на фирмата. Заявяването на марка само по себе си предполага, че чрез тази марка ще се извършват различни по вид бизнес операции, ще се търси разпознаваемост сред клиентите, ще се предлагат нови стоки или услуги и пр.

3. Методология

Посочената информация за развитието на пандемията COVID-19 и негативното влияние, оказвано от нея върху почти всички бизнес дейности, както и посочените мотиви за регистриране на марка, се явяват изходна предпоставка в настоящия анализ.

Обект на анализа е влиянието на COVID-19 върху марковата заявителска активност за периода на пандемията.

Предмет на изследването е марковата заявителска активност, осъществена от български и чуждестранни граждани на територията на страната и от български граждани в чужбина.

Целта на изследването е да се установи влиянието на непредвидени сътресения на обкръжаващата среда на фирмите (COVID-19) върху тяхната дейност, като се анализира марковата заявителска активност в ролята на индикатор за развитието на бизнеса.

Работните хипотези на изследването са следните:

Хипотеза 1. COVID-19 оказва негативно влияние върху възможностите за стартиране на бизнес начинания и ограничава развитието на съществуващия бизнес.

Хипотеза 2. COVID-19 пренасочва заявителите към регистрация на марка на по-стабилни пазари, създаващи условия за развитие дори в пандемични условия.

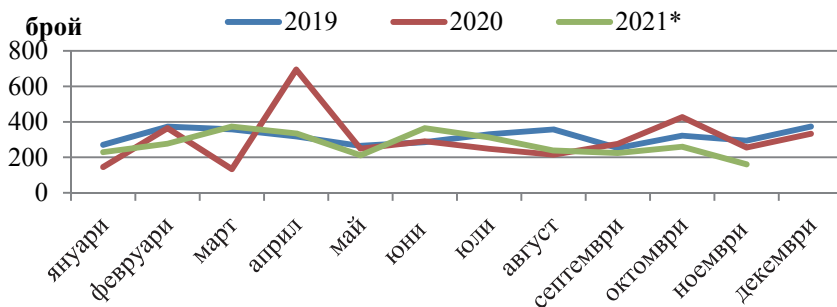
Използваните методи на изследване, чрез които ще се потвърдят или отхвърлят изведените хипотези са: емпиричен (анализ на публикации, документи, проучване на бази от данни, наблюдение и проследяване) и теоретичен (сравнение, генериране на хипотеза). Резултатите от проведения анализ са представени чрез графичен метод.

Обхватът на проучването включва данни за марковата заявителска активност за периода 2019, 2020 и 2021 г.

4. Анализ

4.1. Маркова заявителска активност в България

Марковата заявителска активност в България обхваща подадените заявления от български и чуждестранни физически и юридически лица. Източник на данните за марковата заявителска активност в България (фигура 1) е издавания от Българско Патентно Ведомство (БПВ) бюлетин.

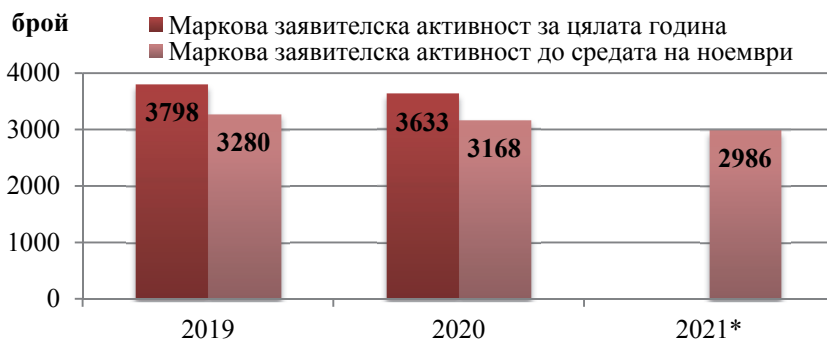

Фиг. 1. Динамика на месечната маркова заявителска активност в България
Източник: конструирана от автора по данни от Официалния бюлетин на БПВ
* последният бюлетин, включен в анализирания данни за 2021 е от 15.11.2021 г.

Анализираните години се характеризират с известни колебания в активността на заявителите. За 2019 г. марковата заявителска активност нараства средно месечно с 4,91%, въпреки, че през септември 2019 г. е отчетена най-ниската активност за годината (253 бр.). Най-висока активност е установена през февруари 2019 г. (373 бр.). Посочените данни формират предкризисните равнища на марковата заявителска активност в България.

През 2020 г. се отчитат най-значимите колебания в активността на заявителите за трите години, попадащи в обхвата на изследването. Отчетена е най-ниската заявителска активност през месец март (134 бр.) и най-високата през април (695 бр.). Посочените данни са силно повлияни от наложените ограничителни мерки по време на навлизането на вируса SARS-CoV-2 в България. През месец март БПВ публикува един брой на Официалния бюлетин, а всички публикации на заявления и регистрации, предвидени за брой втори на същия месец се включват в брой първи за месец април. Този факт е причина за изкривяване на данните за заявителската активност за посочените месеци, поради което те не са обект на тълкуване в анализа. Имайки предвид посочените обстоятелства, за най-слаба заявителска активност се приема тази от януари 2020 г. (145 бр.). Най-голям брой заявления за марки са подадени през октомври 2020 г. (427 бр.), което е и най-високата активност за анализирани години. Общата тенденция за 2020 г. показва 45,92% средно месечно нарастване на активността на маркозаявителите в България.

През 2021 г. най-ниска заявителска активност е отчетена месец май (211 бр.), а най-висока – март (374 бр.). Общата тенденция до 15 ноември сочи към нарастване на заявителската активност средно месечно с 15,4%, като се очаква изменение под влияние на активността на заявителите до края на 2021г.

Фиг. 2. Общ брой заявления за марки в България

Източник: конструирана от автора по данни от Официалния бюлетин на БПВ
 * последният бюлетин, включен в анализирани данни за 2021 е от 15.11.2021 г.

От изложените на фигура 2 данни за общ брой заявления за регистрация на марка на територията на България ясно се вижда, че под влияние на COVID-19 активността на заявителите намалява през 2020 спрямо 2019 г. общо със 165 бр. Въпреки, че данните 2021 г. са непълни, сравнението между получените в БПВ заявления за същия период на 2020 и 2019 г. отново потвърждава спад в заявителската активност – от 112 бр. през 2020 спрямо 2019 г., и от 294 бр. през 2021 спрямо 2019 г.

Анализираните резултати потвърждават изведената *Хипотеза 1*, а именно че: *COVID-19 оказва негативно влияние върху възможностите за стартиране на бизнес начинания и ограничава развитието на съществуващия бизнес.*

В реалността, създадена от пандемията, маркозаявителите пристъпват към процеса на регистрация на марка много по-предпазливо. Съществува несигурност по отношение на възможностите за развитие на новата марка. Нейната зависимост от потребителите се усеща още по-силно във времена на криза. Доходите на потребителите са силно ограничени, а разходите са ниски. Лоялността и привързаността към „марковите“ стоки остава на заден план, приоритет имат стоки от първа необходимост. Изложеното предопределя наличието на бариери пред навлизането и налагането на новата марка на пазара, което обяснява наблюдавания спад в марковата заявителска активност за 2020 и 2021 г.

4.2. Маркова заявителска активност на български граждани в ЕС

Заявяването на Марка на ЕС е една от възможностите за постигане на международна закрила на марката извън територията на България. Чрез регистрация на Марка на ЕС, маркопритежателите придобиват изключителни права върху марката на територията на всички държави от ЕС-27.

Трябва да се обърне внимание на факта, че решението за регистрация на марка чрез Европейския офис по интелектуална собственост свидетелства за разширение на дейността на заявителя, навлизане на нови пазари, предлагане на нови стоки и услуги, и предоставя възможност марката да се използва на територията на повече от една държава в ЕС.

Марковата заявителска активност на български граждани в рамките на Европейския съюз може да се измери чрез брой подадени заявления за Марка на ЕС (фигура 3). Източник на данните за анализа, обхващащ 2019, 2020 и 2021 г. е EUIPO (European Union Intellectual Property Office).

В контраст с данните за марковата заявителска активност, отчетена от БПВ на територията на България, при заявленията за регистрация на Марка на ЕС през първата година от обявяване на пандемията (2020 г.) се наблюдава ръст спрямо предходната 2019 г. (112 бр. повече). През 2021 г. са заявени 26 бр. марки по-малко спрямо 2020 г., като се има предвид че данните не обхващат заявителската активност през ноември и декември 2021 г. От това следва, че марковата заявителска активност поддържа относително същото равнище както през 2020 г., което е по-високо от предкризисното равнище.

Фиг. 3. Общ брой заявления за марки на ЕС

Източник: конструирана от автора по данни от EUIPO

* данните за 2021 са до октомври 2021 г. включително

От посочените данни могат да се направят следните изводи:

Първо: В определени случаи кризата може да се прояви като мотиватор на развитието на бизнеса. Това налага отхвърлянето на *Хипотеза 1* за негативно влияние на COVID-19 върху възможностите за стартиране на бизнес начинания и ограничава развитието на съществуващия бизнес по отношение на заявените Марки на ЕС.

Второ: Маркозаявителите търсят сигурност чрез регистриране на европейския пазар на вече наложили се марки или се възползват от разкрити нови пазарни ниши, което потвърждава *Хипотеза 2*,

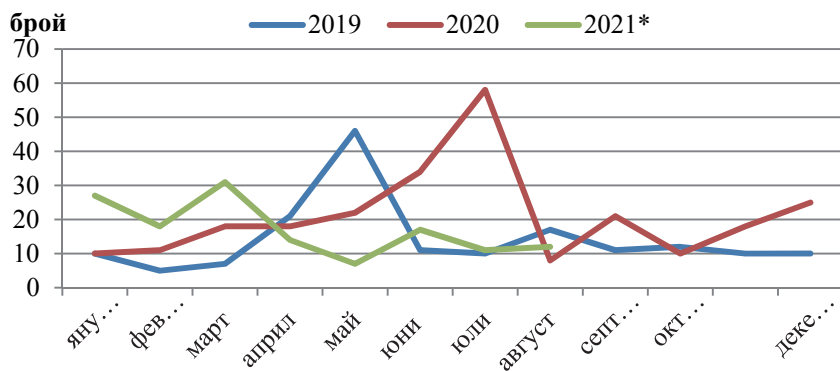
която гласи: *COVID-19 пренасочва заявителите към регистрация на марка на по-стабилни пазари, създаващи условия за развитието дори в пандемични условия.*

4.3. Маркова заявителска активност на български граждани чрез Мадридската система

Закрила на марката на международния пазар може да се постигне чрез Мадридската система. Тя позволява на всички държави-членки да заявят и регистрират марка на територията на други членки (договарящи страни). Улеснение за заявителите е подаването на едно заявление, обхващащо държавите-членки, към които заявителят има интерес.

Източник на данните за анализа на марковата активност чрез Мадридската система (фигура 4) е базата данни на WIPO (World Intellectual Property Organization).

Данните на фигура 4 са показателни за измененията в активността на заявителите за периода 2019-2021 г. За 2019 г. се открояват два периода – *първи*: от януари до май, през който активността на заявителите, след леко колебание през февруари, нараства средно месечно със 77,3% и *втори*: от юни до декември, в който се наблюдава относителна стабилност в активността на заявителите, след отчетен спад през юни (11 бр.) спрямо май (46 бр.).

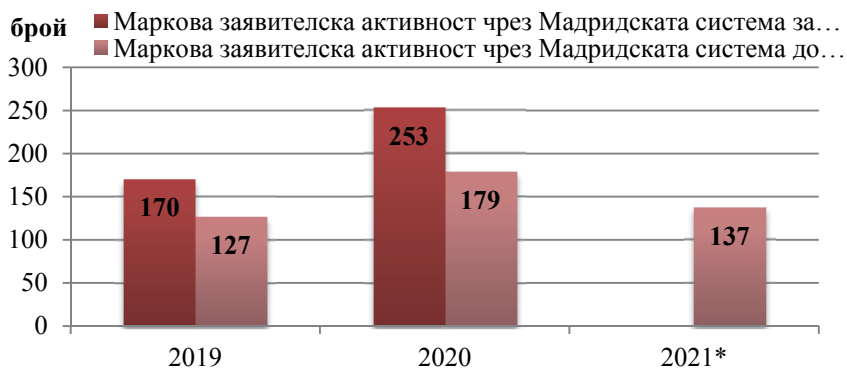
Фиг. 4. Динамика на месечната маркова заявителска активност, осъществена чрез Мадридската система

Източник: конструирана от автора по данни от WIPO IP Statistic Data Center

* данните за 2021 са до месец август включително

През 2020 г. в активността на заявителите се отчита ръст за периода януари – юли. Най-голям брой заявления за годината са подадени през юли (58 бр.), а най-ниското равнище е отчетено през август (8 бр.). След този период се отчитат значителни колебания в заявителската активност .

За 2021 г. са характерни периоди на ръст, следвани от спад в брой подадени заявления за марка чрез Мадридската система. Най-високо равнище активността достига през март (31 бр.), а най-ниско – през май (7 бр.).

Фиг. 5. Общ брой заявления за марки, подадени чрез Мадридската система

Източник: конструирана от автора по данни от WIPO IP Statistic Data Center
* данните за 2021 са до месец август включително

При сравнение на данните за брой подадени заявления за регистрация за марка чрез Мадридската система за периода януари – август на включените в анализа години се отчита превес на марковата активност през 2020 спрямо 2019 и 2021 г. Активността за 2021 г., макар да е по-слаба в сравнение с 2020 г. бележи ръст спрямо предкризисното равнище за същия период на 2019 г.

Анализираните данни за ръста на заявителската активност чрез Мадридската система през 2020 и 2021 г. спрямо 2019 г., подобно на активността на заявителите на Марка на ЕС, отхвърлят *Хипотеза 1* и потвърждават *Хипотеза 2*.

5. Заключение

Въз основа на представената информация за марковата заявителска активност на територията на Република България и в чужбина, могат да се направят следните по-важни изводи:

- Марковата заявителска активност в рамките на България намалява през 2020 и 2021 г. спрямо предкризисните си равнища от 2019 г. Това е свидетелство за влошени икономически условия в страната, следствие на негативното влияние на COVID-19. Стартирането на нови бизнес начинания и разширението на дейността на маркозаявителите се отлагат във времето до постигане на относително стабилни условия за развитие.
- Марковата заявителска активност на български граждани в рамките на ЕС се увеличава през 2020 и 2021 спрямо 2019 г. Предпоставки за отчетения ръст в заявленията може да се търси в стремежа на притежателите на марки, вече утвърдени на пазара, да разширят тяхната правна закрила извън националните граници.
- Марковата заявителска активност на български граждани в чужбина чрез Мадридската система също отчита ръст през 2020 и 2021 спрямо 2019 г.

Посочените изводи за марковата заявителска активност са показателни за стремежа на българските граждани да разширят своите бизнес начинания в чужбина, като търсят стабилност в държави, показали по-висока устойчивост на негативните влияния на COVID-19.

ЛИТЕРАТУРА

1. Amin-Reimer, Y. & Christensen, M. (2020). The impact of Covid-19 on US patents and trademark, Retrieved from <https://www.ibanet.org/article/43dca612-be19-4c00-8b1b-d83519c70530>
2. Bhatia, T. & Khurana, P. (2020, April 14). *Economic Aspect of Trademark*. Last access on 19 November 2021, Retrieved from SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3681387> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3681387>
4. Castaldi, C., Block, J. & Flikkema, M. J. (2020). Editorial: why and when do firms trademark? Bridging perspectives from industrial organisation, innovation and entrepreneurship. *Industry and Innovation*, 27, (1-2), 1-10.
5. Castaldi, C. & Dosso, M. (2018). From R&D to market: using trademarks to capture the market capability of top R&D investors. *JRC Working Papers on Corporate R&D and Innovation*, No 01/2018, Joint Research Centre.

6. Charumilind, S., Craven, M., Lamb, J., Sabow, A. & Wilson, M. (2020, September). *When will the COVID-19 pandemic end?* Last access on 19 November 2021, Retrieved from <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/industries/healthcare%20systems%20and%20services/our%20insights/when%20will%20the%20covid%2019%20pandemic%20end/sep%202020/when-will-the-covid-19-pandemic-end-final.pdf>
7. Drivas, K. (2020, September 21). EUIPO trademark applications withstood the first wave of Covid-19 pandemic, Retrieved from <https://voxeu.org/article/trademark-applications-indicator-post-covid-economic-activity>.
8. ECDPC, (2021, November 15). COVID-19 Vaccine Tracker. *European Centre for Disease Prevention and Control*, Last access on 19 November 2021, Retrieved from <https://qap.ecdc.europa.eu/public/extensions/COVID-19/vaccine-tracker.html#uptake-tab>
9. EUIPO, Statistics for European Union Trade Marks 1996-01 to 2021-10 Evolution, Last access on 19 November 2021, Retrieved from: https://euipo.europa.eu/tunnel-web/secure/webdav/guest/document_library/contentPdfs/about_euipo/the_office/statistics-of-european-union-trade-marks_en.pdf
10. Flikkema, M., Castaldi, C., De Man, A. P., & Seip, M. (2015). Explaining the Trademark-Innovation Linkage: the Role of Patents and Trademark Filing Strategies. In *Academy of Management Proceedings*, (1), 1-41.
11. Flikkema M., De Man, A. P. & Castaldi, C. (2014). Are Trademark Counts a Valid Indicator of Innovation? Results of an In-Depth Study of New Benelux Trademarks Filed by SMEs. *Industry and Innovation*, 21:4, 310-331.
12. Hale, A. (2020). COVID-19 Pandemic and Digitalization of Service Organizations: A Trademark Approach. *Electronic Turkish Studies*, Vol. 15 Issue 6, p31-47.
13. Nikolova-Minkova, V. (2020). Components of Customer Based Brand Equity, *Third International Scientific Conference 'ISCTBL 2020' Challenges Of Tourism And Business Logistics In The 21st Century*, Publ: Faculty of Tourism and Business Logistics, Goce Delchev University of Shtip, 79-89, ISBN 978-608-244-779-7.
14. Powell, A. (2020, December 10). *Fauci says herd immunity possible by fall, "normality" by end of 2021*. Last access on 19 November 2021, Retrieved from <https://news.harvard.edu/gazette/story/2020/12/anthony-fauci-offers-a-timeline-for-ending-covid-19-pandemic/>.
15. The World Bank, (2020, April 14). Map of SME-Support Measures in Response to COVID-19, Last access on 19 November 2021, Retrieved from <https://www.worldbank.org/en/data/interactive/2020/04/14/map-of-sme-support-measures-in-response-to-covid-19>
16. WIPO IP Portal, WIPO IP Statistic Data Center, Last access on 19 November 2021, Retrieved from: <https://www3.wipo.int/ipstats/searchForm>

ОТНОСНО НЯКОИ НЕФИНАНСОВИ АСПЕКТИ НА ДЕЦЕНТРАЛИЗИРАНИТЕ ВАЛУТИ

Елена Ставрова

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград,
катедра „Финанси и отчетност“, България
E-mail: stavrova@swu.bg*

Резюме. Отминалата финансова и икономическа криза е нанесла трудно оценимо въздействие върху състоянието на глобалната финансова система. Основната, главна промяна е бил тласъкът, който са получили процесът на дигитализация на основните вериги за създаване на стойност, както и бягството от конвенционалните фиатни пари към дигиталните, криптовалутите, с цел търсене на достатъчно надежден актив за съхраняване на стойност в условията на несигурност. Явявайки се алтернатива, но отличаващи се с тяхната децентрализация, а оттам и ограничените възможности за контрол от страна на емисионната – централната банка, криптовалутите генерират един огромен пазар, конкуриращ реалните финансови пазари по привлекателност за инвестиране. На структурата, капитализацията, колебанията в поведението на основните циркулиращи на него криптовалуте е отделено подобаващ интерес и анализаторско внимание. За разлика от това, обаче, липсват релевантни по обем изследвания, посветени на друг, също толкова важен структуроопределящ този сложен пазар фактор, а именно човешкият, който заедно с останалите елементи на Bitcoin-екосистемата са в основата на цялата индустрия сделки с криптовалуте.

Тук са обобщени наличните публикации в цитираните и граничещи научни области. Анализирани са текущите дебати по Bitcoin- екосистема на масово разпространените криптовалуте на няколко нива, както и е предложена оценка на потенциалното технологично въздействие на криптовалутите и промените в ролята и поведението на икономическата система като цяло.

Ключови думи: криптовалуте, дигитална етика, копачи-миньори на криптовалуте, Bitcoin-екосистема

ON CERTAIN NON-FINANCIAL ASPECTS OF DECENTRALIZED CURRENCIES

Elena Stavrova

*South-West University “Neofit Rilski”, Blagoevgrad,
Department “Finance and Accounting”, Bulgaria
E-mail: stavrova@swu.bg*

Abstract. The past financial and economic crisis has had a difficult impact on the state of the global financial system. The main, major change was the impetus given to the process of digitization of the main value chains, as well as the flight from conventional fiat money to digital, cryptocurrencies, in order to find a sufficiently reliable asset to store value in uncertainty. Being an alternative, but characterized by their decentralization, and hence limited control over the issuance – the central bank, cryptocurrencies generate a huge market, competing with real financial markets in terms of attractiveness for investment. Due to the structure, capitalization, fluctuations in the behavior of the main cryptocurrencies circulating on it, due interest and analytical attention has been paid. In contrast, however, there is a lack of relevant research on another equally important structuring factor in this complex market, namely human, which is at the heart of the entire mining and cryptocurrency industry.

Here are summarized the available publications in the cited and adjacent scientific fields. The current debates on Bitcoin – an ecosystem of widespread cryptocurrencies at several levels are analyzed, as well as an assessment of the potential technological impact of cryptocurrencies and changes in the role and behavior of the economic system as a whole is proposed.

Keywords: cryptocurrencies, digital ethics, cryptocurrency miners, Bitcoin-ecosystem

1. Теоретични постановки на децентрализираните валути

Идеята за децентрализирано и конкурентно парично предлагане е прогнозирана и изложена в началото на миналия век от първите идеолози на австрийската икономическа школа. Фридрих Хайек – един от най-известните представители на тази теоретична школа и носител на Нобелова награда е анализирал този нов феномен и икономическото научно познание за ролята на парите нашироко в свои

книги и статии. В момента теорията за децентрализираните валути, обяснени с теорията за свободния пазар, *laissez-faire* капитализъм, е подкрепяна от много поддръжници на либертарианската идея и австрийската икономическа школа, както и от критици на „монопола“ на държавата върху функцията на парите като законно платежно средство и изобщо функцията им на разплащателно средство. Редица привърженици на завръщането към златния стандарт, виждат в дигиталните валути желаното от тях бъдещо развитие на системата за плащания. Милтън Фридман казва още през 1999 г., че нещо, което не съществува, но липсва и скоро неминуемо ще се появи, е надежден метод за транзакция на е-кеш, чрез който може да се прехвърлят разполагаеми средства от точка А до точка Б. И то, без А да познава Б или Б да познава А. По отношение на дефлационния характер на Bitcoin, някои привърженици на дигиталните валути виждат в него идеята за парично средство, неподатливо на инфлацията на друг носител на Нобелова награда за икономика – Джон Наш. Ако Фридрих Хайек беше дочакал времето на екстремно нарастващия пазар на криптовалути по света, то той би бил безмерно щастлив човек. Революционната и радикалната за времето му идея за премахване на правителствения монопол върху емисията на декретни пари и въвеждането в обръщение на нерегламентирани частни валути, разкрива неговото прозрение за бъдещето на паричните пазари.

Конкуренцията между валутите не е от вчера. Известният австрийски икономист Фридрих Август фон Хайек анализира в забележителните си публикации причините, които дават основание на правителствата от името на държавата да притежават монополно прало да емитират парични знаци, въпреки съмненията им относно тяхното превъзходство (Hayek 1976, 32). Голямата депресия, както и последващите я множество кризи са доказали, че никой не се справя по-добре и по-ефективно от централните банки по отношение управление на обезценяването на валутите. Тук сравнението между функциите на фиатните и криптовалутите е неизбежно защото познатите ни основни такива, а именно активи за размяна, платежно средство и инвестиционен актив в известна степен са относими и към двата вида. За разлика от декретните-фиатни пари, които могат да носят доход като част от банковите резерви под формата на ценни книжа, метали или други активи на банката, то криптовалутите повишават стойността си единствено поради промяната на пазарната им цена

вследствие повишеното търсене или ръстът на разходите по добиването им. Докато декретните пари са гарантирани от всички активи на централната банка включително бъдещи приходи под формата на данъци (по отношение емитирания държавен дълг), то зад криптовалутите стои анонимен емитент и верига от потенциални собственици, реализиращи следващите обороти на криптопазарит

Ръстът на пазарите на децентрализираните валути през последните години, значителният инвестиционен ресурс, който те ангажират, както и специфичните условия правят всички изследвания в тази област изключително актуални. Това е и основанието за избора на обект на това изследване – екосистемата на Bitcoin като ресурсна, интелектуална и технологична осигуреност.

Предпочетената методология в предложеното изследване представлява анализ на тенденциите в развитието на децентрализираните валути, както и звената на екосистемата им като организационна и институционална структура за размяна на активи на дигиталните пазари.

Практическите последици от развитието на пазарите на децентрализирани валути за поемане на ликвидност, която би следвало да „взриви“ инфлацията, води до ускореното възстановяване от глобалната финансова и икономическа криза, скокообразно развитие на информационните технологии и алгоритми с пазарно приложение.

2. Криптовалутите като екосистема

Криптовалутните системи, базирани на блокчейн, като цяло могат да се разглеждат като нова институционална формация, способна да координира икономическите действия на групи от хора (Davidsonp, 2016). Bitcoin и алтернативните форми, които тази криптовалута предизвика, са създали цяло ново поле за развитие на финансова индустрия, но все още няма съществуваща рамка за академични изследвания на тези системи. Остават много въпроси без отговор, свързани с управлението, според (A. Tapscott, D. Tapscott, 2017) и дългосрочната социално-икономическа устойчивост на тези системи. Активните участници на криптопазарите се установяват и подлежат на правно регулиране, докато много нови блокчейн, вериги като първично предлагане на криптовалута, работят извън регулаторните структури (A. Tapscott, D. Tapscott, 2017).

Търси се отговор и е необходимо време да се установи дали е възможно тази система да бъде регулирана или трябва тя да предостави свои собствени надзорни правила. За сега все още блокчейнът Bitcoin се самоорганизира като една отворена общност чрез своя успешен социален договор, основан на изграждане на консенсус и доброволно асоцииране, както твърди V. Elliott (2018). Всяка рамка, приложима за криптовалутния домейн, трябва да може да концептуализира човешките и технологични аспекти на такива самоорганизирани платформи за криптовалутата, а самоорганизацията е неразделна част от функционирането на такъв вид социални екосистеми.

Съществува значителна научна полза от точното моделиране на сложните взаимодействия около общите ресурси на пула и режимите на собственост, както твърди (E. Ostrom, 2007). Блокчейн Bitcoin се основава на самоорганизация и правата на собственост, тъй като те се произвеждат и обезпечават чрез обща платформа, която е функционира независимо от останалите участници на пазарите.

Моделът в крайна сметка се стреми да улесни проучването на управленските интервенции, за вероятността от самоорганизиране за подобряване и поддържане на екосистемата. Чрез създаването на модел на бизнес процес на механизъм за плащане на Bit-монети при P2P е било възможно да се идентифицират основните компоненти на ресурсната система и механизъмът за производство и разпространение на ресурсни единици Bitcoin .

Ресурсната система за Bitcoin, се състои от четири концептуални единици на високо ниво, които съществуват като софтуерни процеси, а именно.

- 1. Портфейл*
- 2. Мрежови маршрутизиращ възел*
- 3. Миньори*
- 4. Разпределителни регистри*

Всеки от тези обекти (процеси) изпълнява набор от критични функции (субпроцеси) и предоставя свързана информация, която е от решаващо значение за поддържане на вероятността за самоорганизация на Bitcoin екосистемата.

Портфейлът служи за съхранение на вече изкопани крипто-единици и генерира адреси за изпращане и получаването им. Той позволява на крайния потребител да изразходва генерираните си Bitcoin, чрез транзакции на ресурсни единици, представляваща не-

изразходван генериран код, който след това се отправя към партньорски възли за валидиране и обмяна.

Мрежовият маршрутизиращ възел предоставя възможности за валидиране на транзакции от блокиране и излъчване.

Миньорът-копач се състезава да намери валиден блок и при кодиране осигурява процеса на транзакция, като произвежда валиден PoW.

Разпределителни регистри са децентрализирана база данни, която се споделя между няколко местоположения или участници в мрежата, т.е. това е равнопоставена мрежа, в която всяка информация/транзакция се споделя в мрежата и се съхранява от всеки участник в мрежата (или „възел“).

Разпределените регистри директно контрастират на архитектурата клиент-сървър, която захранва съвременния интернет. Архитектурата клиент-сървър е модел, при който информацията се съхранява на централни сървъри и може да бъде поискана от потребителите (известни като „клиенти“). Например, институции като Facebook, Google и Amazon имат големи, централизирани сървъри, където съхраняват истории на транзакциите на своите потребители, лична информация и т.н. Клиенти (известни още като обикновени потребители) използват тези сървъри чрез заявки. Peer-to-peer мрежите се различават от модела клиент-сървър, защото нямат посредник, който да действа като централна точка за съхранение. По-скоро всеки свързан възел действа както като клиент, така и като сървър. Предимството от използването на разпределените регистри, а не на централизирани бази данни, е, че няма единна точка на повреда, което намалява шансовете мрежата да бъде хакната, и да предизвика загуба на информация, както и няма нито един субект, който да притежава данните, съхранявани в мрежата. В резултат на това потребителите имат контрол върху своите данни и могат да решават какво искат да правят с тях, включително да могат да продават своите данни. Например, ако има съхранена историята на търсене в блокчейн версия на Google, тогава може да се продаде тази история за търсене на рекламодатели. Същите биха платили за възможността да изпращат насочени реклами, а не за посредник като Google.

Участниците в Bitcoin-екосистемата могат да бъдат идентифицирани в няколко аспекта, а именно като крайни потребители, наблюдатели, изпълнители, ръководители или царе. Крайните потреби-

тели са тези, които притежават кодовете и извършват транзакции с Bitcoin. Останалите роли са свързани с дейностите, извършвани от софтуерните процеси (субекти на високо ниво), включващи ресурсната система. Повече подробности относно тези концептуални роли по отношение на блокчейн като цяло, са изложени в разработката си G. Radivojac M. Grujić (2019). Наборът от взаимодействия между субектите на високо ниво води до редица различни актуални и възможни социални и икономически резултати. И тези именно резултати са свързани с предимствата, които различните класове актьори които участват в Bitcoin-екосистемата. Оперативните правила на Bitcoin се прилагат алгоритмично, но тези правила се определят от тези Актьори, които определят правилата. В случая на Bitcoin по-голямата част от оперативните правила се определят от автора му Сатоши Накамото (Nakamoto, S. 2008). Тези правила обаче на теория са отворени за промяна в съответствие с Правилата за колективен избор, които се определят от доброволно участващите действащи лица като част от системата за управление. В крайна сметка добивът на Bitcoin е бизнес начинание, а печалбите, генерирани от неговата продукция зависят от размерите на направената инвестиция.

Bitcoin екосистемата притежава сложна система от взаимно свързани звена, които се явяват предпоставка за функциониране на система за създаване на добавена стойност.

Едно от най-важните звена са миньорите-копачи на дигитални монети-кодове, асоциация твърде близка до миньорите копачи на диаманти, злато и други ценни метали. В същото време това звено се явява най-пренебрегваният елемент от дигиталната техно индустрия, въпреки че той е този, който валидира системата и я прави едновременно възможна, както и със способност да я ерозира. Разбира се, миньорите се сдобиват с нови монети чрез решаване на изключително сложни математически задачи и допринасят за устойчивостта на системата, проверявайки всички възможни транзакции. И двете действия, откриването и проверката, представляват „копаене“. Въз основа на децентрализирани възли с хардуерната изчислителна мощност, отделните потребители („миньори“) влагат своя компютърен хардуер за копаене на криптовалута, като по този начин увеличават изчислителната мощност на мрежа като цяло. Повечето ентузиастични да копаят криптовалута, понякога изразяват

известна несигурност, скептицизъм преди самото начало на процес копаене, дори съмнения, че експоненциалните разходи биха направили копането твърде скъпо и оборудването бързо би остаряло. Във всеки случай, провеждането на операция за копаене на Bitcoin е възможно да се окаже твърде скъпо. Маржовете на печалбата на миньорите е възможно да намаляват допълнително с повишената трудност спрямо наличната изчислителна мощност, хардуер, който бързо става остарял, цената на електроенергията или ново данъчно облагане върху капиталовите печалби. Дигиталните миньори все още са сравнително непозната общност. Според F. Calvio (2018) проучване от 2014 г. е установило, че 96% от анкетираните участници са били мъже и на възраст между 18 и 34 години (69%), като по-голямата част са базирани в Съединените щати (50,7%) и Европа. Това също е бързо променящ се състав, особено с нарастването на популярността (и стойността) на криптовалутите.

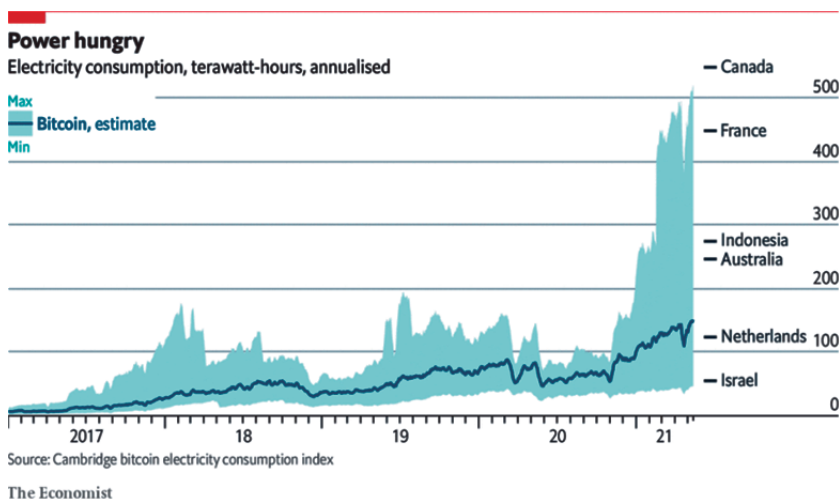
Системите за производство и пренос на електроенергия осигуряват функционирането на компютърните мрежи 24 часа в денонощието седем дни в седмицата. Потреблението на електроенергия заема не по-малко от 90% от производствената цена за добиването на една крипто-единица и е функция на общата изчислителна мощност, необходима за процесите на копаене и обработка на транзакции. За страни с ограничен енергиен потенциал това може да се окаже решаващо за устойчивостта на енергийните им системи. С течение на времето, нарасналият брой на вече добити криптоединици повишават трудността на алгоритъма, а като следствие и присъщото потребление на електроенергия за добиването на крипто-единица.

Цената на електроенергията дислоцира добивната инфраструктура в страни с ниска цена на електроенергията или в региони, които ползват енергийни възобновяеми източници, предимно хидро- и нисковъглеродни производствени мощности.

Както твърди Joe Coroneo-Seaman (China-Dialog, 17.11.2021) екстремният скок в цената на Bitcoin от \$34,259 до USD \$64,870 е привлякъл толкова много миньори, че се е предизвикал срив в електросистемата на Китай и решението за забраната за копаене на криптовалутите. Според M. Sorbello (2021) миграцията към Казахстан, като най-близка дестинация, е повишило потреблението с 8% и е поставило електропреносната система на страната в колапс, и необходимост за внос на електроенергия от Русия.

Стратегическата роля на енергийната система и енергийната сигурност са разгледани от А. Андреев (2019) и (2020) като част от сигурността на децентрализираните финансови пазари. Бидейки системноважен потребител, индустрията за добиване на криптоединици е функция от цялостната устойчивост на системата за добиване и пренос на електрическа енергия, поради което представлява важен обект за наблюдение и регулиране.

Компютърните мрежи, основани на специфични за този вид приложение интегрирани системи, представляват основен елемент от генериращата инфраструктура за добиване. Търсенето на такъв вид системи е дало допълнителен тласък на иновационната дейност по тяхното усъвършенстване, дало отражение за технологичното развитие информационната индустрия в цялост.

Графика 1. Индекс на потреблението на електроенергия за производството на Биткойн

Източник: Cambridge Bitcoin electricity index

Системният достъп до световната интернет мрежа е важен елемент от екосистемата, осигуряващ непрекъсваща връзка между участниците в процеса на добиване на крипто-единици. Перманентността на връзката е важно условие за трансфера на информацион-

ни кодове, в противен случай опитът за трансфер подлежи на разпандане и незавършеност на трансфера.

Мрежата за достъп е определяща и за създаването на т.нар. „пулове“, чрез които миньори свързват компютърната си инфраструктура за подобряване на капацитета за добиване. Обединението на изчислителна мощност дава възможност за ускорено копаене, и съответно – разпределение, на добитите крипто-единици.

В **обобщение**, чрез формализиране става възможно да се моделират съществуващи системи и също така, след като екосистемата за добиване на крипто-единици добие завършеност, тя може да бъде допълнително разработена и усъвършенствана, за да симулира ефектите от динамиката в критичните променливи на системата.

Предложеният от нас модел на екосистема за добиване на криптоединици има амбицията да допринесе за изучаването на такива сложни, и също толкова специфични екосистеми. Този модел цели също така и насърчаване на интра- и интердисциплинарното проучване на базирани на общи системи за криптовалуты, тъй като формализираният модел е съвместим със съществуващата изпитана социо-екологична теория.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев А., „Енергийното бъдеще на Република България в контекст на националната сигурност“, международна научна конференция и сборник//Департамент Национална и Международна сигурност при Нов български университет (София), Том II, 2020, страница 515 – 522; ISBN: 978-619-7383-19-5.
2. Андреев А., „Енергийната сигурност като елемент на националната сигурност“, конференция в „Proceedings of International Scientific Conference –Defense Technologies, Faculty of Artillery, Air Defense and Communication and Information Systems“, (Шумен), 01-02.10.2019, ISSN 2367-7902.
3. Davidson,S.,DeFilippi,P., & Potts,J. (2016). DisruptingGovernance: The New Institutional Economics of Distributed Ledger Technology. SSRN Electronic Journal , 1–7.<https://doi.org/10.2139/ssrn.2811995>Elliott, S. (2018). Bitcoin : The First Self-Regulating Currency.
4. de Vries, A. (2021). Bitcoin boom: what rising prices mean for the network’s energy consumption. Joule.<https://doi.org/10.1016/j.joule.2021.02.006> =
5. Digiconomist, (2021). Bitcoin Energy Consumption Index [WWW Document]. URL <https://digiconomist.net/bitcoin-energy-consumption/> (accessed 3.5.21).

6. Einaudi, L (1936). “Teoria della moneta immaginaria nel tempo da Carlomagno alla rivoluzione francese”, *Rivista di Storia Economica* 1: 1-35.
7. Gallersdörfer, U., Klaaßen, L., Stoll, C., (2020). Energy Consumption of Cryptocurrencies Beyond Bitcoin. *Joule* 4, 1843–1846. <https://doi.org/10.1016/j.joule.2020.07.013>
8. *LSE Law Review*, 3 (1995), 60 – 91. Gutmann, P., Naccache, D., Palmer, C. C., Sherman, A., Javani, F., Zhang, H., Golaszewski, E., Strawn, G., Kshetri, N., 9. 9.
9. Andriole, S., Villela, K., Groen, E., Doerr, J., Paum, A., Golzer, P., Sheth, A., Yip, H., & Shekarpour, S. (2020). Computing Edge: Blockchain, Cryptocurrency, Digital Transformation, Internet Of Things. *Computing Edge*, 22 (1), 1–68. www.computer.org
10. Radivojac, G. M. Grujić (2019). “Future of cryptocurrencies and block chain technology in financial markets”. *Journal of Contemporary Economics*, DOI: 10.7251/JOCE1901056R.
11. Hayek, F (1976). *The denationalization of money*, London: Institute of Economic Affairs.
12. Hinkel, J., Bots, P. W. G., & Schlüter, M. (2014). Enhancing the Ostrom social-ecological system framework through formalization. *Ecology and Society*, 19 (3). <https://doi.org/10.5751/ES-06475-190351Hinkel>, J., Cox, M. E., Schlüter.
13. Binder, M., C. R., & Falk, T. (2015). A diagnostic procedure for applying the social-ecological systems framework in diverse cases. *Ecology and Society* , 20(1). <https://doi.org/10.5751/ES-07023-200132>
14. McGinnis, M. D. (2011). An Introduction to IAD and the Language of the Ostrom Workshop: A Simple Guide to a Complex Framework. *Policy Studies Journal*, 39 (1), 169–183. <https://doi.org/10.1111/j.1541-0072.2010.00401.x>
15. Mourya, E. (2020, December 20). What will Bitcoin’s price discovery beyond its latest ATH look like? – AMBCrypto. AMBCrypto. <https://ambcrypto.com/bitcoin-price-discovery-latest-ath/>
16. Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System . www.bitcoin.org Ostrom, E. (2007). *Elinor Ostrom, Understanding Institutional Diversity*. In Princeton University Press . Princeton University Press.
17. Ostrom, E. (2009). A general framework for analyzing sustainability of social-ecological systems.
18. *Science* 325 (5939), 419–422. <https://doi.org/10.1126/science.1172133> Academia Letters, April 2021 Corresponding Author: Edward de la Rey, edelarey@gmail.com
19. de la Rey, E. (2021). A Formal Model of Bitcoin as a Social-Ecological System (SES). *Academia Letters*, Article 527. <https://doi.org/10.20935/AL527> ©2021 by the author – Open Access – Distributed under CC BY 4.0.

20. Rauchs, M., Blandin, A., Dek, A., 2021. Cambridge Bitcoin Electricity Consumption Index (CBECI) [www.Document](#).
21. Sedlmeir, J., Buhl, H.U., Fridgen, G., Keller, R. (2020). The Energy Consumption of Blockchain Technology: Beyond Myth. *Bus. Inf. Syst. Eng.* 62, 599–608. <https://doi.org/10.1007/s12599-020-00656-x>.
22. Tamuly, B. (2020, December 22). What you should know about Bitcoin’s growing 1000+club – AMBCrypto. AMBCrypto. <https://ambcrypto.com/what-you-should-know-about-bitcoins-growing-1000-club/>
23. Tapscott, D., A. Tapscott, (2017). Realizing the Potential of Blockchain: A Multistake-holder Approach to the Stewardship of Blockchain and Cryptocurrencies. <https://www.weforum.org/whitepapers>
24. Elliott, V. (2018). Thinking about the Coding Process in Qualitative Data Analysis. *The Qualitative Report*, 23(11), 2850-2861. <https://doi.org/10.46743/2160-3715/2018.3560>
25. Trencheva, M. “Globalization effects on contagion risks in financial markets”. International Scientific Conference “Globalization and its SocioEconomic Consequences” 21 – 22 October 2020, Zilina, Slovakia.
26. Trencheva, M. “Usage of mathematical models for cybersecurity analysis” International scientific conference” The Future of Education – 10th edition”, 18-19 June 2020, Spain
27. Sorbello, M. (2021). “Kazakhstan’s Power Shortages: Crypto Miners and Geopolitics”. <https://thediplomat.com/2021/11/>.

ВЛИЯНИЕ НА ВЪЗНИКНАЛАТА ПАНДЕМИЧНА ОБСТАНОВКА ВЪРХУ ЕНЕРГИЙНАТА СИГУРНОСТ

д-р инж. Анатоли Андреев

*Университет за национално и световно стопанство,
катедра „Икономика на енергетиката и транспорта“, България
E-mail: andreevanatoly@gmail.com*

Резюме. Разглежда се влиянието на пандемичната обстановка върху гарантирането на енергийната сигурност. Направен е анализ за ефекта на състоянието на отрасъл енергетика от създалата се ситуация – пандемия. В тази обстановка се поставя въпросът за начина на съществуването на човек и реално това е предпоставка за дестабилизиране на системата на Устойчивото Развитие. На практика естеството на проблемите в отрасъл енергетика определят националното и световното развитие. Поради създалата се обстановка световната икономика, в това число и Република България се нуждае от нов подход с прагматична политика от такова естество в отрасъл енергетика.

Ключови думи: енергетика, енергийна сигурност, пандемия, устойчиво развитие на икономиката.

INFLUENCE OF THE PANDEMIC SITUATION ON THE ENERGY SECURITY

Dr. eng. Anatoly Andreev

*University of National and World Economy,
Department “Economics of Energy and Transport”, Bulgaria
E-mail: andreevanatoly@gmail.com*

Abstract. The impact of the pandemic situation on ensuring energy security is considered. An analysis was made of the effect of the state of the energy sector

from the current situation – a pandemic. In this situation, the question of the way of human existence arises and in reality this is a prerequisite for destabilizing the system of Sustainable Development. In practice, the nature of the problems in the energy sector determines the national and world development. Due to the current situation in the world economy, including the Republic of Bulgaria, it needs a new approach with a pragmatic policy of this nature in the energy sector.

Keywords: energy, energy security, pandemic, sustainable economic development

1. Въведение

В съвременното енергийно значение за съществуването на всеки човек и за неговото обществено и стопанско развитие. От състоянието на отрасъл енергетика изцяло зависи съществуването и развитието на икономиката, националното стопанство, както и битът на населението. Като функция и задължение на енергетиката е да осигури непрекъснат поток от необходимите енергийни продукти и услуги за развитието на останалите индустриални отрасли, земеделието и обслужващия сектор, както и териториалната организация на обществения живот. Производството и потреблението на електроенергия на един жител е показател за жизнения стандарт на населението и за ефективността на стопанските дейности.

За състоянието на отрасъл енергетика носи изцяло отговорност енергийната сигурност.

Енергийната сигурност е с контролираща роля, успоредна на и спомагаща за управлението на отрасъл енергетика. Тя допринася за устойчивото енергийно развитие и е в полза на системата на устойчивото развитие. Има макроикономическа и национална същност. Енергийната сигурност е елемент на икономическата сигурност и е предпоставка за икономическата стабилност на даден регион, страна. Икономическата сигурност, от своя страна е дял на Националната сигурност и е определяща за другите видове сигурност – военна, политическа, екологична, технологична [1].

Енергийната сигурност има непрекъснато взаимодействие с останалите видове сигурност. Тъй като заплахите за отрасъл енергетика се променят, следва и начинът, по който следва да се вземат

мерки също следва да се развива и оптимизира в зависимост от настъпилите промени [2].

Напоследък с настъпилата обстановка на пандемия е поставено под въпрос гарантирането на енергийната сигурност.

2. Въздействие на настъпилата обстановка на пандемия върху енергийната сигурност

В резултат на настъпила пандемия се създават трайни негативни последици върху състоянието на отрасъл енергетика. Основно те се изразяват в намаление на енергийното потребление, което е следствие от свиване на дейността на икономиката. При тази ситуация ефектът за енергетиката е принудително намаляване на производствените мощности. А това е показател за намаляване на рентабилността на отрасъла и предпоставка за увеличение на цените на енергийните услуги.

Наложените здравни мерки в следствие на пандемия, се появява също проблем със запазване на здравния статус на енергийните специалисти, които основно са с висока квалификация, а и са трудно заменими и недостатъчни и от преди. На практика с настъпилата пандемия се създават предпоставки и възникване на проблем с гарантирането на енергийната сигурност. Пандемичната обстановка е предизвикателство от нов тип за енергийната сигурност и е предмет на обследване в настоящата статия. В изпълнение на тази цел да направим обзор на отражението върху отрасъл енергетика в следствие на пандемията. Като пример разгледаме отражението на пандемията върху състоянието на енергетиката на Република България в цифри: Като цяло Пандемията оставя трайни следи върху икономическите показатели на световното стопанство. Аналогично икономиката на Република България в състояние на Пандемия е потърпевша. Като най-важния индикатор на икономиката – Брутният вътрешен продукт (БВП) на страната за 2020 г. намалява в реално изражение с 4,2% спрямо 2019 г. по данни на НСИ. Като за 2020 г. БВП достига номинален обем от 118 605 млн. лева. На човек от населението се падат по 17 109 лева или 8 748 евро. Брутната добавена стойност възлиза на 102 649 млн. лева. Реалният стойностен обем на показателя за 2020 г. е с 4,3% по-нисък в сравнение с този, достигнат през 2019 г. Интересно е, че Индустриалното производство създава 26,5% от добавената стойност на икономиката през

2020 г., което е увеличение с 1,5% в сравнение с 2019 година. Явно това се дължи на нормалният процес на реструктуриране на икономиката – към индустриализация.

Реално влиянието на пандемичната обстановка върху енергийния отрасъл се изразява в: Намаляване на Брутно Потребление на електроенергия (БП) Това е най-важният параметър при прогнозирането на енергийните баланси, планирането на нови мощности и т.н. През последните три години спадът е явен на БП. Като за: 2018 г. – 39,1 млрд. кВтч (спад с 2,6%); за 2019 г. – 38,4 млрд. кВтч (спад с 1,6%), 2020 г. – 37,3 (спад с 2,6%) по данни на НСИ. По същите данни през 2019 г. износът на електроенергия намалява с повече от 25% до 5,844 млрд. кВтч. Тенденцията за спад се засили и през 2020 г. – се изнесоха само 3,438 млрд. кВтч. спад с 2,4 млрд. кВтч, или с 41,2%; Брутното Производство на електроенергия – през 2020 г. то е 40,737 млрд. кВтч, което е с 7,67% по-малко от 2019 г. (данни на НСИ). Причините са главно спадът на износа и намалялото енергопотребление у нас. По данни на Енергийния системен оператор (ЕСО) – Генерацията на електроенергия от ТЕЦ на въглища е спаднала с около 18%, а производството на всички централи от възобновяеми енергийни източници (ВЕИ) е нараснало чувствително – с 3,5%. С около 0,5% производството на електроенергия от АЕЦ Козлодуй е нараснала. Нарастването на дела на производството на енергия от ВЕИ и АЕЦ Козлодуй е следствие от провежданата политика на Декарбонация на отрасъл енергетика в ЕС. Спадът на Брутното производство на електроенергия продължава втора година като през 2020 г. с 5,6% по-нисък. При природния газ с 50% намалява производството за ноември 2019 г. спрямо същия месец на предходната година, въпреки че нашата страна задоволява само 3,5% от своето потребление на продукта. По значителен спад в производството на годишна основа (2020 г.) има и при твърдите горива (21,2%) и електроенергията (14,4%). Увеличение на потреблението през 2020 г. е налице единствено пропан-бутановите смеси – с 20% (данни НСИ). Свързва се с битовото потребление и от „нормален потребителски хаос“ от пандемията. На месечна основа спрямо октомври 2019 г. с настъпването на по-активния отоплителен сезон се увеличават и доставките на природен газ с 41,5%. Увеличението на доставките в случая се дължи и поради запълване на газовите хранилища за зимния сезон.

Друго предизвикателство пред енергийната сигурност се дължи на следствието за отрасъл енергетика при възстановяване на световната икономика от състояние на излизане на пандемията. В резултат на стремеж за възвръщане на своя ръст на производство световната икономика е причинител за настъпване на рязко повишение на търсенето на енергийни услуги и продукти. А оттам в енергетиката се наблюдава ръст в търсенето на енергоресурси. И от това е налице за Република България и ЕС, че подобно на много други региони по света, е изправен пред рязко увеличение на цените на енергията [3].

Показателно също е, че от юли 2020 г. се повиши цената на електроенергията на регулирания енергиен пазар, а в последните месеци (октомври, ноември) цената на природния газ се увеличава непрекъснато. Това води до ръст на стоките и услугите в групата „Жилища, вода, електроенергия, газ и други горива“ от 2,7% месечна база. Статистиката отчита още ръст на цената на бензин А95 с почти 4% и с 3,8% за дизеловото гориво. Метанът за лични транспортни средства е поскъпнал с 5.2 на сто.

Хармонизиращият индекс на потребителските цени за юли спрямо юни 2021 г. е 100,7%, т.е. месечната инфлация е 0,7%. Инфлацията от началото на годината (юли 2021 г. спрямо декември 2020 г.) е 2,4%, а годишната инфлация (спрямо юли 2020 г.) е 2,2% [4].

На практика повишаването на цените на енергийните продукти подхранва инфлацията в нашата страна през юли 2021 г., показват данните на НСИ. Като годишната инфлация за разглеждания месец юли достига 3%, а разгледана от инфлацията от началото на годината е 2.3 на сто. Спрямо юни инфлацията се ускорява до 0,8%.

Реално това състояние на повишение на цените на енергийните ресурси, а от там и услуги и продукти се явява проблем в икономическото състояние на отрасъл енергетика, косвено в индустрията и засяга разглежданият от нас проблем с гарантиране на енергийната сигурност в пандемична обстановка.

3. Възможност и начини за справяне на енергийната сигурност със създалата се пандемична обстановка

Действията и усилията на енергийната сигурност трябва да бъдат насочени в две насоки:

3.1. За постигане на икономическа стабилност на икономиката

Настоящият скок в цените на енергийните продукти налага бързи и координирани ответни действия. В тази насока Република България като част от ЕС може да се възползва от Действащата нормативна уредба на ЕС, която дава възможност да се предприемат следните политики и действия:

Краткосрочни действия: предоставяне на спешно подпомагане за доходите на потребителите в положение на енергийна бедност, например чрез ваучери или частични плащания на сметките, разрешаване плащането на сметките да бъде отложено временно; въвеждане на предпазни мерки, за да се избегне прекъсване на връзката с енергийната мрежа; осигуряване на временни и целенасочени намаления на данъчните ставки за уязвимите домакинства; предоставяне на помощ на предприятията или отраслите в съответствие с правилата на ЕС за държавната помощ; засилване на международните информационни дейности в областта на енергетиката, за да се гарантират прозрачност, ликвидност и гъвкавост на международните пазари; разследване на евентуално антиконкурентно поведение на енергийния пазар и отправяне на искане към Европейския орган за ценни книжа и пазари да засили допълнително наблюдението на настъпващите промени на пазара на въглеродни емисии; улесняване на по-широкия достъп до споразумения за закупуване на електроенергия от възобновяеми източници и подкрепянето им чрез съпътстващи мерки [5].

Средносрочни мерки. Те целят постигане на декарбонизирана и устойчива енергийна система. Постигат се чрез: увеличаване на инвестициите във възобновяеми енергийни източници, саниране и енергийна ефективност и ускоряване на търговете за възобновяеми енергийни източници и процедурите за издаване на разрешения; разработване на капацитет за съхранение на енергия, за да се подпомогне нарастващият дял на възобновяемите енергийни източници, включително батериите и водорода; отправяне на искане към европейските регулатори на енергия (ACER) да проучат ползите и недостатъците на сегашната структура на пазара на електроенергия и при необходимост да отправят препоръки към ЕК; евентуално преразглеждане на Регламента относно сигурността на доставките, за да се постигне по-добро използване и функциониране на съоръженията за съхранение на газ в ЕС; проучване на потенциалните ползи от доброволното

съвместно набавяне от държавите членки на запаси от газ; създаване на нови трансгранични регионални групи за рисковете по отношение на газа, които да анализират рисковете и да съветват държавите членки относно разработването на националните им планове за превантивни действия и за действия при извънредни ситуации; засилване на ролята на потребителите на енергийния пазар, като им се даде възможност да избират и сменят доставчиците си, да произвеждат собствена електроенергия и да се присъединяват към енергийни общности; приемане на правилник за киберсигурността в областта на електроенергията; предлагане до декември 2021 г. на препоръка на Европейският Съвет за предоставяне на допълнителни насоки на държавите членки относно най-добрия начин за справяне със социалните и трудовите аспекти на екологичния преход [6].

3.2. Предприемане на здравни мерки за постигане на устойчиво ниво на здравен статус на работещите в отрасъл енергетика, на свързаните с него сфери и на населението

Както споменахме по горе, по-голямата част от работещите в отрасъл енергетика са високо квалифицирани специалисти, трудно се намират и е почти невъзможно да бъдат лесно заменени поради спецификата на тяхната работа. Това означава, че енергийната сигурност е задължена да осигури нормален здравен статус на работещите в отрасъл енергетика. А също така, отрасъл енергетика е от „Сферите и индустриите, които трябва да функционират по време на пандемия са Енергетика – трябва да работи на 100%“ [7].

Енергийната сигурност още е задължена и има интерес да бъде осигурен нормален здравен статус на населението на страната ни. За да не се допускат подобни ситуации на пандемии и т.н. за да не се допуска от епидемии преминали в пандемии да се предизвика икономическа криза, която да повлияе върху гарантирането на енергийната сигурност.

С цел да се избегнат подобна пандемична обстановка за в бъдеще препоръчвам и се съгласявам с експерта по Здравна сигурност Красимир Коев да се предприемат незабавни и неотложни мерки за създаване на общ орган към Европейската Комисия (ЕК) на ЕС по Здравна сигурност с регионални клонове във всяка страна -членка. Като например в Република България се създаде Национален Коми-

тет по Здравна сигурност към Министерски съвет. В регионалния комитет по Здравна сигурност трябва да са членове изявени специалисти- лекари от Лекарския ресурс на нашата страна в рисковите епидемиологични области [8][9][10].

За да е факт този орган, е необходимо да прояви инициатива новото управляващо правителство и съответно направи предложение към Европейския Съвет (ЕС) на ЕС. Чрез създаването на Европейски Комитет по Здравна сигурност се обезпечават гарантирането на енергийната сигурност от възникване на пандемична обстановка. Също така, за да работи системата, е необходимо създаване на координационен център за взаимовръзка между двата вида сигурност – енергийна и здравна.

4. Заключение

Възникналата обстановка на пандемия оказва силно негативно въздействие върху гарантирането на енергийната сигурност. Изразява се в повишаване на цените на енергоресурси, на енергийни услуги и продукти. Също така се създава предпоставка отрасъл енергетика да остане без работна ръка, а това съответно може да доведе до блокиране на енергийната система. Отрасъл енергетика е отрасъл, който трябва на 100% винаги да функционира, за да е в изпълнение на своята роля: да е в услуга на Устойчивото Развитие.

Негативното въздействие на пандемията и попадане на енергийната сигурност в състояние на невъзможност да гарантира устойчивост на отрасъл енергетика въздейства отрицателно върху стабилността на индустриалното производство, от там на икономиката и на бита и на обществения живот на населението.

За да се нормализира икономиката и обществения живот на населението е необходимо посредством енергийната сигурност да се предприемат неотложни действия и кризисни мерки в две насоки: 1. За постигане на икономическа стабилност на икономиката и 2. Предприемане на здравни мерки за постигане на устойчиво ниво на здравен статус на работещите в отрасъл енергетика, на свързаните с него сфери и на населението.

Улавянето на динамиката на процесите и анализа на получената информация ще прибавят нови щрихи към измеренията на изследваната проблематика.

ЛИТЕРАТУРА

1. Andreev A., (2021). Energijna sigurnost v biznesa, Avangard Prima, Sofia.
2. Andreev A., (2021). Miesto i rolia na energijnata sigurnost v biznesa na Republica Bulgaria, Ikonomicheska missal kam II pri BAN, broj, Sofia.
3. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/qanda_21_5202
4. <https://www.investor.bg/ikonomika-i-politika/332/a/cenite-na-energiinite-produkti-uskoriavat-inflaciata-prez-iuli-333749/>
5. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/qanda_21_5202
6. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/qanda_21_5202
7. Koev. K., (2020), Efectat ot Covid-19 varhu zdravnata sigurnost kato element ot sistemata za zashtita na nacionalnata sigurnost, str.228, Sigurnost-Obrazovanie, nauka, industria 2020. Hhast 2, Voenna Academia, Sofia.
8. Koev. K., (2018). Zdravnata kultura kato element ot zdravnata i nacionalnata sigurnost, Balgarska nauka, Sofia.
9. Koev. K., (2018). Nacionalna strategia za zdravnata sigurnost na Amerika, Obshtestvoto na znaniето I humanizmat na XXI vek, UNIBIT, Sofia. 231-237.
10. Koev. K., (2018). Zdraveopazvane I nacionalna sigurnost, Za bukвите- O pismeneh, Sofia. 303.

ГЕЙМИФИКАЦИЯ КАТО МАРКЕТИНГОВ ИНСТРУМЕНТ ЗА ПОДОБРЯВАНЕ НА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА С ПОТРЕБИТЕЛИТЕ

Филип Христов

Университет по хранителни технологии, Пловдив, България
E-mail: fori1979@abv.bg

Резюме. Геймификацията е нова тенденция, при която принципите и механизмите на игрите се модифицират в неигрови приложения, с цел ангажираността както на служителите, така и на потребителите, тяхната мотивация и участие в бизнес процесите. Маркетингът на взаимоотношения позволява създаването, обогатяването и поддържането на дългосрочните трайни връзки с всички решаващи за околните маркетингови субекти. Развитието на развлекателната индустрия и информационните технологии намират своето въздействие върху дигиталния свят на всяка организация. Силата на тази иновация се крие в правилната комбинация от информация, мотивация и публичен ангажимент. Настоящата статия разглежда концепцията за геймификацията като нов инструмент и бизнес стратегия на организациите.

Ключови думи: gamification, маркетинг, приложение, ангажираност, социални медии

GAMIFICATION AS A MARKETING TOOL TO IMPROVE CUSTOMER RELATIONSHIPS

Fillip Hristov

University of Food Technologies – Plovdiv, Bulgaria

E-mail: fori1979@abv.bg

Abstract. Gamification is a new trend in which the principles and mechanisms of games are modified in non-game applications, in order to engage both employees and users, their motivation and participation in business processes. Relationship marketing allows the creation, enrichment and maintenance of long-term lasting relationships with all critical marketing entities. The development of the entertainment industry and information technology find their impact on the digital world of any organization. The strength of this innovation lies in the right combination of information, motivation and public engagement. This article discusses the concept of gamification as a new tool and business strategy of organizations.

Keywords: gamification, marketing, application, engagement, social media

Съвременният потребител често е отегчен от традиционните маркетингови дейности. Не е новост и фактът, че клиентите стават все по-трудни за задоволяване, защото притежават цялата информация на интернет мрежата, имат различни нужди, знаят своите очаквания и всичко това в резултат от активното отношение към променената реалност. Изграждането и развитието на устойчиви взаимоотношения между фирмата и клиентите ѝ изисква приложението на нови маркетингови и бизнес концепции, модели, практики.

Геймификацията (Gamification) като концепция за въвеждане на игрови елементи в работата на една организация за подобряване на нейните бизнес резултати започва да се разглежда сравнително наскоро, въпреки факта, че първите предпоставки за нейното формиране се появяват по време на съществуването още на древните цивилизации. Обособяването на геймификацията като концепция, от научна гледна точка се дължи на факта, че освен в учебния процес, подходящи области за приложението ѝ включват такива системи като проследяване на представянето на служителите, уп-

равление на иновации, личностно развитие и взаимодействие с клиентите. В тази връзка много учени признават необходимостта от допълнителни изследвания в тази област, за да могат организациите да постигнат положителни резултати от използването на геймифицирани системи.

Връзката между човешкия фактор и игровия компонент в рамките на работните процеси доказва социологът Donald F. Roy. Той провежда теренно етнографско проучване в условията на индустриален труд. Авторът анализира социалното взаимодействие в рамките на малка група фабрични работници в продължение на два месеца. Работниците са заети с повтаряща се работа, включваща механично изпълнение на прости операции шест дни в седмицата с продължително работно време. Donald F. Roy описва как работниците използват ангажираност в ритуална ежедневна игра, за да внесат разнообразие в работните си дни (Roy, 1959).

Теоретичните предпоставки за геймификация като концепция са свързани и с историята на развитието на ролевите игри и развитието на теория за ролите. Автори като V. J. Biddle, E. J. Thomas, изучавайки теорията за ролите, твърдят, че „ролята е набор от предписания, които определят какво трябва да бъде поведението на човек, заемащ определена социална позиция. В различен контекст ролята определя предписанието, описанието, оценката и действието; идеята за роля отразява скрити и явни процеси, собствено поведение и поведение на другите, поведение, което инициира индивида, и поведение, което е насочено към него“ (Biddle, 1966).

За разлика от ежедневието, когато взетото решение или действие води до определени последици, в ролева игра (включително компютърна игра) такива последици са лесни за промяна. Ролевите игри позволяват на играча да се опита в нова, неизвестна досега роля. Способността да се съотнася с героя си, да мисли и постъпва така, както го прави, възпитава съчувствие и въображение у играча, развива способността да се поставя на мястото на друг и да вижда проблема от различни позиции, да работи с информация.

Ролевите игри косвено влияят върху икономическото мислене на играча, развивайки го и възпитавайки икономически значими черти на личността. Моделирането на поведение в игра допринася за развитието на способностите на отделен индивид – играчът да намира нови реше-

ния и подходи към сложни проблеми, да оценява адекватността на тези решения и да подобрява съществуващите умения.

Геймификацията надхвърля традиционните демографски и социокултурни граници (Harwood, 2015), което води до нови начини на мислене и формиране на „нов“ тип потребителско поведение за тези услуги. Това налага прилагането и използването на нови методи за участие и мотивация. В момента тази концепция продължава да се развива и като нова тенденция в съвременния информационен свят се е разпространила в икономическата, образователната, политическата и социалната сфера на обществото.

Като глобална модерна тенденция геймификацията търпи много активно развитие от началото XXI век, като за първи път се появява в Google Trends, приложение на Google, което показва честотата на търсенията за даден термин спрямо общия обем на търсенията на различни езици, в зависимост от регионите по света. Мобилните, облачните, социалните и локалните услуги допринесоха за възхода на концепцията.

От гледна точка на дефиницията, понятието геймификация няма еднозначно определение. Авторът Апостол Мушмов, в статията си „Нови тенденции в CRM маркетинга през XXI век – Геймификация“ обобщавайки дефинициите на редица изследователи обобщава, че понятието геймификация включва няколко различни аспекта в себе си (Мушмов, 2017):

- игровите елементи – съревнование, взаимопомощ, ресурси, време, награди, точки, нива, аватари и др.;
- техниките за игрови дизайн – визуално и умствено изживяване, свързано с играенето, наречено игрови дизайн, артистична и забавна форма;
- игра, в основата на която стои не толкова забавлението, колкото предварително дефинираните желани от бизнеса посоки за промяна на поведението на участниците.

Т.е. може да се обобщи, че концепцията наречена геймификация/игрификация, означава използване на идеи от игри, програми за лоялност и поведенческа икономика за привличане на потребители. За първи път терминът „gamification“ в съвременната му интерпретация е използван през 2003 г. от английския разработчик и дизайнер на игри N. Pelling (2011), който създава консултантската компания Conundra за насърчаване на играта в потребителските стоки.

Макар, че нарича „горзна“ думата геймификация, тя означава“ прилагане на подобен на гира потребителски интерфейс, с цел електронните транзакции да бъдат приятни и бързи“. Въпреки че компанията затвори, за първи път беше изразена идеята, че игровите механизми и елементи могат да бъдат приложени не само към потребителските продукти.

Игрификацията включва прилагане на мислене, базирано на игри, към марка, бизнес или организация, за да се ангажира и развие лоялност. Изследванията показват, че самата игра стимулира човешкия мозък (освобождавайки допамин) и вече доказаната механика от игрите може да бъде включена в маркетинга и особено в мобилния маркетинг. Някои ключови характеристики на геймификацията, приложени към дигиталния маркетинг, са:

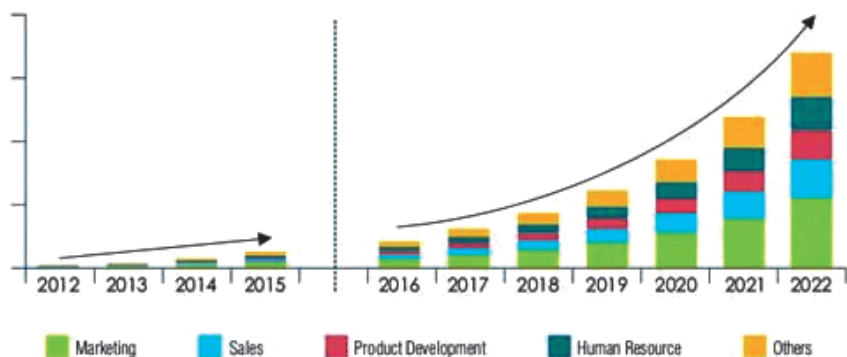
- творчески и концепция за ангажиране;
- механика на играта за насърчаване на играта (значки, точки, дъски за лидери, нива, взаимодействия);
- динамиката на играта може да бъде променена, за да възнаграти и дори да накаже;
- игрални валути, които да осигурят мотивация – това може да бъде финансово, състояние, нужда от правене на добро, удоволствие и влияние.

С характеристики като използването на игрови елементи и игровото мислене в неигрови контексти, въвеждането на допълнителни правила за игра във всяка дейност, незабавна обратна връзка, участие и доброволност, играта действа като средство за увеличаване на вътрешната мотивация на желаните потребители или поведение на потребителя при решаването на стратегическите задачи на организацията.

Идеята за геймификацията през годините постепенно проникна в съвременната бизнес среда и вече се оформи. Терминът започва да се използва по-широко след 2010 г., като вече се разпространява в сфери като маркетинга, бизнеса, науката, образованието. Редица автори смятат, че вече е достигнал своята зрялост (Nacke, L. E., & Deterding, S., 2017). Глобалната изследователска компания Gartner Group дефинира геймификацията като „използването на игрови механизми за стимулиране на ангажираността в неигрови бизнес сценарии и за промяна на поведението в целевата аудитория за постигане на бизнес резултати. Много видове игри включват механика на играта като точки, пре-

дизвикателства, класации, правила и стимули, които правят играта приятна. Gamification ги прилага, за да мотивира публиката към по-високи и по-значими нива на ангажираност. Хората са „твърдо свързани“, за да се наслаждават на игрите и имат естествената склонност да взаимодействат по-дълбоко в дейности, които са поставени в игрална конструкция“ (<https://www.gartner.com/en/information-technology/glossary/gamification-2>).

Концепцията за геймификацията днес продължава да се развива и като нова тенденция в информационния свят се разпространява в икономическата, образователната, политическата и социалната сфера на обществото.

Фиг. 1. Глобален размер на пазара на геймификация, по приложение, \$ М (2012 – 2022)

Източник: P&S Intelligence, Gamification Market Overview

В сравнение със 7 841,5 милиона щатски долара през 2019 г., глобалният пазар на геймификация се очаква да генерира 76 298,9 милиона долара приходи през 2030 г. Освен това, през прогнозния период (2020–2030), пазарът се очаква да нарасне с CAGR от 24,2%. Основните причини за развитието на индустрията са бързото възприемане на концепцията в корпоративния сектор, интеграцията на социалните медии с геймификация и нарастващата необходимост от подобряване на опита на клиентите.

По прогнози на P&S Intelligence, Gamification Market Overview, до 2030 г. маркетинговата категория ще продължи да доминира на

пазара на геймификацията, тъй като компаниите силно се фокусират върху подобряване на събирането на данни за стратегическо планиране, подобряване на ангажираността на потребителите за по-високи и по-редовни продажби и повишаване на осведомеността за марката. Най-важният движещ фактор за пазара на геймификацията са нарастващите усилия на компаниите да подобрят ангажираността си с клиентите. Това се постига чрез използване на тази технология в програми за лоялност, проучване на продукти, маркетинг на базата на игри и интерактивна комуникация. Персонализирани препоръчителни игри и тестове се използват за по-добро ангажиране на клиентите и изграждане на лоялност към марката. Освен това, като предлага на потребителите персонализирани аватари, промоции, базирани на възнаграждения, и показатели за напредък, в рамките на програми за лоялност, играта ги насърчава да насочат марката към други или да направят повече покупки.

Пазарът на геймификация се увеличава поради нарастващото му приложение в корпоративния сектор, нарастващото навлизане на джаджи с дисплей и бързото навлизане в социалните мрежи. Gamification се използва и в различни компании като икономически ефективен и ефикасен маркетингов инструмент за увеличаване на общата база за преброяване на главите

Следователно, насоките към бъдещите изследвания, допринасящи за по-пълно разбиране на концепцията за геймификация, в това отношение трябва да бъдат: изучаването на насоките и начините за използване на играта в неигрови контекст; проучване на организационни промени, свързани с въвеждането на геймификация; въпроси за реструктуриране на мисленето на мениджъри и служители на компаниите.

С изтичането на 2020 г. фирмите все още се борят с последиците от глобалната пандемия и обществени вълнения, които белязаха годината и направиха толкова трудно да се предскаже какво предстои. Ясната прогноза в кристалната топка е, че събитията, трансформирани през 2020 г., предлагат огромни възможности, както и предизвикателства за маркетинговите лидери и техните екипи. Необходимостта от визия, иновации и трансформация никога не е било по-изразено от днес. Бизнесът трябва да преосмисли как да позволи преминаването на потребителите към цифров и виртуален свят, като същевременно задоволява безопасно търсенето на споделени, тактилни преживявания.

Когато пандемията на COVID-19 удари много потребители се насочиха към новите технологии и започнаха тяхното по-активно използване. Но това няма да продължи вечно, те ще се изтощят от целия този онлайн живот, защото в дигиталните преживявания отсъства взаимодействието с други хора. Затова поддържането на ангажираността на потребителите във виртуалния свят, чрез включването на елементи в реално време, компоненти в реално място, в съчетание с виртуални събития са възможности, от които фирмите трябва да се възползват. Тези организации, които успеят да комбинират своите функции, насочени към клиентите, ще могат по-добре да идентифицират, поддържат и задържат клиентите по време на тяхното онлайн пътуване.

ЛИТЕРАТУРА

1. Mushmov A. (2017). Novi tendentsii v SRM marketinga prez HHI vek – Geymifikatsiya, *Ikonomikata na HHI vek. Korporativna, natsionalna i mezhdunarodna. Sbornik dokladi ot mezhdunarodna nauchno-prakticheska konferentsiya*, NBU, s.114.
2. Biddle, B. J., & Thomas, E. J. (1966). *Role Theory: Concepts and Research*. Oxford: John Wiley and Sons, Wiley, 453 p.
3. HARWOOD T., Garry T. (2015). An investigation into gamification as a customer engagement experience environment, *Journal of Services Marketing*. No. 6 (7). – Pp. 533-546. DOI: 10.1108/JSM-01-2015-0045.
4. Pelling, N. (2011). *The (short) prehistory of Gamification*. Accessed May 16, 2014; Дата на последното посещение 14.09.2021, <https://nanodome.wordpress.com/2011/08/09/the-short-prehistory-of-gamification/>
5. Roy D. F. (1959). *Banana Time. Job Satisfaction and Informal Interaction*. Human Organization. No. 4. Pp. 158-168, Дата на последното посещение 1.10.2021, <http://faculty.knox.edu/fmcandre/roy-bananatime.pdf>
6. Nacke, L. E., & Deterding, S. (2017). The maturing of gamification research, *Computers in Human Behavior, Computers in Human Behavior, gamification in education – term definition Valeriya Ivanova* 16-25 25 Volume 71, Дата на последно посещение 23.11.2021, <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2016.11.062>
7. P&S Intelligence, *Gamification Market Overview*, Дата на последното посещение: 1.10.2021, <https://www.psmarketresearch.com/market-analysis/gamification-market>
8. <https://www.gartner.com/en/information-technology/glossary/gamification-2>
9. <https://elearningindustry.com/>
10. <https://www.gartner.com>

ПСИХИЧНИ ИЗМЕРЕНИЯ НА ПАНДЕМИЯТА COVID-19

ВЗАИМОВРЪЗКА МЕЖДУ ПСИХИЧНА УСТОЙЧИВОСТ, ГЕНЕРАЛИЗИРАНА ТРЕВОЖНОСТ И ЕМПАТИЯ ПО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЯТА ОТ КОРОНАВИРУС

Станислава Стоянова

*Югозападен университет „Неофит Рилски“,
катедра „Психология“, България
E-mail: avka@swu.bg*

Резюме. Проучена е взаимовръзката между генерализирана тревожност, емпатия и психична устойчивост при българи по време на пандемията от коронавирус като чрез въпросник за генерализирана тревожност GAD-7, Индекс на междуличностна реактивност IRI и въпросник за психична устойчивост на Конър и Дейвидсън (CD-RISC25) са изследвани 364 пълнолетни българи в периода ноември 2020 г. – август 2021 г. Установи се, че за мнозинството от тях е характерна лека степен на генерализирана тревожност, ниска психична устойчивост и над средното равнище на емпатия, както и че нарастването на генерализираната тревожност е слабо свързано с намаляване на психичната устойчивост, а нарастването на психичната устойчивост и нарастването на генерализираната тревожност са слабо свързани с нарастване на емпатията. Изглежда че заплахата за здравето и функционирането на личността, каквато представлява пандемията от коронавирус, повишава както тревожността, така и съчувствието към другите хора със сходни проблеми, а също така отправя предизвикателства пред психичната устойчивост, но проявите на емпатия могат да се възприемат като израз на социална подкрепа, доброжелателно отношение, разбиране в междуличностните отношения, което може да бъде ресурс за повишаване на психичната устойчивост.

Ключови думи: генерализирана тревожност, емпатия, пандемия от коронавирус, психична устойчивост, пълнолетни българи

CORRELATION BETWEEN MENTAL RESILIENCE, GENERALIZED ANXIETY, AND EMPATHY DURING CORONAVIRUS PANDEMIC

Stanislava Stoyanova

*South-West University "Neofit Rilski",
Department "Psychology", Bulgaria
E-mail: avka@swu.bg*

Abstract. The relationship between generalized anxiety, empathy, and mental resilience in Bulgarians during the coronavirus pandemic was studied by means of Generalized Anxiety Questionnaire GAD-7, Interpersonal Reactivity Index IRI, and Connor – Davidson Resilience Scale (CD-RISC25) applied among 364 adult Bulgarians from November 2020 to August 2021. Most Bulgarians were found to be characterized by mild generalized anxiety, low mental resilience, and an above average level of empathy. It was also established that the increase in generalized anxiety was weakly associated with the decrease in mental resilience, and both the increase in mental resilience and the increase in generalized anxiety were weakly associated with the increase in empathy. Threats to the health and functioning of the individual, such as the coronavirus pandemic, appear to increase both anxiety and empathy for other people with similar problems, and pose challenges to mental resilience, but empathy may be regarded as an expression of social support, benevolent attitude, understanding in interpersonal relationships, which could be a resource for increasing mental resilience.

Keywords: generalized anxiety, empathy, coronavirus pandemic, mental resilience, major Bulgarians

1. Въведение

По време на пандемията от коронавирус обществото е подложено на заплаха за здравето и функционирането на личността, което вероятно повишава тревожността, затруднява поддържането на устойчиви междуличностни отношения и отправя предизвикателства пред психичната устойчивост. Изследването цели да проучи взаимовръзката между генерализирана тревожност, емпатия и психична устойчивост при българи по време на пандемията от коронавирус. Това би допри-

несло за разкриване на ресурси за справяне с трудности при променения начин на живот по време на пандемията от коронавирус.

По време на криза като пандемията от COVID-19 хората са стресирани и разтревожени (Xiong et al., 2020; White, 2020). Генерализираната тревожност включва симптоми за период от няколко месеца като прекалено силна тревожност, постоянно и силно притеснение, безпокойство, негативни очаквания, трудности в емоционалната саморегулация и самоконтрола, избухливост, раздразнителност, лесна уморяемост, трудно концентриране, напрежение в мускулите, нарушения в съня, нарушения в минимум две житейски области на функциониране (Neocleous, 2012; Nutter, 2017). Хората със силно изразена генерализирана тревожност се притесняват по-често и по-силно от други хора при същите обстоятелства – притесняват се, например, за личната си сигурност и за сигурността на своето семейство, за бедствия и бъдещи събития, като неспособността за контролиране на притеснението, за справяне и овладяване на тревожността влошава изпълнението на различни дейности и изграждането на удовлетворителни социални взаимоотношения (Nutter, 2017). Това предполага, че повишената генерализирана тревожност е свързана с по-ниска психична устойчивост.

Понятията „психична устойчивост“, „устойчивост на стрес“, „стресоустойчивост“, „устойчивост на Егото“ са синоними (Mihaylova, 2021). Психичната устойчивост представлява съвкупност от личностни качества, способности (Green et al., 2014; Vaishnavi et al., 2007), личностни черти, житейски опит (Wu & Xu, 2020) и умения за използване на социални и културни ресурси (Green et al., 2014; Poudel-Tandukar et al., 2019), за прилагане на копинги и адаптационни стратегии (Brown et al., 2020), които позволяват успешно справяне с трудности и стрес, запазване на добро психично здраве въпреки травмиращи обстоятелства, адаптираност (Poudel-Tandukar et al., 2019) и добро функциониране в обстановка на несигурност и нестабилност (Neocleous, 2012). Високата психична устойчивост се свързва с по-ниска тревожност (Brown et al., 2020; Mihaylova, 2021; Poudel-Tandukar et al., 2019).

Психичната устойчивост е свързана също така с изграждане и поддържане на удовлетворителни междуличностни отношения (Block & Kremen, 1996; Wagnild & Young, 1993) с прояви на топлина и съчувствие във взаимоотношенията (Block & Kremen, 1996), което предполага позитивна взаимовръзка между психична устойчивост и

емпатия, тъй като изразяването на емпатия укрепва социалните взаимоотношения.

Емпатията е вид социална компетентност (Sariyska, 2015a), социално умение и личностно качество (Balkanska, 2009), изразяващо се в отзивчивост към състоянието на другия, съчувствено откликване (Chaushev, 2015), съпреживяване на партньора в общуването (Thirioux et al., 2016), неговото разбиране и споделяне на неговите чувства (Balkanska, 2009), което води до по-голяма удовлетвореност (Riess et al., 2012), по-ефективна комуникация и по-положителни нагласи към партньора в общуването (Balkanska, 2009) и се възприема като израз на социална подкрепа (Vinarova, 2015) и доброжелателно отношение (Sariyska, 2015b).

Във връзка с установеното в научната литература до момента, хипотезата на изследването е, че повишената генерализирана тревожност е свързана с по-ниска психична устойчивост (т.е. предполага се съществуването на отрицателна корелационна взаимовръзка между психична устойчивост и генерализирана тревожност), а по-ниската психична устойчивост е свързана с по-ниско равнище на емпатия (т.е. предполага се съществуването на положителна корелация между психична устойчивост и емпатия).

2. Изследователски дизайн

Проведено е изследване с напречен срез в периода ноември 2020 г. – август 2021 г. Данните са събирани както онлайн чрез Qualtrics, така и чрез непосредствен контакт с изследваните лица. Участието в изследването е доброволно и анонимно. Критерий за участие е изследваните да бъдат пълнолетни български граждани.

2.1. Инструментарии

Използвани са три въпросника и е събрана социално-демографска информация от изследваните лица.

Въпросникът за генерализирана тревожност GAD-7 се състои от 7 айтъма и измерва честотата на симптоми на тревожност за период от 2 седмици преди проучването по четиристепенна скала на отговаряне от 0 до 3 (Spitzer et al., 2006). Българската версия на GAD-7 е публикувана от Spitzer et al. (n.d.). Бал 5 по въпросника за генерализирана тревожност GAD-7 е прагова стойност за лека тревожност, като по-ниски от 5 балове означават минимална тревожност, а бал 10 е прагова стойност

за умерена тревожност и бал 15 е прагова стойност за силна тревожност (Spitzer et al., 2006). Вътрешната консистентност алфа на Кронбах на въпросника за генерализирана тревожност (GAD-7) при български студенти по медицина е 0,87 (Dzhambov et al., 2019), при българи, работещи в различни професионални сфери, е 0,898 (Mihaylova, 2021), а в настоящето изследване е 0,912.

Индексът на междуличностна реактивност или Индексът на междуличностното реагиране, както се среща преведено названието на методиката в различни български източници (Interpersonal Reactivity Index – IRI с автор Davis, 1980), е адаптиран за български юноши от 6 до 11. клас от Пламен Калчев (Kalchev, 2010; Natsionalen testov komitet na Druzhestvoto na psiholozite v Bulgaria, 2020) и е прилаган за измерване на емпатия при български ученици и студенти (Chaushev, 2015), при български студенти в страната и чужбина (Cone, 2017), при български студенти и учители (Sofronieva, 2012; Sofronieva, 2015), при работещи във водноелектрически централи в България (Politova, 2015) като може да се използва при хора с различни професии, с различни занимания (Hojat & Gonnella, 2017). IRI е самооценъчен въпросник за измерване на емпатията чрез 28 айтъма, на които се отговаря по петстепенна Ликертова скала и айтъмите се разпределят по 4 субскали – Фантазия/Фантазиране, Приемане на перспектива, Емпатийна загриженост, Личностен дистрес (Chaushev, 2015; Cone, 2017; Davis, 1980; Natsionalen testov komitet na Druzhestvoto na psiholozite v Bulgaria, 2020; Politova, 2015; Sofronieva, 2015). Изчислява се и общ бал за емпатия от всички айтеми на Индекса за междуличностна реактивност (Chaushev, 2015; Cone, 2017). За целите на настоящето изследване е изчислен само общ бал за емпатия, не са изчислявани балове по субскалите на IRI. Авторът на методиката (Davis, 1980) е определил отделни коефициенти на вътрешна консистентност за мъже и жени. В настоящето изследване алфа на Кронбах за емпатия е 0,755 за мъжете, 0,810 за жените и 0,797 за цялата извадка.

Въпросникът на Конър и Дейвидсън за психична устойчивост (Connor-Davidson Resilience Scale: CD-RISC) я измерва като набор от индивидуални характеристики, като например способност за адаптиране към промяна и възстановяване след травми, поддържане на близки и сигурни взаимоотношения, издръжливост, чувство за контрол, увереност в себе си, възприета „Аз“-ефективност, оптимизъм и др. (Connor & Davidson, 2003). Въпросникът на Конър и Дейвидсън за измерване на психична устойчивост има версии с 25 ай-

тъма, 10 айтъма и 2 айтъма, като по-кратките версии на въпросника включват част от пълната версия на въпросника, затова в настоящето изследване е използвана пълната версия от 25 айтема, на които се отговаря по пет-степенна скала как човек се е чувствал през изминалия месец и високият бал означава по-голяма психична устойчивост (Connor & Davidson, 2003). Вътрешната консистентност на въпросника на Конър и Дейвидсън за психична устойчивост, състоящ се от 25 айтъма (CD-RISC25), варира в различни изследвания от 0,89 до 0,96 (Connor & Davidson, 2003; Green et al., 2014; You & Park, 2017), в настоящето изследване е 0,942.

2.2. Изследвани лица

Изследвани са 364 пълнолетни българи от 18 до 75 години, медианата за възрастта е 39 години (възрастта не е нормално разпределена – Shapiro-Wilk₍₃₆₄₎ = 0,963; $p < 0,001$). Най-много са изследваните лица от област Благоевград (N = 110; 30,2%), от град София (N = 90; 24,7%), от област Стара Загора (N = 32; 8,8%) и от област Пловдив (N = 21; 5,8%). От останалите области в България са изследвани по-малко от 20 човека от отделна област. Преобладават изследваните работещи жени с интимен партньор, без деца (виж Таблица 1).

Таблица 1. Честотно разпределение на социално-демографски характеристики на изследваните лица

Социални групи	Брой	Процент
Имат интимен партньор	207	56,9%
Нямат интимен партньор	157	43,1%
Имат деца	140	38,5%
Нямат деца	224	61,5%
Мъже	85	23,4%
Жени	279	76,6%
Неработещи учащи	58	15,9%
Работещи студенти	53	14,6%
Работещи неучащи	152	41,8%
Безработни	27	7,4%
Пенсионери	74	20,3%

Източник: Данни на автора

2.3. Методи за обработка на данни

Получените резултати са обработени чрез статистическия софтуер SPSS 20, като е осъществена проверка на нормалността на разпределението на променливите чрез коефициента на Шапиро-Уилк, приложени са коефициент на корелация на Спирмън и дескриптивна статистика.

3. Резултати

3.1. Степен на изразеност на генерализираната тревожност, психичната устойчивост и емпатията при изследваните българи по време на пандемията от коронавируса

Баловите по въпросника за генерализирана тревожност, емпатия и психична устойчивост не са нормално разпределени (равнището на значимост на коефициента на Шапиро – Уилк е под 0,01).

Таблица 2. Средни стойности и стандартни отклонения по въпросниците за психична устойчивост, генерализирана тревожност и емпатия

Балове по	Средно аритметична	Медиана	Стандартно отклонение
Психична устойчивост	59,19	52,50	14,729
Генерализирана тревожност	6,74	5,00	5,531
Емпатия (общо)	63,91	63,00	11,219
Емпатия (мъже)	57,58	56,00	9,434
Емпатия (жени)	65,84	65,00	11,020

Източник: Данни на автора

Данните в Таблица 2 показват, че за периода ноември 2020 г. – август 2021 г. за мнозинството изследвани българи е характерна лека степен на генерализирана тревожност (в сравнение с праговата стойност, посочена от Spitzer et al., 2006), ниска психична устойчивост (в сравнение със средните стойности и медианите, посочени от Davidson, 2018) и над средното равнище на емпатия (в сравнение със средните стойности и медианите, посочени от Cone, 2017).

3.2. Взаимовръзка между психична устойчивост, генерализирана тревожност и емпатия по време на пандемията от коронавирус

При нарастване на генерализираната тревожност слабо намалява психичната устойчивост и слабо нараства емпатията (виж Таблица 3). При нарастване на психичната устойчивост също слабо нараства емпатията (виж Таблица 3). Тези корелационни взаимовръзки се запазват отделно при мъжете и отделно при жените, както и при изследваните с и без интимен партньор, с и без деца, както и с различен трудов статус (работещи, учащи, безработни, пенсионери). Т.е. емпатията слабо нараства при по-висока генерализирана тревожност и по-висока психична устойчивост; генерализираната тревожност слабо намалява при по-висока психична устойчивост и по-ниска емпатия; психичната устойчивост слабо нараства при по-висока емпатия и по-ниска генерализирана тревожност.

Таблица 3. Коефициенти на корелация на Спирмън между генерализирана тревожност, психична устойчивост и емпатия по време на пандемията от коронавирус

Балове по	Балове по	Spearman's rho	p
Психична устойчивост	Генерализирана тревожност	-0,194	< 0,001
Психична устойчивост	Емпатия	0,180	< 0,001
Генерализирана тревожност	Емпатия	0,250	< 0,001

Източник: Данни на автора

4. Заключение

Потвърди се хипотезата, че повишената генерализирана тревожност е свързана с по-ниска психична устойчивост (съществува слаба отрицателна корелационна взаимовръзка между психична устойчивост и генерализирана тревожност), а по-ниската психична устойчивост е свързана с по-ниско равнище на емпатия (установи се наличието на слаба положителна корелационна взаимовръзка между психична устойчивост и емпатия). Както констатират и други автори, високата психична устойчивост се съпровожда с по-ниска

тревожност (Brown et al., 2020; Mihaylova, 2021; Poudel-Tandukar et al., 2019) и с прояви на съчувствие във взаимоотношенията (Block & Kremen, 1996).

Обаче слабо нарастване на генерализираната тревожност е свързано със слабо нарастване на емпатията, а не с намаляването ѝ. Изглежда, че по време на пандемията от коронавирус по-тревожните хора в по-голяма степен забелязват проблемите на другите хора и се вълнуват от техните проблеми, вероятно поради общата заплаха от коронавируса, и тази проявена емпатия се съпровожда с усилване на тревожността (макар и слабо), тъй като всички имат общи проблеми, с които изглежда, че не могат да се справят по време на пандемията. Проявите на емпатия и съчувствие могат да се възприемат като израз на социална подкрепа, доброжелателно отношение, разбиране в междуличностните отношения, което може да сплоти хората и да бъде ресурс за повишаване на психичната устойчивост.

ЛИТЕРАТУРА

1. Balkanska, P. (2009). Empaticno povedenie v meditsinskata praktika [Empathic behavior in medical practice]. In T. Popov (Ed.), *Meditsinska pedagogika* [Medical pedagogy] (pp. 216-225). Gabrovo: EKS-PRES.
2. Block, J., & Kremen, A. M. (1996). IQ and ego-resiliency: Conceptual and empirical connections and separateness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(2), 349–361. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.70.2.349>
3. Brown, M. J., Trask, J. S., Zhang, J., Haider, M. R., & Li, X. (2020). Sociodemographic and psychosocial correlates of resilience among older adults living with HIV in the Deep South. *Journal of Health Psychology*, 26(11), 2010-2019. <https://doi.org/10.1177/1359105319897783>
4. Chaushev, V. (2015). Emotsionalno privarzvanе i empatiya v yunosheska vazrast. Savremenni aspekti, vrazki i polovi razlichiya [Emotional attachment and empathy in adolescence]. In V. Vasilev, R. Stamatov, K. Gaydarov, Y. Yanakiev & G. Slavcheva-Andonova (Eds.), *Psihologiya i obshtestvo. Mezhdunarodna konferentsiya. Sbornik s nauchni publikatsii, posveten na 10-godishninata ot sazhdavane na spetsialnost "Psihologiya" v Plovdivskiya universitet „Paisii Hilendarski“* [Psychology and society. Proceedings of international conference dedicated to 10-th anniversary of creation of specialty “Psychology” at Plovdiv University “Paisii Hilendarski”] (pp. 306-318). Plovdiv: “Paisii Hilendarski” University Press.
5. Cone, V. P. (2017). *Empatiya i roditelski stil pri studenti ot Balgariya i Sasht*. Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na nauchnata stепен „doktor” [Empathy and parenting style among students in Bulgaria and

- USA. Abstract of PhD thesis]. Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Faculty of Philosophy.
6. Connor, K. M., & Davidson, J. R. T. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety, 18*(2), 76 – 82. <https://doi.org/10.1002/da.10113>.
 7. Davidson, J. R. T. (2018). *Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC) Manual*. Retrieved from <https://www.cd-risc.com/CD-RISC%20Manual%2008-19-18.pdf>
 8. Davis, M. H. (1980). A multidimensional approach to individual differences in empathy. *JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology, 10*, 85-104.
 9. Dzhambov, A., Tilov, B., Makakova, D., & Dimitrova, D. (2019). Psychometric properties and contribution to mental health of the Bulgarian version of the 4-factor Ruminative Thought Style Questionnaire. *Folia medica, 61*(4), 529-539. <https://doi.org/10.3897/folmed.61.e47726>
 10. Green, K. T., Hayward, L. C., Williams, A. M., Dennis, P. A., Bryan, B. C., Taber, K. H., Mid-Atlantic Mental Illness Research, Education and Clinical Center Workgroup, Davidson, J. R., Beckham, J. C., & Calhoun, P. S. (2014). Examining the factor structure of the Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC) in a post-9/11 U.S. military veteran sample. *Assessment, 21*(4), 443–451. <https://doi.org/10.1177/1073191114524014>
 11. Hojat, M., & Gonnella, J. S. (2017). What matters more about the Interpersonal Reactivity Index and the Jefferson Scale of Empathy? Their underlying constructs or their relationships with pertinent measures of clinical competence and patient outcomes? *Academic Medicine, 92*(6), 743–745. <https://doi.org/10.1097/ACM.0000000000001424>
 12. Kalchev, P. (2010). *Skali za agresiya v yunosheska vazrast. Chast 2* [Scales for aggression in adolescence. Part 2]. Sofia: Iztok-Zapad.
 13. Mihaylova, T. (2021). *Trevozhnost I psihichna ustoichivost* [Anxiety and mental resilience]. Sofia: Avangard.
 14. Natsionalen testov komitet na Druzhestvoto na psiholozite v Bulgaria [National Test Committee of Bulgarian Psychological Society]. (2020). *Natsionalen registar na psihologicheski testove. Skala za empatiya: Indeks na mezhdulichnostni reagirane (IRI) – yunoshi* [National registry of psychological tests. Scale for empathy: Interpersonal Reactivity Index (IRI) – adolescents]. Retrieved from https://ntcbg.org/register_tests.php?id=34
 15. Neocleous, M. (2012). “Don’t be scared, be prepared”: Trauma-anxiety-resilience. *Alternatives, 37*(3), 188–198. <https://doi.org/10.1177/0304375412449789>
 16. Nutter, D. A. (2017). Pediatric Generalized Anxiety Disorder. *Medscape*. Retrieved from <https://emedicine.medscape.com/article/916933-overview>
 17. Politova, G. (2015). Tarseneto na silni useshtaniya kato motivatsiya za prosotsialno povedenie. Savremenni aspekti, vrazki i polovi razlichiya

- [Sensation seeking as motivation for prosocial behavior. Contemporary aspects, connections and gender differences]. In V. Vasilev, R. Stamatov, K. Gaydarov, Y. Yanakiev & G. Slavcheva-Andonova (Eds.), *Psihologiya i obshtestvo. Mezhdunarodna konferentsiya. Sbornik s nauchni publikatsii, posveten na 10-godishninata ot sazdavaneto na spetsialnost "Psihologiya" v Plovdivskiya universitet „Paisii Hilendarski“* [Psychology and society. Proceedings of international conference dedicated to 10-th anniversary of creation of specialty "Psychology" at Plovdiv University "Paisii Hilendarski"] (pp. 347-364). Plovdiv: "Paisii Hilendarski" University Press.
18. Poudel-Tandukar, K., Chandler, G. E., Jacelon, C. S., Gautam, B., Bertone-Johnson, E. R., & Hollon, S. D. (2019). Resilience and anxiety or depression among resettled Bhutanese adults in the United States. *International Journal of Social Psychiatry*, 65(6), 496–506. <https://doi.org/10.1177/0020764019862312>
 19. Riess, H., Kelley, J., Bailey, R., Dunn, E., & Phillips, M. (2012). Empathy training for resident physicians: A randomized controlled trial of a neuroscience-informed curriculum. *JGIM: Journal of General Internal Medicine*, 27(10), 1280-1286.
 20. Sariyska, S. (2015a). Kreativnost i sotsialna kompetentnost [Creativity and social competence]. In V. Vasilev, R. Stamatov, K. Gaydarov, Y. Yanakiev & G. Slavcheva-Andonova (Eds.), *Psihologiya i obshtestvo. Mezhdunarodna konferentsiya. Sbornik s nauchni publikatsii, posveten na 10-godishninata ot sazdavaneto na spetsialnost "Psihologiya" v Plovdivskiya universitet „Paisii Hilendarski“* [Psychology and society. Proceedings of international conference dedicated to 10-th anniversary of creation of specialty "Psychology" at Plovdiv University "Paisii Hilendarski"] (pp. 245-253). Plovdiv: "Paisii Hilendarski" University Press.
 21. Sariyska, S. (2015b). Proshkata v konteksta na interpersonalnite otnosheniya [Forgiveness in the context of interpersonal relationships]. In V. Vasilev, R. Stamatov, K. Gaydarov, Y. Yanakiev & G. Slavcheva-Andonova (Eds.), *Psihologiya i obshtestvo. Mezhdunarodna konferentsiya. Sbornik s nauchni publikatsii, posveten na 10-godishninata ot sazdavaneto na spetsialnost "Psihologiya" v Plovdivskiya universitet „Paisii Hilendarski“* [Psychology and society. Proceedings of international conference dedicated to 10-th anniversary of creation of specialty "Psychology" at Plovdiv University "Paisii Hilendarski"] (pp. 245-253). Plovdiv: "Paisii Hilendarski" University Press.
 22. Sofronieva, E. (2012). Empathy and magic teachers. In Z. J. Zacharová & L. Sokolová (Eds.), *Developing children's foreign language skills at school and in a family environment. Let's become a bilingual family! Let's become a multilingual society! Proceedings of the international conference Bratislava 21.-22.09.2012* (pp. 95-105). Bratislava: Havava, s.r.o.

23. Sofronieva, E. (2015). Measuring empathy and teachers' readiness to adopt innovations in second language learning. In S. Mourão & M. Lourenço (Eds.), *Early years second language education: International perspectives on theory and practice* (pp. 189-203). London: Routledge.
24. Spitzer, R. L., Kroenke, K., Williams, J. B. W., & Löwe, B. (2006). A brief measure for assessing generalized anxiety disorder: The GAD-7. *Archives of Internal Medicine*, 166(10), 1092-1097. <https://doi.org/10.1001/archinte.166.10.1092>
25. Spitzer, R. L., Williams, J. B. W., Kroenke, K., et al. (n.d.). *GAD-7*. https://www.phqscreeners.com/images/sites/g/files/g10060481/f/201412/GAD7_Bulgarian%20for%20Bulgaria.pdf
26. Thirioux, B., Birault, F. & Jaafari, N. (2016). Empathy is a protective factor of burnout in physicians: New neuro-phenomenological hypotheses regarding empathy and sympathy in care relationship. *Frontiers in Psychology*, 7, 763. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00763>
27. Vaishnavi, S., Connor, K., & Davidson, J. R. (2007). An abbreviated version of the Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC), the CD-RISC2: Psychometric properties and applications in psychopharmacological trials. *Psychiatry Research*, 152(2-3), 293–297. DOI: 10.1016/j.psychres.2007.01.006
28. Vinarova, Z. (2015). Psihologicheski promeni v dvojkata „Bolen/Lekar“ kato sledstvie ot reorganizatsiyata pri virtualnoto im obshtuvane. Savremenni aspekti, vrazki i polovi razlichiya [Psychological changes in the couple « ill-person-doctor » as a consequence of reorganization of their virtual communication]. In V. Vasilev, R. Stamatov, K. Gaydarov, Y. Yanakiev & G. Slavcheva-Andonova (Eds.), *Psihologiya i obshtestvo. Mezhdunarodna konferentsiya. Sbornik s nauchni publikatsii, posveten na 10-godishninata ot sazhdavaneto na spetsialnost „Psihologiya“ v Plovdivskiya universitet „Paisii Hilendarski“* [Psychology and society. Proceedings of international conference dedicated to 10-th anniversary of creation of specialty “Psychology” at Plovdiv University “Paisii Hilendarski”] (pp. 380-388). Plovdiv: “Paisii Hilendarski” University Press.
29. Wagnild, G. M., & Young, H. M. (1993). Development and psychometric evaluation of the resilience scale. *Journal of Nursing Measurement*, 1, 165–178.
30. White, A. E. (2020). Purpose as a powerful resource in the time of COVID-19. *Journal of Humanistic Psychology*, 60(5), 682–689. <https://doi.org/10.1177/0022167820940464>
31. Wu, Q., & Xu, Y. (2020). Parenting stress and risk of child maltreatment during the COVID-19 pandemic: A family stress theory-informed perspective. *Developmental Child Welfare*, 1-17. <https://doi.org/10.1177/2516103220967937>

32. Xiong, H., Yi, S., & Lin, Y. (2020). The psychological status and self-efficacy of nurses during COVID-19 outbreak: A cross-sectional survey. *INQUIRY: The Journal of Health Care Organization, Provision, and Financing*, 57, 1-6. <https://doi.org/10.1177/0046958020957114>
33. You, S., & Park, M. (2017). Resilience protected against suicidal behavior for men but not women in a community sample of older adults in Korea. *Frontiers in Psychology*, 8, 401. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00401>

ПСИХИЧНИ ПОСЛЕДИЦИ ОТ COVID ПАНДЕМИЯТА

Светла Панайотова

*Технически университет, Габрово,
катедра „Социални и стопански науки“, България
E-mail: svetla7561@abv.bg*

Резюме. В резултат от Covid – пандемията, в продължение на почти 2 години, ежедневието на много хора се е променило значително поради ограниченията за контакти и домашните офиси. Промяната води до поява на стрес и несигурност не само при хора със съществуващо психично заболяване, но и при здрави хора. Последниците от корона-заболяванията и няколкократните локдауни имат еднакъв ефект върху физическото и психическото здраве. Пандемията Covid-19 често причинява много странични ефекти при засегнатите, понякога със сериозни психосоматични разстройства.

Ключови думи: Covid – пандемия, стрес, несигурност, психични последици

MENTAL CONSEQUENCES OF THE COVID PANDEMIC

Svetla Panayotova

*Technical University of Gabrovo,
Department “Social and Economic Sciences”, Bulgaria
E-mail: svetla7561@abv.bg*

Abstract. As a result of the Covid pandemic, for almost 2 years, the daily lives of many people have changed significantly due to restrictions on contacts and home offices. The change leads to stress and insecurity not only in people with pre-existing mental illness, but also in healthy people. The effects of corona illness and multiple lockdowns have the same effect on physical and mental

health. The Covid-19 pandemic often causes many side effects in those affected, sometimes with severe psychosomatic disorders.

Keywords: Covid pandemic, stress, insecurity, mental consequences

1. Въведение

В резултат от Covid – пандемията, в продължение на почти 2 години, ежедневието на много хора се промени значително поради ограниченията за контакти, домашните офиси, въведените локдауни, забраната за пътуване между населените места и извън страната, социалната дистанция, онлайн-обучението на учениците и студентите, невъзможност за лечение на заболявания поради претоварване на здравната система и пренасочването ѝ към ковид – отделения и т.н. Промяната води до поява на стрес и несигурност не само при хора със съществуващо психично заболяване, но и при здрави хора. Последниците от корона-заболяванията и няколкократно локдауни имат еднакъв ефект върху физическото и психическото здраве. Пандемията Covid-19 често причинява много странични ефекти при засегнатите, понякога със сериозни психосоматични разстройства.

Обект на анализа в настоящото изследване е влиянието на Covid – пандемията върху психичното състояние на хората.

Предмет на изследването са психичните последици на Covid – пандемията.

Целта на изследването е да се разкрие въздействието на коронавируса върху психичните разстройства на различни групи от хора.

Използваните методи при настоящото изследване се отнасят до: сравнителен анализ на публикувани статии; интерпретиране на данни от проведени проучвания; проследяване на тенденции за периода 13.03.2020 – 20.11.2021 г.; обобщение. Резултатите от извършения анализ са представени в табличен вид.

2. Изложение

Почти две години (13.03.2020 – 20.11.2021 г.) след обявяването на Covid – пандемията все повече в публичното пространство се появяват публикации с резултати за ръст на психичните разстройства не само при хора със съществуващо психично заболяване, но и при здрави хора. Тежките поражения на коронавируса не засягат единствено органите – белите дробове и дихателните пътища, но

също така увреждат сърцето, кръвоносните съдове, нервите, бъбреците, кожата. Без да омаловажава пораженията от Covid-19 върху други органи от човешкото тяло, авторът на настоящата разработка ще разгледа преимуществено някои от психичните последици на Covid – пандемията върху различни групи от хора. Необходимо е за настоящото изследване накратко да се отдели внимание и на слово-съчетанието „психично здраве“.

2.1. Психично здраве

Психичното здраве не е състояние. То възниква в резултат от динамични и разнообразни взаимодействия между ресурсите и стреса. От съществено значение е както наличието на интензивност и честота на стреса (стресови фактори), така и наличните ресурси (защитни фактори) за справяне със стресови ситуации. Появата на извънредни тежести във връзка с пандемията Covid-19 води до нарушаване на баланса между ресурси и стресови фактори. Факторите на социална уязвимост и ежедневните стресови фактори се увеличават (финансови притеснения, безработица, самота, семейни конфликти). В същото време е доказано, че стратегиите за справяне със стреса (обмен с приятели) и рискът от неблагоприятните стратегии за справяне с кризата се увеличават. Въпреки това някои аспекти на коронавирусната криза се възприемат като положителни и укрепват защитните фактори за психично здраве (чувство на благодарност, по-малко натоварване, по-близки социални взаимоотношения).

Стресът и симптомите на стрес (страх, изтощение, депресивно настроение, нарушение на съня, проява на агресия и др.) са напълно нормални и естествени емоционални реакции при всяка кризисна ситуация. Въпреки това, при постоянното излагане и хроничните стресови реакции у хората, рискът от развитие на психични заболявания се увеличава. (Stocker, Schläpfer, Németh, 2021) Именно във времето на пандемията Covid-19 много държави обърнаха внимание и на психичното здраве. В таблица 1 е представено разпределението на държавните здравни разходи в Европа, които се отделят за психично здраве в % изражение.

Според автора П. Славова *„Оказа се, че българите сме втори в ЕС по брой на население с психично разстройство“*. (Slavova, 2021) Като се има предвид показателят за измерване „години живот в боледуване или инвалидност“ психичните разстройства в България са

19%, докато пожизнените заболявания от чести психични разстройства са 14,54% (по данни на национално проучване в края на 2019 г.)

Таблица 1. Разпределение на държавните здравни разходи в Европа за психично здраве в % изражение

Държавни здравни разходи в Европа за психично здраве	%
Полша	3
Италия	3,5
Испания	4,2
Дания	5,4

Източник: (Tsvetanova, 2021)

Докато в началото на пандемията проявите са свързани с директен страх от тежко боледуване и евентуална смърт, то към настоящия момент страховете се отнасят до бъдещето като цяло – ще може ли да се продължи образованието; ще може ли отново да се практикува досегашната работа; как ще се отрази натрупалата се умора, особено при медицинския персонал? Според доц. д-р Д. Дилков от Военномедицинска академия (ВМА) София *„Повечето хора не могат да се справят с нея, сякаш продължават да трупат само нови страхове от това какво ще се случва, а не, например, как да се справят“* (Madzharova, 2021).

2.2. Психични последици от Covid – пандемията

Често пандемията Covid-19 причинява и много странични ефекти при засегнатите, понякога със сериозни психосоматични разстройства. Според лекарите и терапевтите в клиника MEDICLIN Seerark, Германия смущенията, предизвикани или изострени от Covid – пандемията, и нейните психични последици се отнасят до:

- депресия или депресивна тревожност;
- паническо разстройство;
- тревожни разстройства;
- обесивно-компулсивно разстройство, свързано със специфични хигиенни правила;
- клаустрофобични страхове поради ограничения за излизане;
- сложни и продължителни реакции на скръб;

- синдром на умората след тежко заболяване;
- трудност при концентриране;
- функционални физически оплаквания като обща вторична реакция;
- влошено общо представяне в резултат на сериозното вирусно заболяване;
- влошени хронични вътрешни заболявания;
- депресия след травматично лечение на роднини с болестта Covid-19 и/или след тяхната смърт (Mediclin. Seepark Klinik, 2021).

В резултат от проведено британско изследване, публикувано в списание „The Lancet Psychiatry“, 1/3 от хората, преживели Covid-19, страдат от неврологични или психични заболявания. Данните от проведеното проучване сочат, че пациентите с Covid-19 са по-склонни да страдат от психични или неврологични проблеми след възстановяването си, отколкото хората с други респираторни заболявания. Пациентите с коронавирус имат 44% по-висок риск от проявата на неврологични и психични заболявания, отколкото при преболедували пациенти от грип. Спрямо други респираторни инфекции, рискът от коронавирусната инфекция е с 16% по-висок. Учените са оценили данните от над 230 000 излекувани от Covid-19 пациенти, като 1/3 от пациентите са били диагностицирани с неврологично или психично заболяване в рамките на шест месеца след заболяването (Tagesschau, 2021). В таблица 2 са посочени данни за най-често срещани диагнози при Covid – пациенти в % изражение.

Таблица 2. Най-често срещани диагнози при Covid – пациенти в % изражение

Диагнози при Covid – пациенти	%
Тревожни разстройства	17
Промени в настроението	14
Безсъние	5
Мозъчни кръвоизливи	0,6
Инсулти, причинени от кръвни съсиреци	2,1
Деменция	0,7
Общо:	39,4

Забележка: адаптирана по източник: Tagesschau, 2021

Илюстрираните данни от таблица 2 показват, че най-срещаните диагнози при Covid – пациенти засягат над 39,4% от преболедуващите пациенти.

С резултатите от третото проучване, част от Swiss Corona Stress Study, проведено от 11 до 19 ноември 2020 г., при интервюирани 11 612 души от цяла Швейцария, се установяват психични последици от пандемията. Нивото на стрес се е увеличило значително в сравнение с първото проучване по време на локдауна през месец април 2020 г. Това увеличение е придружено от засилване на депресивните симптоми. Факторите, свързани с психичен стрес и депресивните симптоми, включват излагане на свързани с Covid-19 промени в работата, училището или обучението. Финансовите загуби и страхът от бъдещето, поради Covid-19, също играят важна роля. Също толкова сериозен е и страхът, че някой в непосредствена близост от обкръжението може да се разболее сериозно или да умре от Covid-19, както и бремето на социалните ограничения и нарастващите конфликти у дома (Swiss National COVID-19 Science Task Force, 2021). В таблица 3 са показани данни относно делът на респондентите с тежки депресивни симптоми в Швейцария през 2020 г.

Таблица 3. Дял на респондентите с тежки депресивни симптоми в Швейцария през 2020 г., в % изражение

Тежки депресивни симптоми	%
Преди пандемията	3
По време на блокирането през април 2020 г.	9
По време на частичното облекчение през май 2020 г.	12
През ноември 2020 г.	18

Източник: (Swiss National COVID-19 Science Task Force, 2021)

От посочените данни в таблица 3 може да се установи, че делът на респондентите с тежки депресивни симптоми в Швейцария само в рамките на осем месеца от Covid – пандемията през 2020 г. е нарастнал 6 пъти (от 3% преди пандемията на 18% през ноември 2020 г.)

Необходимо е за настоящото изследване да се подчертае и фактът, че рискът от тежки депресивни симптоми е зависим и от възрастта. Във възрастовата група на младите хора от 14 до 24 години този риск е най-висок. Рискът се увеличава също и при хора,

претърпели финансови загуби в резултат на предприетите от правителствата ограничителни мерки.

Авторката Н. Кауфман-Риглер, специалист по психиатрия в санаториума Кетенбрюке, Австрия отбелязва защо напоследък психичните заболявания се увеличават *„Преживяхме сравнително добре първата фаза на пандемията. Сега психичните заболявания се увеличават, защото душата реагира със закъснение“*. (Kaufmann-Riegler, 2021). Увеличаването на психичните заболявания е забавеният ефект от извънредните ситуации в много от страните в Европа.

В резултат от проведено проучване поради Covid – кризата през 2020 г. е имало приблизително 53 милиона случая на тежко депресивно разстройство и 76 милиона допълнителни случаи на тревожни разстройства. Тези данни съответстват на глобално увеличение от съответно 28% и 26%, според изследователи от Университета на Куинсланд в Австралия и Университета на Вашингтон, публикували данните в специализираното списание „The Lancet“.

Според изследователите правителствата по света трябва спешно да противодействат на тази тенденция. Екипът от учени около Дамян Сантомауро от Центъра за изследване на психичното здраве в Куинсланд (QCMHR) подчертава, че това е първото проучване, което количествено определя глобалното въздействие на кризата върху психичните разстройства в 204 държави по възраст, пол и местоположение. Повечето изследвания досега са фокусирани върху конкретни места и кратък период от време. (Zeit Online, 2021)

2.3. Застрашени хора от психични разстройства

Необходимо е за настоящото изследване да се изтъкне фактът, че към застрашените хора от психични разстройства могат да се причислят условно следните 9 групи от хора:

- по-възрастните хора (60 + години);
- деца, младежи;
- хората, които страдат от Covid-19;
- Covid-19 рискови групи;
- хора със социални и социално-икономически уязвими фактори;
- хора с предишни психични заболявания;
- хора със зависимост и пристрастяване;
- медицински персонал в здравните заведения;

- хора, които полагат грижи за роднини (Stocker, Schläpfer, Németh, 2021).

Освен посочените по-горе 9 групи от хора, застрашени от психични разстройства, според авторката Н. Кауфман-Риглер към изложениите на повишен риск от заболяването могат да се причислят и:

- хората, живеещи сами;
- самотните родители;
- хората, които са под карантина сами или с цялото си семейство;
- всеки човек, който живее в доста затворено пространство, без възможност да излезе навън (Kaufmann-Riegler, 2021).

Авторите В. Николова-Минкова и Ж. Цонева споделят, че *„Особена опасност COVID-19 представлява за онази част от възрастното население, което по една или друга причина попада в групата на уязвимите и социално изключени лица (маргинализирани групи)“* (Nikolova-Minkova & Coneva, 2021, p. 1934).

Данните на Световната здравна организация (СЗО) сочат, че влошаването на психичното здраве се превръща в паралелна пандемия за Европа, като застрашава масовото психично здраве на континента и най-вече на младите хора. Тези факти се потвърждават и от служителите на Центъра за психосоциална подкрепа към Българския Червен Кръст (БЧК) със седалище в град Пловдив. От началото на Covid – кризата психолозите са консултирали безплатно над 4000 българи с психични проблеми, породени от пандемията. Според Т. Георгиева, директор на областната организация на БЧК, *„...43% от хората са жени и 33% са мъже. Профилът на нуждаещите се от консултация се променя, като се обаждат все по-млади хора“* (Nikolova, 2021).

Както се вижда от посочените данни пораженията от Covid – пандемията не се отнасят предимно до възрастните хора, но засягат и по-млади възрастови групи. Авторката В. Николова-Минкова изтъква, че в резултат от изолацията по време на пандемията се появява *„Увеличение на тревожността и психичните проблеми при деца и младежи“* (Nikolova-Minkova, 2021a, p. 131). Данни от UNICEF сочат, че по време на Covid – пандемията над 139 милиона деца в цял свят са живели в изолация.

Представително проучване на организацията с нестопанска цел Kaiser Family Foundation от юли 2020 г. сред 1313 американци във

всички щати показва следното: 53% от интервюираните граждани на САЩ вярват, че притесненията и стресовите фактори, свързани с кризата с Корона, са вредни за психичното им здраве. Анализ на управленската консултантска компания McKinsey също изчислява, че броят на хората с поведенчески разстройства в САЩ може да нарасне с 50% в резултат на пандемията.

В Германия докладът за психичното здраве на застрахователната компания АХА от юни 2020 г. документираща подобни тревожни събития сред представителна група от 1000 германци. 32% от интервюираните в това проучване съобщават за влошаване на психичното си здраве в хода на кризата с Корона. Проучването също така показва, че хората са били по-загрижени за своето психично благополучие. Това важи особено за по-младите респонденти: сред 18 – 24-годишните 45% отразяват по-силно темата за психичното здраве, сред 25 – 35-годишните е 40% (Lillin, Walter, 2021).

Според авторите S. Riedel-Heller и D. Richter (2021) трябва да се прави разлика между краткосрочните и дългосрочни психични последици от Covid – пандемията сред населението.

Характерно за краткосрочните психични последици е, че те са свързани със заплахата на самото огнище, т.е. епидемиологичната динамика, както и с възможните ефекти от мерките за опазване на здравето (локдаун, социално дистанциране, ваксиниране). Съществува връзка между двата аспекта, като те почти не са отделени един от друг. Според авторката В. Николова-Минкова *„Забавянето на ваксинацията на населението в България неминуемо има отрицателен ефект и води до ръст в разпространението на заболяването и ръст на смъртните случаи“* (Nikolova-Minkova, 2021b, p. 199).

Дългосрочните психични последици винаги се свързват с пандемии и се определят от икономическата криза. Пример за това е финансовата криза от 2007/2008 г. Нарастването на психичните разстройства сред населението е свързано и с икономическите кризи (Riedel-Heller, Richter, 2021).

3. Заключение

В резултат на извършения сравнителен анализ и обобщените данни от проведени проучвания относно психичните последици при Covid – пандемията могат да се формулират следните **изводи**:

1. Резултатите от проучванията за кризата с коронавируса показват, че психичният стрес и последиците от заболяването са неравномерно разпределени и могат да засегнат различни групи от населението в определена степен.

2. Делът на хората с тежки депресивни симптоми чувствително е нарастнал в резултат от Covid – пандемията през 2020 г. спрямо заболяванията преди пандемията, като в някои страни като Швейцария той се е увеличил 6 пъти, а в САЩ броят на хората с поведенчески разстройства може да нарастне с 50% в резултат на пандемията.

3. Психичните последици сред различни групи от хората, в резултат на пандемията, ще нарастват в дългосрочен период, тъй като те са обвързани не само с настоящата епидемиологична обстановка и мерките за общественото здраве, но са свързани и с икономическата криза.

ЛИТЕРАТУРА

1. Kaufmann-Riegler, N. (2021). *Psychische Folgen der Corona-Pandemie verstärken sich*, Zuletzt besucht am 16. November 2021, Retrieved from: <https://www.sanatorium-kettenbruecke.at/news/aktuell/psychische-folgen-der-pandemie-verstaerken-sich.html>
2. Lillin, H., Walter, L. (2021, April 21). *Die Folgen von COVID-19 für die psychische Gesundheit am Arbeitsplatz*, Zuletzt besucht am 18. November 2021, Retrieved from: <https://www.medisinn.com/de/magazin/die-folgen-von-covid-19-%C3%BCr-die-psychische-gesundheit-am-arbeitsplatz>
3. Madzharova, V. (2021). *Postkovid depresiya i strah – shto e to, simptomi i kak da se spravim*, Posledno poseten na 11 noemvri 2021 г., Retrieved from: <https://dariknews.bg/novini/bylgariia/postkovid-depresiia-i-strah-shto-e-to-simptomi-i-kak-da-se-spravim-2286410>
4. Mediclin. Seepark Klinik. (2021). *Psychische Folgen der Corona-Pandemie*, Zuletzt besucht am 13. November 2021, Retrieved from: <https://www.seepark-klinik.de/fachbereiche-krankheitsbilder/krankheitsbilder-a-z/psychische-folgen-der-corona-pandemie/#ein-besonderes-angebot>
5. Nikolova-Minkova, V. (2021a). Sotsialno-ikonomicheski posleditsi ot COVID-19 v ES-27, Akademichno spisanie „Upravlenie i obrazovanie“, kn. 2, tom 17, Burgas, izd. Universitet „Prof. d-r Asen Zlatarov“, str. 125-134, ISSN 13126121.
6. Nikolova-Minkova, V. (2021b). Sotsialno-ikonomicheski posleditsi ot Covid -19. Na fokus: MSP i pravitelstvenata podkrepa v darzhavite ot ES-27, sbornik dokladi ot Mezhdunarodna nauchna konferentsiya UNITECH'21, 19-20 noemvri 2021, Gabrovo, Universitetsko izd. „V. Aprilov“, Gabrovo, t. II, str. II-196-II-201, ISSN 1313-230X.

7. Nikolova-Minkova, V., Tsoneva, Zh. (2021). COVID-19 i vazrastnoto naselenie v Bulgariya, Sbornik dokladi ot godishna Universitetska nauchna konferentsiya, elektronno izdanie, V. Tarnovo, IK na NVU „V. Levski“, str. 1929-1939, ISSN 2367-7481.
8. Nikolova, V. (2021, October, 8). *Ot panik ataki do postoyanna trevozhnost i depresiya ili kak reagirame na kovid situatsiyata*, Posledno poseten na 15 noemvri 2021 г., Retrieved from: <https://bnr.bg/radiobulgaria/post/101537917/ot-panik-ataki-do-postoanna-trevozhnost-i-depresia-ili-kak-reagirame-na-kovid-situaciata>
9. Riedel-Heller, S., D. Richter (2021). *Psychische Folgen der COVID-19 Pandemie in der Bevölkerung*, Public Health Forum, 29(1): 54–56, Zuletzt besucht am 18. November 2021, Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/350180162_Psychische_Folgen_der_COVID-19_Pandemie_in_der_Bevolkerung_-_Psychological_consequences_of_the_COVID-19_pandemic_in_the_general_public
10. Slavova, P. (2021, July, 27). Vseki peti bylgarin s psihichno razstroistvo, Retrieved from: <https://www.dnes.bg/stranata/2021/07/27/vseki-peti-bylgarin-s-psihichno-razstroistvo.498453> razstroistvo.498453
11. Stocker, D., D. Schläpfer, Ph. Nemeth (2021, July, 16). *Der Einfluss der COVID-19-Pandemie auf die psychische Gesundheit der Schweizer Bevölkerung und die psychiatrisch-psychotherapeutische Versorgung in der Schweiz*, Bern, Zuletzt besucht am 18. November 2021, Retrieved from: <https://www.bag.admin.ch/bag/de/home/das-bag/aktuell/news/news-16-07-2021.html>
12. Swiss National Covid-19 Science Task Force (2021). *Die psychischen Folgen der COVID-19-Pandemie in der Schweiz*, Zuletzt besucht am 16. November 2021, Retrieved from: https://scientetaskforce.ch/wp-content/uploads/2021/01/Mental_Health20Jan21-DE.pdf
13. Tagesschau (2021, April 7). *Studie aus Großbritannien Wie Covid-19 Psyche und Nerven schädigt*, (2021). Stand: 07.04.2021, Zuletzt besucht am 15. November 2021, Retrieved from: <https://www.tagesschau.de/ausland/europa/studie-covid-neurologische-folgen-101.html>
14. Tsvetanova, K. (2021). Pandemiyata e srinala psikhikata na 83% ot zhenite i na 35% ot mazhete, Posledno poseten na 15 noemvri 2021 г., Retrieved from: <https://www.dnes.bg/koronavirus/2021/10/08/pandemiyata-e-srinala-psihikata-na-83-ot-jenite-i-na-35-ot-myjete.506300>
15. Zeit Online (2021, October 9). *Folgen der Pandemie: Weltweit deutlich mehr psychische Erkrankungen durch Corona*, Brisbane (dpa), Zuletzt besucht am 14. November 2021, Retrieved from: https://www.zeit.de/news/2021-10/09/weltweit-deutlich-mehr-psychische-krankheiten-durch-corona?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.de%2F

КОНСТРУИРАНЕ НА МЕТОДИКА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА СТРЕСА И БЛАГОПОЛУЧИЕТО НА ЮНОШИ В ПАНДЕМИЧНА ОБСТАНОВКА “WELLBE”

Реджина Господинова¹, Юлияна Добрева²

¹ *Нов български университет,
департамент „Когнитивна наука и психология“, България
E-mail: regina.gospodinova@gmail.com*

² *Национална школа по мениджмънт, България
E-mail: dobrevaj@gmail.com*

Резюме. Представена е процедурата по конструиране на методика за изследване на стреса и неговите ефекти върху усещането на българските юноши за субективно благополучие, мотивацията за учене и развитие и идентифициране на потребностите от обучение и подкрепа в пандемичната и постпандемична ситуация, както и резултатите от статистическите анализи за определяне на факторната структура и психометричните качества на инструмента. Той се състои от три форми за попълване -от ученици, родители и учители – като в изследването са включени съответно три извадки от 261 ученици на възраст 14 – 19 г., 162 родители и 61 учители на деца на същата възраст.

Ключови думи: субективно благополучие, юноши, Covid-19, пандемична обстановка, методика за измерване

CONSTRUCTION OF A MEASUREMENT TOOL FOR INVESTIGATING STRESS AND WELL-BEING IN ADOLESCENTS DURING THE PANDEMIC ENVIRONMENT “WELLBE”

Regina Gospodinova¹, Yuliyana Dobreva²

¹ *New Bulgarian University,
Department „Cognitive Science and Psychology”, Bulgaria
E-mail: regina.gospodinova@gmail.com*

² *National School of Management, Bulgaria
E-mail: dobrevaj@gmail.com*

Abstract. The procedure behind the construction of a measurement instrument aimed at studying the effects of stress on the perception of Bulgarian adolescents for their well-being, motivation for learning and development and the identification of training and support needs in the pandemic and post-pandemic situation, as well as the results of statistical analyzes to determine of the factor structure and the psychometric qualities of the instrument are presented here. The instrument consists of three forms – to be completed by students, parents and teachers – and the study includes three samples of 261 students aged 14 – 19, 162 parents and 61 teachers of children of the same age.

Keywords: subjective well-being, adolescents, Covid-19, pandemic environment, measurement tool

1. Въведение

Един от ефектите на пандемията Covid-19 е свързан с промени в поведението и преживяванията на младите хора. За проучване на тези влияния, на базата на теоретични допускания и налични емпирични данни, беше създадена методика за изследване на стреса и неговото въздействие върху усещането за благополучие, мотивацията за учене и развитие на юношите в пандемична ситуация. Въпросникът е разработен в три форми за изследване на три отделни групи – ученици (14 – 19 г.), родители с деца на същата възраст и учители, които преподават на тази възрастова група.

В първоначалния си вариант, формите съдържаха както следва: за ученици – 122 айтема и 9 социо-демографски въпроса, за родители – 121 айтема и 12 социо-демографски въпроса, за учители – 86 айтема и 9 социо-демографски въпроса. След тестово прилагане на въпросниците сред фокус групи от 9 ученици, 10 родители и 11 учители, поканени от инициатора на изследването – Националната школа по мениджмънт, и дискусия върху разбирането и формулировката на въпросниците и инструкцията за попълване, е съставен техният краен вариант. Така, формата за ученици е със 118 айтема и 8 социо-демографски въпроса, формата за родители – 118 айтема и 12 социо-демографски въпроса, а формата за учители – 68 айтема и 8 социо-демографски въпроса. Формите за родители и ученици са почти идентични, с разлика, че учениците попълват по метода на самооценката, а родителите са инструктирани да оценяват свое дете на тази възраст. Част от айтемите за учители са сходни с тези от формите за ученици и родители. Обособени са по 7 скали за попълване от ученици и родители, които могат да се използват като отделни инструменти, и 6 аналогично отделни скали за попълване от учители. Допълнително има три единични маркера за проучване на общото влияние на пандемията, стресовите събития, физическото и психичното здраве на учениците при формите за учениците и родителите, а при формата за учителите са зададени и отделни въпроси относно влиянието на дистанционното учене върху учениците и ангажиращите ги теми по време на пандемията.

1.1. Структура на формите за ученици и родители:

Цялостно влияние на пандемията върху семейството – оценка за общото влияние на пандемията по 5-степенна Ликертова скала с отговори „много негативно“, „по-скоро негативно“, „нито негативно, нито позитивно“, „по-скоро позитивно“, „много позитивно“.

Стресови събития по време на пандемията – участниците посочват негативни събития, които, са се случили в тяхното семейство (*Covid* заболяване, тежко боледуване, загуба на близък, загуба на работа в семейството, намаляване на доходите, раздяла, смяна на местоживеене, сериозни конфликти), като имат опцията да посочат и друго извън списъка.

Физическо и психично здраве – две общи оценки за физическото и психичното здраве по 5-степенна Ликертова скала със степени „лошо“, „задоволително“, „добро“, „много добро“ и „отлично“.

Симптоми на стрес – скала с 21 айтема, описващи физически, емоционални и поведенчески прояви, които могат да са резултат от стрес. Инструкцията е формирана като въпрос „*Колко често от началото на пандемията наблюдавате при себе си/Вашето дете всяко едно от изброените по-долу?*“. Примерни айтеми са „Трудности със запомнянето“, „Страх от излизане навън“, „Умора“, като те са оценявани по 5-степенна Ликертова скала със степени „никога“, „рядко“, „понякога“, „често“, „постоянно“.

Ограничения – скала с 8 айтема, оценяваща влиянието на ограниченията по време на пандемията върху учениците. Инструкцията е формирана като въпрос „*Как Ви се отразяват/на Вашето дете ОГРАНИЧЕНИЯТА на следните неща по време на пандемията?*“. Примерни айтеми са „Срециите с приятелите“, „Ясната перспектива за бъдещето“, оценявани по 5-степенна Ликертова скала с отговори „изцяло негативно“, „по-скоро негативно“, „не ми/му се отразява по никакъв начин“, „по-скоро позитивно“, „изцяло позитивно“.

Промени в начина на живот – скала с 9 айтема, описващи точниците на стрес по време на пандемията. Инструкцията е формирана като въпрос „*Как Ви се отразяват/на Вашето дете следните неща, които пандемията ни наложи?*“. Примерни айтеми са „Ограниченото лично пространство у дома“, „Страховете и несигурността на възрастните“, чието влияние участниците оценяват по 5-степенна Ликертова скала със степени „изцяло негативно“, „по-скоро негативно“, „не се отразява по никакъв начин“, „по-скоро позитивно“, „изцяло позитивно“.

Стратегии за справяне – скала, състояща се от 24 айтема, които представляват различни стратегии, които учениците биха могли да използват за справяне със стреса. Инструкцията е формирана като въпрос „*Какво от изброените по-долу предпочитате да правите/предпочита да прави Вашето дете през свободното си време в ситуацията на пандемия?*“. Примерни айтеми са „Да четат/е книги“, „Да се включва(м) в обучителни курсове и семинари онлайн“, „Да пазарувам онлайн“, като участниците дават оценка за честота

на употребата им по 5-степенна Ликертова скала със степени „изобщо не“, „рядко“, „понякога“, „често“ и „постоянно“.

Ресурси за адаптация – скала от 21 айтема, описващи ресурси за адаптация и поддържане на благополучие. Инструкцията е формирана като въпрос „*Доколко следните неща Ви помагат/на Вашето дете за справяне в ситуацията на пандемия?*“. Примерни айтеми са „*Чувството ми/му за хумор*“, „*Преследването на ясна цел и план за бъдещето*“, „*Връзката с приятелите ми/му*“, като участниците оценяват в каква степен всеки от тях е приложим по 4-степенна Ликертова скала с отговори „никак“, „малко“, „много“, „изцяло“ и опция, съответстваща на 0 „не се отнася за мен/за детето ми“.

Личностни потенциали – скала от 15 айтема, оценяваща в каква степен дадена личностна особеност е присъща за ученика. Инструкцията е формирана като въпрос „*Доколко твърденията подолу Ви характеризират/характеризират детето Ви като ЛИЧНОСТ и се отнасят за Вас/него по принцип?*“. Примерни айтеми са „*Като цяло чувства(м), че това, което правя/и, има смисъл*“, „*Има(м) ясни планове за бъдещето си*“, „*Има(м) живо/богато въображение*“, като те са оценени по 5-степенна Ликертова скала със степени „изобщо не“, „в малка степен“, „умерено“, „в голяма степен“ и „напълно“.

Субективно благополучие – скала от 6 айтема, които оценяват нивото на субективно благополучие на ученика чрез съотнасянето му към признаци на благополучие. Инструкцията е формирана като въпрос „*Доколко следните твърдения се отнасят за Вас/Вашето дете по време на пандемията?*“. Примерни айтеми са „*Чувства(м) се весел/а и в добро настроение*“, „*Получава(м) важните неща, които иска(м)*“, оценявани по 5-степенна Ликертова скала с отговори „изобщо не“, „в малка степен“, „умерено“, „в голяма степен“ и „напълно“.

1.2. Структура на форма за учители

Цялостно влияние на пандемията върху учениците – скала от 9 айтема, оценяваща влиянието на пандемията върху различни емоционални и поведенчески аспекти от живота на учениците по 5-степенна Ликертова скала с отговори „много негативно“, „по-скоро негативно“, „нито негативно, нито позитивно“, „по-скоро позитивно“, „много позитивно“.

Стрес от онлайн обучение – скала с 13 айтема, които представляват даден пряк резултат от дистанционното обучение; учителите оценяват степента, в която този резултат е източник на стрес за учениците. Инструкцията е формирана като въпрос „*Доколко следните неща са източници на стрес за учениците при обучението в електронна среда?*“. Примерни айтеми са „*Дигиталните компетенции на учителите*“, „*Изпитването онлайн*“; те са оценени по 5-степенна Ликертова скала с отговори „изобщо не“, „в малка степен“, „в известна степен“, „значително“, „изключително“.

Ограничения – скала с 8 айтема, оценяваща влиянието на ограниченията по време на пандемията върху учениците. Инструкцията е формирана като въпрос „*Как се отразяват на Вашите ученици ОГРАНИЧЕНИЯТА на следните неща по време на пандемията?*“. Примерни айтеми са „*Среците с приятелите*“, „*Свободата на действие*“, които са оценявани по 5-степенна Ликертова скала с отговори „изцяло негативно“, „по-скоро негативно“, „не ми/му се отразява по никакъв начин“, „по-скоро позитивно“, „изцяло позитивно“.

Промени в начина на живот – скала с 6 айтема, описващи източници на стрес по време на пандемията, чието влияние участниците оценяват по 5-степенна Ликертова скала със степени „изцяло негативно“, „по-скоро негативно“, „нямам впечатления“, „по-скоро позитивно“, „изцяло позитивно“. Инструкцията е формирана като въпрос „*Как се отразяват на Вашите ученици следните неща, които пандемията ни наложи?*“. Примерни айтеми са „*Постоянното присъствие на родителите*“, „*Спазването на физическа дистанция*“.

Ангажиращи теми – скала с 12 айтема, представляващи различни теми, които могат да ангажират вниманието на учениците и да стимулират активното им участие в дискусии по време на пандемията; оценките се дават по 5-степенна Ликертова скала с отговори „изобщо не“, „в ниска степен“, „умерено“, „във висока степен“ и „изцяло“. Примерни айтеми са „*Спорта*“, „*Изкуството*“, „*Социалните проблеми*“.

Ресурси за адаптация – скала от 19 айтема, описващи ресурси за адаптация и поддържане на благополучие. Инструкцията е формирана като въпрос „*Доколко следните неща помагат на учениците да се справят в ситуацията на пандемия?*“. Примерни айтеми са „*Физическите активности*“, „*Участието в курсове, школи, групи по интереси*“, „*Разбирането и подкрепата в семейството*“, като

учителите оценяват доколко са ползвани от учениците по 4-степенна Ликертова скала с отговори „никак“, „малко“, „много“, „изцяло“ и опция, съответстваща на 0 „не мога да преценя“.

2. Метод

2.1. Процедура

Изследването е проведено онлайн, чрез платформата Kwik Surveys. Линк към съответната форма е изпратен до учениците, родителите и учителите, заедно с информирано съгласие преди започване на същинското изследване. Проучването се случва от 14.05.2021 г. до 30.06.2021 г. Специфичното за този период е, че той обхваща края на учебната година и предвид отслабването на третата епидемичната вълна, обучението е присъствено. Това го прави подходящ за събиране на нормативни статистики за отражението на пандемията като цяло.

2.2. Участници

В изследването взимат участие 730 изследвани лица. Представените резултати и анализи се основават върху валидни въпросници на 485 души – 261 ученика на възраст между 14 и 19 години, разделени в три групи: 14 – 15 г. ($N = 55$); 16 – 17 г. ($N = 135$) и 18 – 19 г. ($N = 71$); 62 момчета и 194 момичета. Участвалите родители са общо 162-ма – 21 мъже и 141 жени със средна възраст 44 г., ($SD = 4,78$) и възрастов диапазон 33 – 59 години. Участвалите учители са общо 62-ма: 11 мъже и 49 жени (един не е посочил пола си) със средна възраст 48 г. ($SD = 10,33$) и възрастов диапазон 23 – 62 г.

3. Резултати

Събраните данни са обработвани със софтуер за статистическа обработка IBM SPSS Statistics 26, като първо от базата данни са премахнати непълни или некоректно дадени отговори.

Психометричните качества на трите форми са разглеждани отделно за всяка от общо 20-те скали и за отделните въпроси, които не са включени в скала. Това е така, тъй като предвид сходствата в айтемите от различни скали, които се основават на тип външен фактор (например, „разправии с родителите“ като айтем от скалата „Симптоми на стрес“, „постоянното присъствие на родителите“

като айтем от скалата за източници на стрес, и „подкрепата от семейството ми“ като айтем от скалата „Ресурси за адаптация“), създават предпоставки за погрешно групиране. По същата причина не е проведен и факторен анализ на всички айтеми от трите форми.

3.1. Форма за ученици

3.1.1. Факторна структура

При 5 от 7-те отделни скали на формата за ученици първо е проведен тест на Kaiser-Meyer-Olkin (КМО) за оценка адекватността на събраната извадка, резултатите от който показват добри към отлични стойности (коефициенти от 0,698 до 0,908). Резултатите от тестовете на Bartlett за сферичност на данните също показват, че данните при всяка една скала са подходящи за факторен анализ. След това са проведени експлоративни факторни анализи по метода на главните компоненти (Principal Component Analysis), като е използвана Varimax ротация на вътрешните корелации при критерий за интерпретация на факторните тегла – стойност $>0,30$. С оглед на резултатите от тях, както и резултатите за вътрешна консистентност на идентифицираните скали, са формирани две субскали при скалата „Промени в начина на живот“, две субскали при „Стратегии за справяне“ и четири субскали при скала „Ресурси за адаптация“:

Таблица 1. Резултати от Varimax ротация на главните компоненти по скали „Промени в начина на живот“, „Стратегии за справяне“ и „Ресурси за адаптация“ при формата за ученици

Скала	Субскала	Процент обяснена вариация
Промени в начина на живот	Натиск от външна принуда	17,295
	Взаимоотношения с възрастни	12,216
Стратегии за справяне	Активни конструктивни стратегии	11,207
	Пасивни развлекателни стратегии	9,669
Ресурси за адаптация	Целенасоченост и организираност	12,707
	Ценности и интереси	12,549
	Позитивност и гъвкавост	12,142
	Външна помощ	10,816

3.1.2. Надеждност

Изчислени са коефициентите Алфа на Кронбах като показание за вътрешната консистентност на всички скали и субскали. Спрямо първоначалните резултати са премахнати един айтем от субскала „Активни конструктивни стратегии“, два айтема от скала „Пасивни развлекателни стратегии“ и два айтема от скала „Личностни потенциали“ (а следователно и от общия въпросник). Окончателните коефициенти за вътрешна консистентност са с добри стойности.

Таблица 2. Коефициенти на Алфа на Кронбах за всички скали и субскали на формата за ученици

Скала/Субскала	Алфа на Кронбах	Брой айтеми
Симптоми на стрес	0,922	21
Ограничения	0,789	8
Промени в начина на живот	0,792	9
• <i>Натиск от външна принуда</i>	0,763	6
• <i>Взаимоотношения с възрастни</i>	0,724	3
Стратегии за справяне	0,619	24
• <i>Активни конструктивни стратегии</i>	0,698	9
• <i>Пасивни развлекателни стратегии</i>	0,594	8
Ресурси за адаптация	0,832	21
• <i>Целенасоченост и организираност</i>	0,752	7
• <i>Ценности и интереси</i>	0,700	5
• <i>Позитивност и гъвкавост</i>	0,693	6
• <i>Външна помощ</i>	0,761	3
Личностни потенциали	0,898	15
Субективно благополучие	0,869	6

Така формата за ученици остава в окончателния си вид със 116 айтема, съставляващи общо 7 скали, 8 субскали и 4 допълнителни маркера (общо влияние на пандемията, стресови събития и физическо и психично здраве).

3.2. Форма за родители

3.2.1. Факторна структура

При 5 от 7-те отделни скали на формата за родители първо е проведен тест на Kaiser-Meyer-Olkin (КМО) за оценка адекватността на събраната извадка, резултатите от който показват добри към отлични стойности (коэффициенти от 0,707 до 0,901). Резултатите от тестовете на Bartlett за сферичност на данните също показват, че данните при всяка една скала са подходящи за факторен анализ. След това са проведени експлоративни факторни анализи по метода на главните компоненти, като отново е използвана Varimax ротация на вътрешните корелации при критерий за интерпретация на факторните тегла $>0,30$. С оглед на резултатите от тях, както и резултатите за вътрешна консистентност на идентифицираните скали, са формирани две субскали при скала „Промени в начина на живот“, две субскали при „Стратегии за справяне“ и три субскали при скала „Ресурси за адаптация“:

Таблица 3. Резултати от Varimax ротация на главните компоненти по скали „Промени в начина на живот“, „Стратегии за справяне“ и „Ресурси за адаптация“ при формата за родители

Скала	Субскала	Процент обяснена вариация
Промени в начина на живот	Натиск от външна принуда	17,076
	Взаимоотношения с възрастни	11,962
Стратегии за справяне	Здравословни и развлекателни стратегии	12,603
	Пасивни, избягващи стратегии	11,126
Ресурси за адаптация	Целенасоченост и организираност	23,156
	Позитивност и гъвкавост	12,684
	Външна помощ	11,434

3.2.2. Надеждност

Изчислени са коефициентите Алфа на Кронбах като показание за вътрешната консистентност на всички скали и субскали. Спрямо първоначалните резултати са премахнати осем айтема от скала „Стратегии за справяне“. Окончателните коефициенти за вътрешна консистентност са с добри стойности.

Таблица 4. Коефициенти на Алфа на Кронбах за всички скали и субскали на формата за родители

Скала/ Субскала	Алфа на Кронбах	Брой айтеми
Симптоми на стрес	0,930	21
Ограничения	0,883	8
Промени в начина на живот	0,785	9
• <i>Натиск от външна принуда</i>	0,775	6
• <i>Взаимоотношения с възрастни</i>	0,642	3
Стратегии за справяне	0,723	16
• <i>Здравословни и развлекателни стратегии</i>	0,700	7
• <i>Пасивни, избягващи стратегии</i>	0,616	8
Ресурси за адаптация	0,873	21
• <i>Целенасоченост и организираност</i>	0,866	13
• <i>Позитивност и гъвкавост</i>	0,704	5
• <i>Външна помощ</i>	0,822	3
Личностни потенциали	0,909	17
Субективно благополучие	0,856	6

Така формата за родители остава в окончателния си вид със 118 айтема, съставляващи общо 7 скали, 7 субскали и 4 допълнителни маркера (общо влияние на пандемията, стресови събития и физическо и психично здраве).

3.3. Форма за учители

3.3.1. Факторна структура

Факторен анализ е проведен само при една от общо петте скали, измерващи психологически променливи във формата за учители – „Ресурси за адаптация“, тъй като останалите са съставени от твърде малък брой айтеми. Факторният анализ, обаче, идентифицира само два фактора, вторият от които е с много ниско общо факторно тег-

ло, а айтемите в него корелират слабо един с друг. Следователно, при формата за попълване от учители не са обособени субскали, но три от скалите – „Стрес от онлайн обучение“, „Ограничения“ и „Промени в начина на живот“ са обединени и в една, озаглавена „Източници на стрес“.

3.3.2. Надеждност

Изчислени са коефициентите Алфа на Кронбах като показание за вътрешната консистентност на всички скали. Спрямо първоначалните резултати е премахнат един айтем от скалата „Промени в начина на живот“ (а следователно и от общия въпросник). Окончателните коефициенти за вътрешна консистентност са с добри стойности.

Таблица 5. Коефициенти на Алфа на Кронбах за всички скали и субскали на формата за учители

Скала/Субскала	Алфа на Кронбах	Брой айтеми
Цялостно влияние на пандемията	0,917	9
Стрес от онлайн обучение	0,897	13
Ограничения	0,864	8
Промени в начина на живот	0,752	6
Източници на стрес	0,783	27
Ресурси за адаптация	0,920	19

Така формата за учители остава в окончателния си вид със 67 айтема, съставляващи общо 6 скали и 12 допълнителни маркера (ангажиращи теми).

В окончателните си варианти, трите форми от методиката предоставят и възможност за сравнение на мненията на трите групи. Що се отнася до учителите и родителите, идентични остават скалите „Цялостно влияние на пандемията върху семейството“, „Стресови събития“, „Обща оценка на здравето“, „Симптоми на стрес“, „Промени в начина на живот“, „Натиск от външна принуда“, „Взаимоотношения с възрастни“, „Ресурси за справяне“, „Външна помощ“ и „Субективно благополучие“. Всички три групи могат да се сравнят при скалата „Ограничения“.

4. Дискусия

Конструирането на методиката за изследване на стреса и благополучието на юноши в пандемична обстановка „WellBe“ протича на няколко етапа: съставяне на обширна база от айтеми за емоционален статус на младите хора (14 – 19 г.) и свързаните с него фактори по време на пандемията, тестването му сред фокус група и получаването на обратна връзка по въпросите и инструкциите към тях, прилагането на редактирана версия върху по-обширни извадки от респонденти в България и провеждането на анализи за определяне на факторната структура и надеждността на инструментите. Тези анализи показват отлична вътрешна консистентност на фигуриращите в окончателната версия на формите скали и субскали. Те дават детайлна информация от три източника за общото влияние на пандемията върху учениците, оценките за физическото и психичното им здраве, източниците и симптомите на стрес, копинг стратегиите, личностните потенциали и ресурсите за адаптация и поддържане на субективно благополучие. Методиката може да бъде полезна в проучвания по тази тематика с цел диагностика, извеждане потребностите на юношите от подкрепа и очертаване на насоки при изграждане на тяхната психична устойчивост.

ДИНАМИКА НА ИГРАТА ПРИ ДЕЦА В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ В УСЛОВИЯТА НА COVID-19

Златинка Георгиева

*Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“,
катедра „Психология“, България
E-mail: zl.georgieva@gmail.com*

Резюме. Пандемията от COVID-19 предизвика сериозни промени във всекидневието на съвременното семейство, като най-ощетени се оказаха децата, лишени от естествените възможности за социализация. Настоящият доклад разглежда проблемите в динамиката на играта в предучилищна възраст, чрез проучване влиянието на пандемията върху иницирирането на децата в тази възраст да общуват и играят с непознати за тях деца.

Ключови думи: дете в предучилищна възраст, родител, игра, общуване, COVID-19

THE PLAYING DYNAMICS IN PRESCHOOL CHILDREN IN THE COVID 19 CONDITIONS

Zlatinka Georgieva

*St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo,
Department “Psychology”, Bulgaria
E-mail: zl.georgieva@gmail.com*

Abstract. The COVID-19 pandemic caused serious changes in the everyday life of the modern family. The most deprived were the children and their natural

opportunities for socialization. This report observes the problems in the dynamics of preschool playing by examining the impact of the pandemic on the initiation of children at this age to communicate and play with other non-familiar children.

Keywords: preschool child, parents, child play, communication, COVID-19

1. Въведение

Научният интерес към динамиката на детската игра се появява като резултата от промените в съвременното семейство след разпространението на вируса COVID-19. Сформираният оперативен щаб, Министърът на здравеопазването, Народното събрание на Република България приеха Закон за мерките и действията по време на извънредното положение, обявено с решение от 13 март 2020 г. и за преодоляване на последиците от пандемията. Бяха въведени редица противоепидемични мерки, засягащи всички сфери на обществения и личен живот на гражданите в държавата, а именно: преустановяване на посещенията на всички масови мероприятия – спортни, културно-развлекателни и научни, преустановяване на посещенията на децата в детските ясли и детски градини, както и всички групови форми на дейност и работа с деца и ученици, извън системата на предучилищното и училищно образование. Бяха преустановени учебните занятия и всички извънкласни мероприятия в училища и други обучителни институции и организации. Работодателите и органите по назначаване, в зависимост от специфичния характер на работа и възможността, могат да възлагат надомна работа или работа от разстояние на работниците и служителите си без тяхно съгласие, освен когато това е невъзможно (Закон за мерките и действията по време на извънредното положение).

Последващите мерки, които в по-големия си процент са в сила и до днес, повлияват на взаимоотношенията в съвременното семейство. Според проучване, проведено през февруари и април 2020 г. от „Прогрес консулт“ сред 1000 души, 59,1% отговарят, че отношенията в семейството не се променят, 29,2% повече общуват, 5,9% изглаждат стари проблеми, 4,6% са видели недостатъците и 1,2% откриват липси на общи интереси. Днес тези резултати биха имали друг облик, защото на съвременното семейство повече от година и половина се налага да увеличи времето, прекарано в дома, да преосмисли взаимоотношенията си с партньора и двадесет и че-

тири часа да са в контакт с децата, да бъдат не само родители, а учители и приятели. Децата са ограничени в общуването с други деца и да влизат в спонтанни игрови ситуации. Времето на социална дистанция ограничи възрастните родители (баби и дядовци) да се срещат с децата и внуците си.

2. Изложение

След въвеждане на противоепидемичните мерки по време на извънредното положение и първото отменяне на част от тях, силно впечатление направи промяната в поведението на хората (уплашени погледи, нежелание за общуване, враждебно отношение). Срецахме много малко деца, придружени от своите родители, да посещават големите търговски вериги и парковете. Оттук възникна идеята да бъде реализирано изследване, насочено към поведението на непознати за нас деца в предучилищна възраст, намиращи се на публични места. Интересът се засили след като забелязахме наличието на играчки в ръцете на не малка част от децата в предучилищна възраст. Така се формира *целта на експерименталното наблюдение*: да се проучи как влияе пандемията от COVID-19 върху иницирирането на децата в предучилищна възраст да общуват и играят с непознато/и за тях дете/деца.

Обект на експерименталното изследване – Непознати децата в предучилищна възраст.

Предмет на изследването – Динамика на играта при деца в предучилищна възраст в условията на пандемия.

Хипотеза – Очакваният начин за иницириране на игра и избор на играчка са променени по време на пандемичната обстановка.

Използван *метод* – наблюдение.

Предвидено е експерименталното изследване да се проведе в два етапа.

Първият етап на експерименталното изследване е планиран и осъществен след поредното облекчаване на противоепидемични мерки през месец април-май на 2021 г. Местата на експерименталното изследване са: детската площадка в парка „Марно поле“, парка „Света гора“, големите търговски вериги Кауфланд и Метро, в гр. В. Търново и парка „Займов“ гр. София. Поставена бе следната задача: на обществени места да се наблюдава наличие и определяне на типа играчка в ръцете на деца от предучилищна възраст.

Вторият етап от наблюдението е планиран и осъществен в черноморски комплекс в гр. Свети Влас. Мотивът за избор на място е свързан с дългия престой на летуващите чуждестранни и български семейства. Това ни гарантира, че децата не се познават помежду си. Тези условия дават възможност за наблюдение на спонтанното инициране на детските взаимоотношения, извън организираниите в черноморския комплекс развлекателни дейности. Проследява се и поведението и реакциите на родителите на наблюдаваните деца.

Планирано е наблюдението във втори етап да се извърши след предварителна договорка с трима аниматори. Предложено е използването на конкретни игри „Орел и квачка“, „Кралю порталю“, в рамките на предварително изготвения техен сценарий.

Кратко описание на играта „Орел и квачка“. „За главни действащи лица се избират деца – едното е орел, другото квачка, за която са наловени едно за друго през талията всички останали деца-пилета. След различни странични разговори орелът разсейва квачката и налита да си хване някое от пилетата. Тя бяга, движи се, като опашка зад квачката, която също се върти и ги брани. В такива нападения орелът успява да превземе едно сред друго пилетата и ги слага на определено място. След това квачката си ги иска обратно. Орелът ѝ ги дава едно по едно и всяко се преструва на куцо, с ранено крилце или с други недостатъци. На въпрос: „Защо ми е, орлю, криво пиленце? Орелът измисля всевъзможни обяснения. И след всяко оправдание бяга, а квачката го гони. След приключване на играта главните роли се заемат от други деца“ (Вакарелски, 1974). Кратко описание на играта „Кралю порталю“. „Две деца, хванати за ръце, образуват порта. През нея минават заловени за ръце всички деца. Преди да минат, те пеят:

Кралю порталю, джанъм, кралю порталю,
отвори порти, джанъм, отвори порти.

Двете деца в същия тон запяват: „Защо са порти, джанъм, защо са порти?“, а другите отговарят:

Да мине бегом, джанъм, да мине бегом
царюва войска, джанъм, царюва войска.

И след като двете деца изпеят все в същата мелодия „Отворени са, джанъм, отворени са“, веригата от хванатите един за друг деца минава под вдигнатите ръце. Последното обаче бива задържано от „портата“ при песенно обяснение: Да ни дадеш, джанъм, да ни дадете

Шиник жълтици, джанъм, шиник жълтици,

Ще ви дадем, джанъм, ще ви дадем

Малката мома, джанъм, малката мома...“ (Вакарелски, 1974).

В хода на първи и втори етап от наблюдението направихме *теоретично проучване*, относно значението на играчката в живота на детето.

Играчката в предучилищната възраст е основен и доминиращ предмет в дейността и развитието на децата. Тя дава възможност да се пресъздадат взаимоотношенията и взаимодействията на възрастните през детската игра.

Според Е. А. Аркин „изконни“ играчки са:

- Звукови играчки – кречетала, бръмчилки, хлопки, дрънкалки;
- Моторни играчки – пумпал, топки, хвърчила, примитивен кегелбан;

- Оръжия – стрели, лък, бумеранг и др.;

- Образни играчки – изображения на животни и кукли;

- Връвчици, от които се правят най-различни, понякога много сложни плетеници (Елконин, 1984).

Функционалността на играчките се определя от степента на реализъм, конкретност на образа и от високата значимост, която те имат за играещото дете. Функцията на играчите бива:

Посредническа функция – играчката е свързващото звено между действителност и фантазия и между намерение и действие.

Атрибутивна – играчката е постоянен спътник на детството и играта, в които тя винаги присъства. Спецификата ѝ се определя от въображаемата игрова ситуация, а от своя страна играчката също определя игровата роля.

Операционална – чрез играчката се извършват конкретни игрови действия за постигането на предварително поставени игрови задачи.

Стимулираща – играчката има свойството да подбужда към някакво игрово действие.

Развиваща – играчката допринася за развитието на психичните процеси, моториката и волята и техните специфични свойства и качества.

Познавателна – чрез играчките детето опознава социалния и предметен свят, неговите функции, връзки, взаимодействия и взаимоотношения.

Топографска – играчката понякога определя мястото в пространството за игра.

Развлекателна – играчката разнообразява живота на детето.

Играчките могат да се диференцират с оглед етапите в развитието на игровата дейност и най-разпространената класификация е:

Играчки за предметно-манипулативни и оперативно-ролеви действия – предназначени са за деца от ранното детство. Към тях се причисляват дрънкалки с разнообразна форма, цвят и издаващи звуци. Някои образни играчки – животни, кукли и колелца.

Играчки за творчески игри – тук се включват играчките за игри драматизации, за конструктивни и служебно-ролеви игри. За творческите игри са необходими образни играчки – кукли или животни.

Играчки за игри с правила (Галчев, 1994).

Придържайки се към теоретичните доказателства какво представлява играчката и какво е нейното значение за развитието на детето, достигаме до извода, че творческите играчки предопределят развитието на играта при децата до 4-годишна възраст, като не отсъстват и при 5 – 6-годишните, независимо от различните функции, които изпълняват в игровата им дейност. Възниква въпросът „Каква е причината деца между 5 и 6-годишна възраст, излизайки от дома си, да са със своята играчка?“.

Оттук може да предположим, че с навлизането на символичната играчка, детето пресъздава живота, в който все още не е включено активно, но към който се стреми. По този начин, използвайки играчките, възниква ролевата игра в хода на неговото развитие „...което с право може да бъде наречено период на ролевите игри и който се нарича предучилищен период на развитието“ (Елконин, 1984).

Друго предположение е, че играчката има функцията на преходен предмет. Основание за това е доказаното психологическо предназначение на любимия предмет, с който детето по-лесно преодолява стреса от промяната, несъзнавано се справя със страховете и богатия на емоции свой свят. Преходният предмет се появява в рамките на първата година, носи се навсякъде, спи се с него, не се позволява друг да го вземе. Доказано е, че преходният предмет е изпълнил своята психологическа роля и не би трябвало да присъства в живота на детето в предучилищна възраст. Това ни дава възможност да предположим, че при едно „...дълго задържане на играчката е сигнал за наличието на психологичен проблем в областта на кон-

тактите и емоционалната експресия“ (Бончева, 2013). По време на нашето наблюдение през месец април предположихме, че детето се връща към любимия предмет поради неумение да създаде контакт, неумение да преработи своите емоции или не успява да прояви емоционална експресия, с цел да се „свърже“ със своите родители и други деца извън семейството.

Според *теорията за привързаността* всеки човек има потребност от интензивна връзка с други хора. И в процеса на физическото и психическо израстване тази потребност се променя и видоизменя, но винаги се надгражда върху модела на връзката майка-дете. Майката, в ролята на доверено лице, е спечелила това място, доказвайки готовността си във всеки момент да отговори на непосредствените телесни и духовни нужди. По принцип детето в предучилищна възраст, развивайки своето социално поведение, е готово с лекота да се отдели от довереното лице и да търси общуване с други деца или възрастни. То не се нуждае от напътствие как да се държи в дадена социална ситуация, защото е изработило свой стил на поведение и отстояване на своите потребности. Но забравя за усвоените социални норми в моменти, които провокират в него силни емоции. Именно на такова силно емоционално внушение от страна на възрастните е подложено детето в периода на пандемия, през който му е забранено да посещава детска градина и то е принудено да остане в дома си с родителите и, в най-добрия случай, с братя или сестри. Време, в което не може да отстои своите лични интереси и е склонно да регресира, връщайки се към добре познатата играчка. Детето играе само, за да изразходи излишната енергия, която се е натрупала в него.

Доказано е, че на 5 – 6-годишна възраст то не се нуждае от възрастния в своята игра, защото е психологически готово да преразкаже на трето лице случка, събитие или прочетено. К. Бюлер твърди, че целият смисъл на играта се състои в удоволствието, което тя доставя на децата, но в пандемичната обстановка играта губи обичайното увлечение, с което играе детето, поради липсата на други деца и разнообразието на лични преживявания и сюжети. Детето знае как да спазва и да следи наситената с правила игра и му е нужно друго дете да затвърди наученото, но във време на социалната изолация възрастният е единственият партньор в играта. Процесът на индивидуализация е започнал, оформят се собствените граници на намерения и желания, но

това е възможно благодарение на неговата самостоятелност в дейностите и в контактите с връстници. До този момент натрупаният социално-психологически опит да съблюдава единствено изискванията на възрастните, да знае как да извоюва желаното от него да стане реалност, се закрепва устойчиво в съзнанието на детето. То има опита единствено в общуването си с възрастните. Възможно е това да е една от причините детето извън дома да не може да привлече участник в своята игра. Излизайки от дома, детето несъзнателно взема преходния предмет с единствената цел за сигурност и възможност чрез предмета да поддържа интереса към реалността. Играчката е атрибут, част от играта, както и средство да привлече вниманието на друго дете, с което да разгърне бъдеща игра.

Как може възрастният да помогне на детето да приеме случващото се по време на социална изолация и без затруднение да общува с други деца. Възрастният със своя личен пример е този, който може да помогне на детето да преодолее затрудненията, като се има предвид, че играта на най-малките представлява инсценирано подражание на домашните отношения, очертавайки символични къщи, влизайки в роли на майка, баща, деца, имитирайки характерни навици и обичаи.

Анализ и изводи на резултатите от проведеното експерименталното проучване.

В хода на **първия етап** от наблюдението, в рамките на две седмици през месец април, между часовете 16 и 18 ч. и събота е неделя 10 – 13 ч. и 16 – 18 ч. на детската площадка в парка „Марно поле“, парка „Света гора“, големите търговски вериги Кауфланд и Метро в гр. В. Търново и парка „Заимов“, гр. София бяха наблюдавани 60 непознати деца. В хода на наблюдението с цел да отхвърлим или да защитим хипотезата, конкретизирахме нашето проучване, като наблюдавахме дали децата носят играчка и каква, с което да привлекат интереса и вниманието на друго непознато дете с цел игра. Отбелязахме, че от 30 децата, които са посетили големите търговски вериги, 25 носят със себе си образни играчки (кукла, плюшено мече, куче и др.) останалите 5 деца от общо наблюдаваните не носят играчка.

В парка и детските площадки от общо 60 деца 45 от тях носят играчки, но не наблюдавахме игра между непознати деца. Децата в предучилищна възраст играеха по единично. Тези, които играеха по

двойки или в малки групички, видимо се познаваха отпреди конкретната игрова ситуация. Възрастните, придружаващи децата не контактуваха с непознати за тях възрастни, някои гледаха в телефоните си, а другата група възрастни проследяваха играта на своето дете.

През месец май при същите условия повторихме експеримента и наблюдавахме непознати деца в предучилищна възраст на същите обществени места и часове, които бяхме използвали през месец април. В търговските вериги броят на деца бе значително по-малък и в единични случаи виждахме играчка в ръцете на децата. Броят на децата (80 деца) бе значително по-голям в парка и на детските площадки, което се дължи на по-топлото време и възможност за игра. От 80 непознати деца, 52 деца караха велосипед или тротинетка, останалите 8 непознати деца играеха на топка с познати за тях деца, 10 не носеха играчка и не общуваха с други деца, а останалите 10 деца играеха по двойки или малки групи, но видимо се познаха преди игровата ситуация.

За да потвърдим или отхвърлим хипотезата, през **втория етап** от експерименталното изследване, наблюдавахме определени семейства и техните деца преди, по време и след организирани от аниматорите на черноморския комплекс детски дискотеки и определените за отдих места. В България са познати много игри, изпълнени с диалог, музика и с драматично осмисляни действия, които помагат на децата да създадат контакт помежду си.

Поставената задача, заедно с аниматорите, бе в рамките на три дена да проверим кои песни и танци ще предизвикат най-голямо участие на деца в детската дискотека.

С аниматорите използвахме игрите „Кралю порталю“ и „Орел и квачка“ и ги включихме към най-харесваните и най-забавни песни, предизвикващи участие от страна на присъстващите деца. В хода на експеримента бе използвана само част от оригиналните игри, адаптирани към съответната песен.

В играта „Кралю порталю“, описана по-горе, нашите очаквания бяха свързани със спонтанното включване на децата. В началото на песента те не искаха да се хванат на „влакче“, но след намесата на аниматорите играта започна. Песента също повлия за веселото настроение на децата, но нямаха желание да сменят този, който е в ролята на „порта“. Спонтанността се появи, когато част от родителите се включиха в танца-игра.

Играта „Орел и квачка“ също бе адаптирана към харесвана от децата песен, като в ролята на орела влиза един от аниматорите, който разсейва танцуващите деца, прегръща ги (хваща) и ги отделя настрана. Вторият аниматор, който до този момент е бил в ролята на квачка и е танцувал с децата, се опитва да си върне заедно с тях откраднатите от орела пиленца (деца). В тази игра-танц децата бяха спонтанни, инициативни и бързо влизаха в образа на бягащите пиленца. Според нас това се дължи на факта, че преди това са играли „Кралю порталю“ и могат по-лесно да влязат в игрова ситуация.

Първите три дена последователността на игрите бе една и съща с цел да проверим дали сюжетът на игрите има значение за активността на децата. В следващите три дена редът на игрите бе сменен. Оказа се, че за децата няма значение последователността на играта.

Мотивът и смисълът да включим играта „Орел и квачка“ е, че тя дава възможност на децата несъзнавано да приемат смисъла на отделяне и приемане на случващото се по време на пандемия и по-лесно да контактуват с другите деца. С подкрепата на възрастния (аниматора) в ролята на орел или квачка, детето неусетно преминава от добре познатото обгрижване и защита на родителя по време на локдаун и спазвайки правилата на играта да се отдели и да влезе в контакт с другите. Предполагаме, че динамиката на играта осигурява на детето възможност по-дълго да остане в компанията на другите и да внесе своя дял от фантазията, опита и активността си в развиването на приетия от всички деца замисъл. Искахме да проверим, в зависимост от личните представи за игра-танц, дали всяко дете ще внесе нов замисъл на играта, като в същото време спазва правилата на играта. С подобен тип игра (танц) целяхме да се постигнат общи преживявания, увлечение от съвместната творческа дейност, от играта с приключения и открития.

Наблюдението на децата, които посещаваха детската дискотека, продължи и в останалата част от деня, с цел да проверим дали, след като са били на забавата, по-лесно ще общуват и дали ще инициират съвместна игра без намесата на възрастен. За съжаление децата не играеха заедно в останалите часове от деня.

Отчитаме, че децата на този етап не могат спонтанно да създават игрови взаимоотношения с цел забавление и натрупване на игрова култура с непознати деца.

Възниква въпросът: „Дали съвременният родител ще може да помогне на детето си да преодолее емоционалното въздействие на пандемията, за да може то спонтанно да общува с други непознати за него деца?“ Въпросът звучи оптимистично, като се има предвид, че съвременното семейство има по едно дете и оттук следва, че то все по-малко има възможност за игрови обмен и игрова интеракция в собственото семейство. Много често родителите, в желанието си да опазят детето си, не му позволяват самостоятелно да играе на открито с други деца. В тази загриженост се отчита липсата на детски съседски обединения и спонтанна активност. В една така създадена спонтанна група, различният възрастов състав стихийно и непреднамерено предава игровите умения, а родителското свръхобгрижване пречи за естественото предаване, овладяване и натрупване на игровата култура. Наблюденията по време на пандемия COVID-19, а и преди нея, сочат отсъствието на съвместна детска игра и ангажираност на детето с електронни медии (телевизионни детски канали или детски клипове, гледани през смартфони и таблети). Този неоспорим факт на индивидуални занимания на закрито и на обществени места, води до изолация, за която самият родител е спомогнал и реалните приятели да са по-малко. Оттук липсата на живото запознанство води до загуба на отговорност и лична ангажираност за поддържане на играта. Отчитаме, че интересът на децата е насочен към получаване на личен електронен носител на информация и по-малко към желанието за спонтанно запознанство в парка или на детската площадка с друго дете.

3. Заключение

От проведеното изследване отчитаме, че децата, подбрани на случаен принцип през първия етап от наблюдението, носеха в ръка образна играчка. Със затопляне на времето и възможността да посещават детска градина, децата не носеха играчка, но много често в ръце държаха мобилни телефони, предоставени от възрастен. Отчитаме, че наблюдаваните непознати деца не могат спонтанно да общуват помежду си освен с деца от учебното заведение или с деца на приятелски семейства. Родителите в повечето случаи са тези, които, загрижени за сигурността, ограничават детето и го лишават от възможността да играе с непознати за него деца, като му предоставят електронни носители за информация. Много рядко родителят/те на-

сърчат детето за самостоятелност и самоинициатива в запознанство с дете. Изключително малко са родителите, които подкрепят детето да поддържа интереса си към общуване и игра след скорошно запознанство.

На този етап продължаваме да наблюдаваме поведението на децата в предучилищна възраст и динамиката на тяхната игра.

ЛИТЕРАТУРА

1. Boncheva, I. (2013). *Psihologiya na detskoto razvitie*. Varna, Slavena, 71 p.
2. Vakarelski, H. (1974). *Etnografiya na Balgariya*. Sofiya, NAUKA I IZKUSTVO, 556 p.
3. Galchev, G. (1994). *Igrata na deteto*, Pazardzhik. SamIzdat, 70-71 p.
4. Elkonin, D. (1984). *Psihologiya na igrata*. Sofiya, Narodna prosveta, 37 p.

ВЛИЯНИЕ НА ПАНДЕМИЧНАТА СИТУАЦИЯ ВЪРХУ АКТУАЛНОТО ПСИХИЧНО СЪСТОЯНИЕ НА ЮНОШИТЕ

д-р Бисерка Зарбова¹, д-р Розалина Генева²

¹ *Национална школа по мениджмънт, България*
E-mail: b.zarbova@gmail.com

² *Национална школа по мениджмънт, България*
E-mail: rozalinagenev@gmail.com

Резюме. Този доклад представя резултатите от проучване на влиянието на пандемичната ситуация върху психо-емоционалния статус, стратегиите и ресурсите за справяне със стреса на учениците от горна образователна степен (14 – 19 г.) в България. Проучването е проведено сред ученици, родители и учители от цялата страна. Използвани са количествени и качествени методи на изследване. В пресечната точка на получените резултати се установяват актуални проблемни зони, свързани с уязвимите групи юноши, източниците на стрес в ежедневието им и използваните от тях копинг стратегии, алтернативните ресурси за поддържане на субективното им благополучие в условията на пандемията.

Ключови думи: източници на стрес, пандемия, юноши, стратегии за справяне, субективно благополучие

THE INFLUENCE OF THE PANDEMIC SITUATION ON THE CURRENT MENTAL STATUS OF ADOLESCENTS

Biserka Zarbova¹, Rozalina Geneva²

¹ *National Management School, Bulgaria*
E-mail: b.zarbova@gmail.com

² *National Management School, Bulgaria*
rozalinagenev@gmail.com

Abstract. This report presents the results of a survey on the impact of the pandemic situation on the psycho-emotional status, coping resources and strategies of secondary school students (14-19 years) in Bulgaria. The survey was conducted among students, parents and teachers from all over the country. Quantitative and qualitative research methods were used. The intersection of the results identified current problem areas related to vulnerable groups of adolescents, sources of stress in their daily lives, coping strategies used by them, and alternative resources for maintaining their subjective well-being in the context of the pandemic.

Keywords: sources of stress, pandemic, coping strategies, subjective wellbeing

1. Въведение

Пандемията „COVID-19“, започнала в началото на 2020 г. като здравна криза и разраснала се във всички сфери на обществена дейност, предизвика драстични промени и в училищния живот. В поредица от изследвания (Bakracheva et al. 2020; [11;12]) се алармира за влошаването на психичното здраве и социализацията сред подрастващите, които са едновременно потърпевши и активни участници в дългосрочното преодоляване на негативните последици от кризата. Убеждението, че за да се управлява, всеки един процес, трябва добре да се познава, формира необходимостта да се изследват различните аспекти на протичащите явления и съпровождащите ги преживявания у всички засегнати страни.

Настоящото изследване фокусира темата за въздействието на епидемията върху субективните преживявания за стрес и благопо-

лучие на ученици на възраст 14 – 19 год. В проучването участват също родители и учители като заинтересовани страни и преки наблюдатели върху поведението на юношите.

Проучването се провежда с финансовата подкрепа на програмата Еразъм+ на ЕС по проект „Подкрепа за емоционалното здраве, благополучие и устойчивост на учениците във време на глобална криза – WellBe“ паралелно в България, Италия, Испания и Великобритания. В този доклад се представят резултатите за България, а всички данни от консорциума могат да бъдат намерени на интернет страницата на проекта: <https://www.wellbeproject.eu>

2. Изложение

Основна **цел** на изследването е проучване на въздействието на пандемичната криза върху актуалното психично състояние на учениците в гимназията. Допускането е, че в условията на пандемия и съпътстващите я ограничителни мерки, учениците са под стрес, а използваните ресурси и копинг стратегии са редуцирани, което влияе негативно върху преживяването им за благополучие.

Изследването има следните **задачи** за проучване на:

- специфики на преживяването на стрес при юношите – показатели на стрес и симптоми за преживяван стрес;
- специфики при използваните стратегии за адаптация;
- равнище на субективно благополучие и ресурси за повишаване на субективното благополучие.

2.1. Теоретична основа

Стресът като конструкт най-общо се определя като стимул, като резултат от когнитивна оценка и като физиологична реакция. В когнитивно-транзакционната теория стресът се разглежда като продукт на взаимодействието между личността и средата, пречупено през оценките, които самата личност прави за себе си и за средата. (Lazarus, 1993). Измерването на стреса като резултат от когнитивна оценка предполага интегрирането на различни инструменти, които да отразяват всички аспекти във взаимодействието индивид – среда. Предприеманите от личността поведения за справяне най-често са ориентирани в два аспекта: към решаване/избягване на проблема и към овладяване на емоциите, провокирани от ситуацията. В зависимост от тази насоченост те са дефинирани като проблемно фокуси-

ран копинг и емоционално фокусиран копинг (Folkman & Lazarus, 1980). Стратегиите за справяне могат да бъдат реализирани чрез активни или пасивни поведения и ефектът от тях повлиява продължителността и интензивността на преживяването за стрес, съответно процесите на адаптация към случващите се промени. Критерий за разграничение на типовете копинг стратегии може да е посоката, в която личността инвестира усилията си за справяне със стреса – към приближаване, допускане и ангажираност със случващото се и последиците от него или към дистанциране и избягване на събитията и заплахата от тях (Carver & Connor-Smith, 2010). Налице е и „насочен към смисъл копинг“ (Folkman, S., Park, C., 1997), при който усилията за справяне с преживяването на стрес са фокусирани навътре, към по-добро разбиране и намиране на връзка между случващото се и стойности за личността неща, към намиране на вероятни ползи в контекста на ценностите и вярванията.

В психологията „благополучието“ се разглежда като многопланов феномен, резултат на субективно преживяване и оценка. Субективното благополучие е „качеството на живот по отношение на наличието и честотата на позитивни и негативни емоции и общата удовлетвореност на човек от живота“ (Diener et al., 1985). Според изследователите в полето на хедонистичната перспектива за водене на благополучен живот е важно ангажирането с дейности, които предизвикват позитивни емоционални преживявания и постигането на удовлетвореност на желанията. В условията на пандемия се допуска, че са редуцирани възможностите за това, а механизмите за справяне със стреса и адаптация към ситуацията при подрастващите все още се изграждат.

2.2. Целева група

Целева група на проекта са учениците от горна образователна степен (14 – 19 год.). Това е периодът на средно и късно юношество, който се характеризира с изострен стремеж към самостоятелност и по-радикални поведенчески и емоционални прояви. Тогава се оформят по-конкретни идеи и планове за бъдещо обучение и кариера. В условията на Covid-пандемия начинът на живот и навиците на подрастващите рязко се променят, което е свързано с обучението в електронна среда и мерките за социална изолация. За проучване на цялостната картина са включени родители и учители, тъй като тех-

ните непосредствени наблюдения върху децата са значими за оценката на въздействието.

2.3. Метод

За изследване на взаимодействието между стреса и благополучието на юношите са приложени следните изследователски методи:

- психометрична методика, конструирана за конкретното изследване с батерия от въпросници и стандартизирано интервю;
- статистически анализ на получените при измерванията резултати;
- сравнителен анализ по групи изследвани лица;
- анализ и синтез на теоретичната и емпиричната информация.

2.4. Инструментарии

Изследователският подход обединява количествени и качествени измерители. Методиката на изследването се състои от три единични маркера за проучване на общото влияние на пандемията, стресовите събития, физическото и психичното здраве на учениците и седем скали (5-степенни лъкъртов тип) за изследване източници на стрес, симптоми на стрес, копинг стратегии, личностни ресурси и субективно благополучие, както и раздел за демографски данни. За целта са разработени 3 форми на въпросник – за ученици, учители и родители и темплейти за стандартизирано интервю.

Събраните данни са подложени на обработка със статистически софтуерен пакет – SPSS – 26, като са използвани описателни методи (честотен анализ), дисперсионен анализ (ANOVA), класически факторен анализ по метода на главните компоненти, оценка на вътрешна консистентност на скали (Алфа на Кронбах), t-тест на Стюард и корелационен анализ³.

2.5. Респонденти

Изследването е проведено он-лайн в периода май – юни 2021г. върху случайна извадка от 730 изследвани лица. Представените резултати и анализи се основават върху валидни въпросници на 485

³ Авторите изразяват благодарност на Реджина Господинова за оказаното съдействие при статистическата обработка на данните.

души – 261 ученици, 162 родители и 62 учители. С 30 д. (по 10 д. от всяка група) е проведено и стандартизирано интервю.

Респондентите ученици са групирани по възраст в три групи: 14 – 15 г. (N = 55), 16 – 17 г. (N = 135) и 18 – 19 г. (N = 71). От тях 23% са момчета и 77% са момичета, като 75% от цялата извадка живеят с двама родители и в семейството има повече от едно дете. В групата на родителите средната възраст е 44 г., 87% са жени и 13% мъже. При учителите средната възраст е 48 г., 83% жени и 17% мъже. Според местоживеенето при всички изследвани лица превалят тези от гр.София – 83%, от провинцията са 17%.

Участието на изследваните лица е доброволно, като всички те са поканени да попълнят въпросника с линк към платформата: <https://kwiksurveys.com>. Интервютата са проведени със случайни респонденти на принципа на отзовалите се.

2.6. Резултати

2.6.1. Общо описание

Честотното описание показва, че според учениците, по време на пандемията постоянно и често при тях се наблюдават следните **симптоми на стрес**: напрежение (59,9%), разсеяност (54,9%), леност/липса на желание за действие (53,1%) и раздразнителност (49,2%). Това съвпада и с мнението на родителите. Учениците докладват също за проблеми с ученето (48,1%) и умора (40,5%). Според учителите пандемията е предизвикала спад в мотивацията (79%), активността в учебния процес (74%) и справянето с учебния материал (61%), както и проблеми в общуването (61%).

Източниците на стрес се свързват с **ограниченията и промените в начина на живот**, като според трите групи изследвани лица най-сериозен негативен ефект върху учениците са оказали: натискът от забрани и изисквания, продължителното седене пред компютъра, носенето на маски, страховете и несигурността на възрастните, ограниченията в срещите с приятели и спортните занимания, в свободата на действие и в живите контакти с хора. Във връзка с обучението в електронна среда учителите са отбелязали като силно стресогенни за децата обездвижването (73%), еднообразието (70%), социалната изолация (68%) и необходимостта от по-добра самодисциплина и поддържане на концентрацията при он-лайн занятията (56%).

Сред предпочитаните от учениците **стратегии за справяне със стреса** се открояват слушане на музика (87%) „чатене“/разговаряне с приятели (82%), сърфиране в интернет (78%), гледане на тв/филми (64%), шегуване по различни теми (58%) и хапване на любими храни (54%). Очевидно пасивните, развлекателни копинг стратегии доминират изборите на юношите на фона на дистанциране от актуални обществени и здравословни теми. Познавателните активности като участие в обучителни курсове и семинари онлайн, четене на книги и учене на нови неща при над 30% от учениците изобщо не се използват или са рядко ползвани. Сходни са и вижданията на родителите относно прилаганите от децата копинг стратегии, с известна разлика в тежестта на изборите.

Относно **ресурсите за адаптация и поддържане на благополучие** най-високо оценени от децата са свързаните със социална подкрепа – връзката с приятелите (83%), семейството (68%) и чувството за хумор (71%), което се потвърждава и от родителите и учителите. Според родителите работата по проекти на училището е добра алтернатива в арсенала от ресурси, докато за 65% от децата това е никак или малко приложимо като ресурс. Сходна е оценката на учениците и за ползата от външна помощ като взаимодействие с учител, лекар или психолог, което пък, разбираемо, учителите смятат за полезно и необходимо. За 20% от учениците участието в школи, курсове и групи по интереси е напълно неприложимо като ресурс за справяне със стреса и поддържане на благополучие, а 56% оценяват ефективността на този ресурс като малка.

По отношение на **личностните потенциали** и децата, и родителите оценяват високо, но без ясен фокус, значимостта им. Тази обобщеност в оценките е обяснима с периода на израстване и все още неустойчивите личностни черти на юношите. Най-често и двете групи докладват като присъщи за младежите характеристики живото/богато въображение, потребността да има разнообразие, позитивните мислене и себевъзприятие.

Усещането за **субективно благополучие** на учениците варира по скалата за оценяване без да се очертава устойчива тенденция в отговорите. Най-високо позиционирани са параметрите за получаване на важните неща, които искат (37%), веселото/добро настроение (31%) и изпълненото с интересни неща ежедневие (32%). Изборите на родителите съвпадат с тези на децата като в оценките им

превалират над средните стойности. От тях 44% смятат, че детето им се чувства по-щастливо спрямо връстниците си.

2.6.2. Взаимовръзки между изследваните променливи при подрастващите

Направеният корелационен анализ установява значими корелации в умерена и слаба степен между изследваните феномени. Сред тях интерес представляват констатациите за положителна корелация на усещането за благополучие с използването на активни конструктивни копинг стратегии ($r = 0,42$, $p \leq 0,01$), както и с оценките на подрастващите за източниците на стрес. Учениците, които споделят, че понасят по-лесно промените в начина на живот по време на пандемията, оценяват по-високо субективното си благополучие ($r = 0,378$, $p \leq 0,01$) и проявяват по-малко симптоми на стрес ($r = -0,272$, $p \leq 0,01$). Позитивната оценка на взаимоотношенията с възрастните корелира положително с преживяването за субективно благополучие ($r = 0,438$, $p \leq 0,01$). Значими положителни корелации има между използването на активни стратегии за справяне със стрес и физическото ($r = 0,222$, $p \leq 0,01$) и психичното здраве ($r = 0,314$, $p \leq 0,01$) на децата, а отрицателни със симптомите на стрес ($r = -0,290$, $p \leq 0,01$).

Установява се, че субективното благополучие, както и оценки за психично здраве на юношите корелират позитивно с използването на вътрешните ресурси по време на пандемия, детерминирани в три фактора: прояви на целенасоченост и организираност ($r = 0,334$, $p \leq 0,01$), позитивност и гъвкавост ($r = 0,337$, $p \leq 0,01$), фокусирани върху ценностите и интересите занимания ($r = 0,211$, $p \leq 0,01$). Между активното използване на тези личностни ресурси и симптомите на стреса има ниска, но значима негативна връзка ($r = -0,241$, $p \leq 0,01$), ($r = -0,268$, $p \leq 0,01$).

2.6.3. Междугрупови сравнения

Резултатите показват, че полът диференцира значимо оценките за физическо ($t \geq 3,172$; $p \leq 0,01$) и психично здраве ($t \geq 2,353$; $p \leq 0,05$), преживяването за субективно благополучие ($t \geq 2,117$; $p \leq 0,05$), симптомите на стрес ($t \geq 3,547$; $p \leq 0,001$), използването на пасивни избягващи стратегии ($t \geq 2,288$; $p \leq 0,05$), като момчетата докладват по-високи нива на физическо ($M = 4,18$) и психично

здраве ($M = 3,34$) и субективно благополучие ($M = 18,69$), а момичетата – повече симптоми на стрес ($M = 59,11$), както и използването на повече пасивни копинг стратегии ($M = 29,07$).

Констатира се статистически значимо влияние на възрастта върху преживяванията, свързани с източниците на стрес, в частност върху ограниченията ($F = 5,408$; $p \leq 0,05$), които фрустрират позитивните преживявания и удоволствия на младите хора. С нарастване на възрастта юношите оценяват по-силно негативното влияние на налаганите ограничения, което вероятно произтича от присъщия за израстването стремеж към автономизиране и себеотстояване.

Установени са статистически значими групови различия според променливата членове на домакинството и скалата симптоми на стрес ($F = 4,307$; $p \leq 0,05$). Децата, живеещи с двамата си родители, изпитват значително по-малко симптоми на стрес ($M = 54,46$) от децата, живеещи с един родител ($M = 62,20$) или без родители ($M = 62,20$).

Установява се, че възприятията за промяна в учебния успех и в нивото на придобити знания (през учебната година в пандемични условия) като независими променливи оказват статистически значимо влияние върху почти всички зависими променливи – *психично здраве, симптоми на стрес, източници на стрес (подскаки взаимоотношения с възрастни, промени в начина на живот), активни конструктивни стратегии, личностни потенциали и субективно благополучие*.

Учениците, които отчитат успеха си като понижен съобщават за по-лошо психично здраве ($M = 2,60$); значително повече симптоми на стрес ($M = 65,15$) и оценяват повече в негативна светлина източниците на стрес, произтичащи от взаимоотношенията с възрастни ($M = 6,02$) и промените в начина на живот ($M = 19,03$). Те декларират също по-ниско субективно благополучие ($M = 14,39$) спрямо оценяващите успеха си като повишен ($M = 19,13$). Аналогични са резултатите при учениците, които смятат, че не са подобрили знанията си по време на пандемията. Те докладват също за по-лошо физическо и психично здраве, чувствително повече симптоми на стрес и по-ниско ниво на субективно благополучие в сравнение с възприемащите знанията си като подобрени.

Установява се, че учениците, които отбелязват успеха си като повишен използват повече активни конструктивни стратегии за

справяне ($M = 27,25$) в сравнение с тези, които го оценяват като непроменен ($M = 25,96$) или понижен ($M = 27,25$). Аналогично, учениците, които оценяват, че са подобрили знанията си, използват повече активни конструктивни стратегии ($M = 29,08$) спрямо онези, които не отчитат промяна в знанията си ($M = 25,24$). Сравнителният анализ (χ^2 -анализ на наблюдаваните и очакваните честоти) на данните от трите групи реципиенти по отношение на възприятията им относно промени в успеха и знанията на учениците показва, че децата по-често от очакваното посочват, че успехът им се е повишил или е останал непроменен, докато родителите и учителите по-рядко от очакваното дават такъв отговор. И доколкото успехът е измерим показател, различията в оценките очевидно са продиктувани от по-ниските критичност и възискателност на учениците. Аналогични са и данните относно знанията – родителите и учителите по-рядко от очакваното смятат, че те са се надградили, докато за децата повишението е по-често даван отговор. Прави впечатление, че половината от учителите смятат, че успехът се е понижил, но само 10% оценяват знанията като понижени. Вероятно този дисонанс е свързан с рефлексията на професионалната роля спрямо надграждането на знания у учениците и проверката за тяхното усвояване.

Констатира се, че родителите оценяват цялостното влияние на пандемията като по-негативно ($M = 2,36$), а симптомите на стрес като по-слабо изразени ($M = 50,30$), отколкото самите ученици смятат ($M = 2,67$; $M = 57,39$). Същевременно, оценките на родителите за психичното здраве ($M = 3,57$) и благополучието на децата ($M = 19,49$) са по-високи от оценките на самите деца ($M = 2,98$; $M = 17,29$). Може да се допусне, че тези различия са свързани с проекция на желанията на родителите за пренебрегване и/или преодоляване на ефектите на пандемията, зад което се крият и множество ирационални страхове относно психичното здраве и благополучието на децата.

2.6.4. Качествени методи

Споделените от ученици, родители и учители мнения в проведените интервюта кореспондират с резултатите от въпросниците.

Категорично и еднозначно негативно децата оценяват социалния ефект от изолацията, както и спад на интелектуалните усилия и знание при дистанционното обучение, успоредно с по-лесното по-

вишаване на успеха. Доминиращ е фокусът върху хедонистичните потребности и тяхното удовлетворяване, което е заучен модел за справяне с негативните ефекти. Налице е негативна тенденция за формулиране на целите и плановете за бъдеще, изразяващо се от отлагане на планирането, занижаване на целите до пълно разпадане. Прави впечатление известно дисоцииране на отношението към възрастните – с позитивен уклон към родителите и взаимоотношенията в семейството като преобладаващо спокойни и известен негативизъм към учителите, чийто авторитет е оценен като отслабнал.

Вниманието и очакванията на родителите са насочени предимно върху институционалната роля на училището и учителите при справянето с тази комплексна проблематика. Остават пренебрегнати собствената активност и отговорност, както и по-широката обществена функция и ресурси. Видно е, че разбирането на родителите е свързано с перспектива за оставане на децата в пасивна и защитена позиция по отношение на справяне с кризисна ситуация и поемане на активна напътстваща и дисциплинираща роля от страна на някой възрастен, но визиран предимно като външен (учител, ментор и др).

Учителите са категорични в оценката си за наличието на деструктивни ефекти от пандемията върху социалните и емоционалните умения на учениците, върху мотивационните нагласи и навици за учене, както и по-цялостно върху екзистенциални и морални аспекти на училищното обучение и образователната система. Като негативен аспект те акцентират и върху родителската пасивност и липсата на комуникация с тях. Ясно очертани са и позитивите за всички участници в образователния и възпитателния процес в две посоки – развитие на адаптивност към промените и дигиталните иновации и внимание, грижа за здравето – собственото и на другите хора.

3. Заключение

Ученици отчитат негативното влияние на пандемията, но се опитват да го позитивират чрез изтъкване на ползите от спестени усилия и напрежения във връзка с обичайната ежедневна ангажираност на училищния живот. Те споделят наличието на емоционални и поведенчески симптоми на стрес, което се потвърждава и от оценките на родители и учители. Източници на стрес за тях са ограниченията и промените в начина на живот, както и взаимоотношенията с възрастните. Приоритетно използвани от учениците са па-

сивните копинг стратегии с акцент върху зоната на комфорта и задоволяване на хедонистичните потребности. В краткосрочен план този тип активности носят ефект на емоционално разтоварване, дистанциране от проблемите и временно отлагане на решаването им, но в дългосрочен – поставят под съмнение по-бързата и адекватна адаптация към промените. Субективното благополучие, както и оценките за психично здраве на юношите резонират с активното използване на вътрешните ресурси, детерминирани в прояви на целенасоченост и организираност, позитивност и гъвкавост, интересни и изпълнени със смисъл занимания. Сред ресурсите за адаптация категорично доминира социалната подкрепа. Проучването идентифицира следните по-уязвими на стрес групи сред учениците: *момичетата, юношите в по-късен възрастов етап, децата, живеещи без родители или само с един такъв, с понижен успех или които смятат, че не са подобрили знанията си, децата с ниско усещане за благополучие*. Тази моментна снимка показва потребностите на юношите от подкрепа и очертава някои насоки за психосоциални мерки за изграждане на тяхната психична устойчивост, както и необходимостта от активно въвличане и синхронизиране на всички заинтересовани страни в процеса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bakracheva, M., Kolarova, Ts., Zamfirov, M., Sofronieva, Ek., *Living in pandemic times*, (2020). Sofia, SU "Sv. Kl. Ohridski", Last visited 15 november 2021, <https://fnoi.uni-sofia.bg/wp-content/uploads/2020/08/COVID-1.pdf>;
2. Bakalova, D., Bakracheva, M., Mizova, B. (2016). *Shtastie I udovletvorenost ot jivota. V tyrsene na pytia kym sebe si.*, Colbis;
3. Morisan V., Benet, P., (2013). *Vyvedenie v zdravната psichologia. Principi, prilozhenia i problemi*, Sofia, Iztok-Zapad;
4. Carver, C., & Connor-Smith, J. (2010). Personality and Coping. *Annual Review of Psychology*(61), 679–704. doi:10.1146/annurev.psych.093008.100352
5. Diener, E. (2000). Subjective Well-being: The Science of Happiness and a Proposal for a National Index. *American Psychologist*, Vol.11, (1), 33-43
6. Folkman, S., Park, C. (1997). Meaning in the Context of Stress and Coping. *Review of General Psychology*, Vol.1, (2), 115-144.

7. Keyes, C., Shmotkin D., Ryff C. (2002). Optimizing Well-Being: The Empirical Encounter of Two Traditions. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 82, No 6, 1007-1022.
8. Lazarus, R., Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal and Coping*. Springer Publishing, New York.
9. Lyubomirsky, S. (2008). *The How of happiness*. London: Penguin Press.
10. Zarbova B., Karabeliova, S. (2018). Stress and Wellbeing among Chinese students. *Psychology in and around Us. International Thematic Proceedings*. University of Nish, Faculty of Philosophy, 199-218. <http://psihologijanis.rs/dpp/arhiva/zbornik-13-2.pdf>
11. The State of the World's Children 2021 On My Mind: Promoting, protecting and caring for children's mental health.; last visited 10 November 2021 https://www.unicef.org/reports/state-worlds-children-2021?utm_source = referral&utm_medium = media&utm_campaign = sowc-web
12. *Coronavirus: Vlianie vyrhu mladeji s potrebnosti, svyrzani s psihichnoto zdrave*, (2020), last visited 11 november 2021 http://animusassociation.org/wp-content/uploads/2020/03/coronavirus-report_march2020BG.pdf

**ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА ОНЛАЙН ОБУЧЕНИЕТО
ПОРАДИ COVID ПАНДЕМИЯТА
ВЪРХУ АНГАЖИРАНОСТТА НА УЧЕНИЦИТЕ
ОТ ПРОГИМНАЗИАЛЕН ЕТАП
ПРИ ИЗУЧАВАНЕ НА ПРИРОДНИ НАУКИ**

**Меги Дакова¹, Желязка Райкова²,
Делка Карагъзова-Дилкова³, Славя Петрова⁴,
Ангел Моллов⁵, Мариета Атанасова⁶, Даниела Димова⁷,
Костадина Кацарова⁸, Красимир Витларов⁹**

¹ Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“,
катедра „Управление и количествени методи в икономиката“,
България

E-mail: mdakova@uni-plovdiv.bg

² Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“,
катедра „Образователни технологии“, България

E-mail: janeraik@uni-plovdiv.bg

³ Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“,
катедра „Ботаника и методика на обучението по биология“, България

E-mail: dkarag@uni-plovdiv.bg

⁴ Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“,
катедра „Екология и опазване на околната среда“, България

E-mail: slaveya_petrova@uni-plovdiv.bg

⁵ Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“,
Биологически факултет, спец. „Биология и химия“, 4. курс; България

E-mail: stu1804221018@uni-plovdiv.bg

⁶ Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“,
кафедра „Образователни технологии“, България
E-mail: marieta_atanasova@uni-plovdiv.bg

⁷ III ОУ „П. Р. Славейков“, гр. Търговище, България
E-mail: daniela.krysteva@mail.bg

⁸ Езикова гимназия „Пловдив“, гр. Пловдив, България
E-mail: sigen_consult@abv.bg

⁹ ОУ „Васил Левски“, гр. Пловдив, България
E-mail: krasimir.vitlarov@abv.bg

Резюме. Преходът към дистанционно обучение в условията на Covid 19 пандемията постави на изпитание способността на училищните ръководства, учителите и учениците да се адаптират гъвкаво към ситуация на учене, в която участниците са пространствено разделени, а взаимодействието между тях е опосредствано от медия. Настоящото изследване има за цел да проучи въздействието на онлайн обучението върху изучаването на природни науки в прогимназиален етап, което се отличава от останалите предмети по своята по-голяма обвързаност с практическа работа – лабораторна, експериментална и т.н. По тази причина, ние предполагахме, че при тяхното изучаване в ОРЕС среда ще се срещат по-големи предизвикателства.

Ключови думи: ОРЕС, дистанционно обучение, мотивация, ангажираност, удовлетвореност

IMPACT OF ONLINE LEARNING DUE TO THE COVID PANDEMIC ON THE ENGAGEMENT OF LOWER SECONDARY SCHOOL STUDENTS WHEN STUDYING NATURAL SCIENCES

**Megi Dakova¹, Zhelyazka Raykova²,
Delka Karagyozeva-Dilkova, Slaveya Petrova, Angel Mollov,
Marieta Atanasova, Daniela Dimova, Kostadina Katsarova,
Krasimir Vitlarov**

¹ *University of Plovdiv Paisii Hilendarski,
Department “Management and quantitative methods in economy”,
Bulgaria,*

E-mail: mdakova@uni-plovdiv.bg

² *University of Plovdiv Paisii Hilendarski,
Department “Educational technologies”, Bulgaria
E-mail: janeraik@uni-plovdiv.bg*

³ *University of Plovdiv Paisii Hilendarski,
Department “Botany and methodology of teaching in biology”, Bulgaria
E-mail: dkarag@uni-plovdiv.bg*

⁴ *University of Plovdiv Paisii Hilendarski,
Department “Ecology and environmental conservation”, Bulgaria
E-mail: slaveya_petrova@uni-plovdiv.bg*

⁵ *University of Plovdiv Paisii Hilendarski,
Bachelors program on Biology and Chemistry, Bulgaria
E-mail: stu1804221018@uni-plovdiv.bg*

⁶ *University of Plovdiv Paisii Hilendarski,
Department “Educational technologies”, Bulgaria
E-mail: marieta_atanasova@uni-plovdiv.bg*

⁷ *III Secondary School “P. R. Slaveikov, Targovishte, Bulgaria
E-mail: daniela.krysteva@mail.bg*

⁸ *Language School „Plovdiv“, Plovdiv, Bulgaria
E-mail: sigen_consult@abv.bg*

⁹ *Secondary school “Vasil Levski”, Plovdiv, Bulgaria
E-mail: krasimir.vitlarov@abv.bg*

Abstract. The transition to distance learning in the context of the Covid 19 pandemic tested the ability of school leaders, teachers and students to adapt flexibly to a learning situation in which participants are spatially separated and the interaction between them is mediated. The present study aims to examine the impact of distance learning when studying natural sciences in the lower secondary school stage, which differs from other subjects by its greater connection with practical work – laboratory, experimental, etc. For this reason, we assume that there will be greater challenges in studying natural sciences in electronic environment.

Keywords: distance learning, e-learning, motivation, engagement, satisfaction

1. Въведение

Пандемията от COVID-19 и свързаните с нея извънредни мерки за ограничаване на разпространението на вируса в България (и по света) доведоха до прекратяване на всички присъствени форми на обучение в училищата от 13 март 2020 г. Вече почти две учебни години учебният процес в българските училища беше реорганизиран и проведен от разстояние в електронна среда или други неприсъствени форми. Преходът към дистанционно обучение в условията на Covid 19 пандемията постави на изпитание способността на училищните ръководства, учителите и учениците да се адаптират гъвкаво към ситуация на учене, в която участниците са пространствено разделени, а взаимодействието между тях е опосредствано от медия (Anderson, 2006; Juwah, 2006; Traxler, 2018; Webster & Hackley, 1997).

Това повдигна редица въпроси: „Какъв е ефектът от подобна форма на обучение?“, „Подходяща ли е тази форма за всички възрасти?“, „Има ли учебни предмети, които са по-подходящи или съответно по-малко подходящи да се преподават или учат дистанционно?“. Няма категоричен и научно обоснован отговор на тези въпроси, липсват задълбочени изследвания, които да разкрият предимствата и негативите, които дистанционното обучение носи след себе си (Yotovska et al., 2020).

Това ни мотивира да предприемем научно педагогически изследване, с цел да се направи оценка на въздействието на обучението от разстояние в електронна среда (ОРЕС) върху ангажираността на учениците при изучаването на природни науки в прогимназиален етап (5. – 7. клас).

Изследването има интердисциплинарен характер, тъй като обхваща четири учебни предмета по природни науки в българското училище – „Човекът и природата“ (5. и 6. клас), „Физика и астрономия“ (7. клас), „Химия и опазване на околната среда“ (7. клас), „Биология и здравно образование“ (7. клас). Обучението по тези учебни предмети се отличава от останалите по своята по-голяма обвързаност с практическа работа – лабораторна, експериментална и т.н. По тази причина, ние предполагаме, че при тяхното изучаване в ОРЕС среда ще се срещат по-големи предизвикателства.

Обект на изследване са участниците (учители и ученици) в процеса на обучение по природни науки („Човекът и природата“ в 5. и 6. клас, „Биология и здравно образование“, „Физика и астрономия“ и „Химия и опазване на околната среда“ в 7. клас) в условията на ОРЕС, както и родителите на учениците.

Предмет на изследване са методическите особености на обучението по природни науки, наложени от условията на обучението от разстояние в електронна среда (ОРЕС).

Основни методи в проведеното педагогическо изследване са: теоретичен анализ, анкети и интервюта с ученици, родители и учители, и експертна оценка. Освен тях в процеса на изследването са използвани и други методи, които взаимно се допълват – методическа експертиза на урочната дейност, вариационно-статистическа обработка на получените резултати и др.

В тази статия представяме някои от първичните резултати от проведеното анкетиране. То се проведе с 1309 ученици от 5., 6. и 7. клас, учещи в различни по големина населени места в България (областен град, малък град, село). Анкетирането бе проведено доброволно и анонимно в онлайн среда посредством специално разработени за целта анкетни карти.

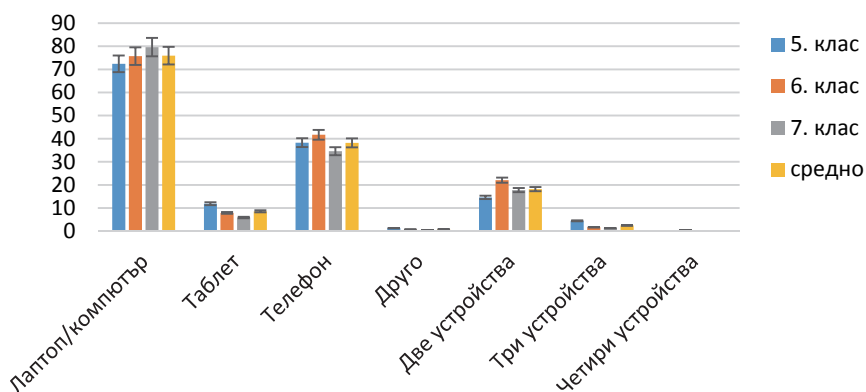
2. Резултати и дискусия

Систематизираното обучение по природни науки в българското училище започва в 5. клас (12-годишни ученици). Ние сме изследвали възрастовата група в прогимназиалния етап – до 7. клас (14-годишни ученици). Разпределението по възрастови групи на изследваните ученици е почти равномерно и е следното: 446 ученици от 5. клас, 403 ученици от 6. клас и 460 ученици от 7. клас.

С въпроса „Какво електронно устройство използвате за дистанционното обучение?“ (*възможност за множествен отговор) се цели да се съберат сведения доколко учениците са снабдени с подходящо за учебни цели устройство, чрез което да се провежда онлайн обучение.

Отговорите показват, че всички ученици разполагат и ползват някакъв вид електронно устройство за работа в интернет. Средно 75,9% от учениците ползват лаптоп, 8,6% ползват таблет, като този процент е най-голям за по-малките ученици (12-годишните), телефони ползват 38,2% (Фиг. 1). Използването на повече от едно електронно устройство зависи от благосъстоянието на семейството и не е типично за българските семейства. В хода на проучването се установи, че само около 18,2% от учениците имат на разположение две устройства за ОПЕС.

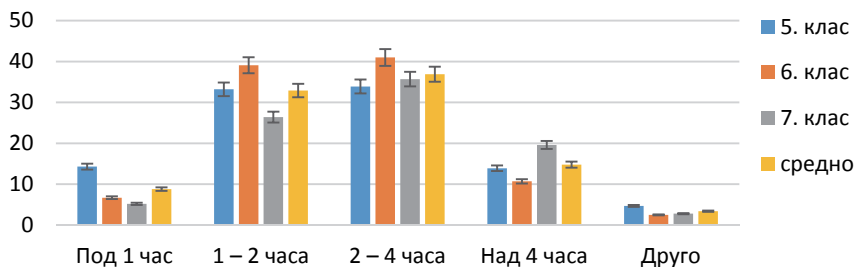
Интерес за изследването е информацията доколко самостоятелно учениците ползват посоченото от тях електронно устройство за учебни цели. Ползването на едно устройство заедно с брат или сестра, или друг член от семейството не може да бъде добра предпоставка за ефективна самостоятелна работа и качествен учебен процес (Hristova et al., 2021). В този смисъл, тревожен е не малкият дял ученици, които не могат самостоятелно да ползват електронното устройство, собено при учениците от 6. клас, където той достига до 37%, докато при учениците от 5. и 7. клас е около 16%.

Фиг. 1. Разпределение на анкетираните ученици по вид на използваното устройство за дистанционно обучение (в %)

Източник: собствена

За да се прецени качеството на самостоятелна подготовка, която учениците провеждат чрез писане на домашни работи, учене или решаване на поставени задачи в ОРЕС, като ориентир приемаме отделеното за тази дейност време – „По колко часа на ден отделяте за учене и писане на домашни работи?“. Вижда се, че процентът на учениците, които отделят 1 – 2 часа и 2 – 4 часа за подготовка на уроците е почти еднакъв – съответно 32,9% и 36,9% (Фиг. 2). Най-много време за самостоятелна подготовка в ОРЕС отделят 13-годишните ученици (6. клас). Над 4 часа време отделят около 19% от анкетираните, което в условията на онлайн обучението, когато учениците са през цялото учебно време пред монитора, ни се струва тревожно. Провеждането на учебния процес пред монитора или екрана на мобилния телефон в работните часове на деня и добавянето на часове за самостоятелна подготовка след това, трудно може да се определи като здравословно поведение.

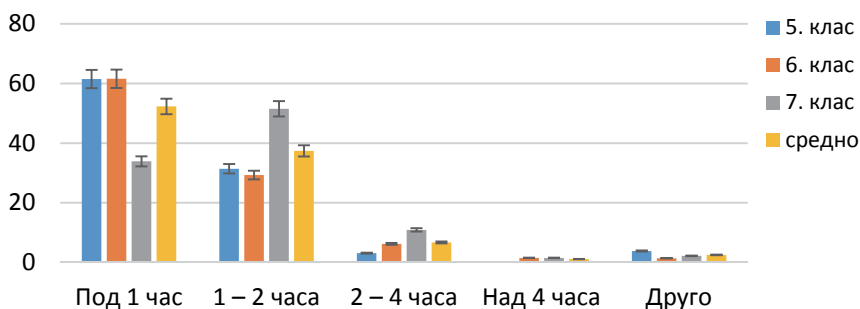

Фиг. 2. Разпределение на анкетираните ученици според отделеното време за самостоятелна подготовка по всички предмети (в %)

Източник: собствена

Предвид целта на изследването следващият въпрос от анкетата проверява времето за учене по природни науки – „Колко време ви е необходимо за изпълнение на заданията по природни науки?“. Тук резултатите показват, че 53% от учениците отделят под 1 час за самостоятелна подготовка по природни науки (Фиг. 3). За 12 и 13-годишните ученици изучаването на природонаучни знания става в учебния предмет „Човекът и природата“, а за 14-годишните (7. клас) става при изучаване на три учебни предмета – физика, химия и биология. Това обяснява, защо за седмокласниците отделянето на време от 1 – 2 часа засяга 52,3% от анкетираните ученици. В пове-

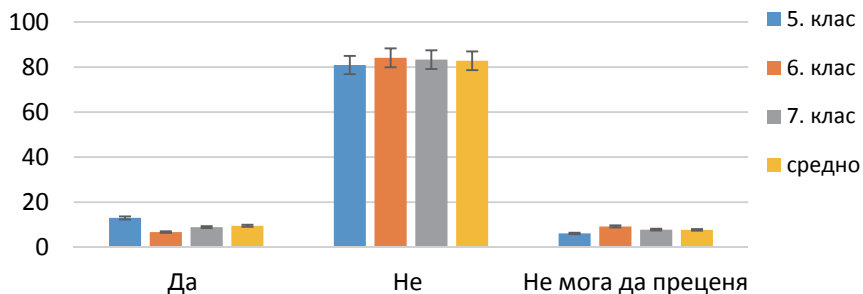
чето случаи подготовката на уроците по природни науки заема от една трета до половината от времето отделено за подготовка на всички учебни предмети. Може да предположим, че това е така защото домашните задания по тези предмети изискват изпълнение на експериментална работа или решаване на задачи, което изисква технологично време.

Фиг. 3. Разпределение на анкетираните ученици според отделеното време за учене по природни науки (в %)

Източник: собствена

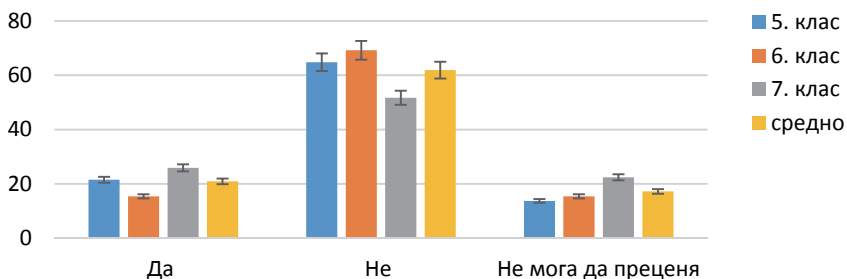
След това са включени въпроси, имащи за цел получаване на информация относно някакви затруднения на учениците, породени от дистанционната форма на обучение – „Изпитвате ли затруднения при работа с платформите, използвани от учителя по природни науки при дистанционното обучение?“. Отговорите на респондентите показват, че делът на учениците от 5. клас, изпитващи затруднения (13%), е достоверно по-висок от този на учениците от 6. клас (6,7%) и от 7. клас (8,9%) (Фиг. 4). Затрудненията от технически характер се отчитат като един от значимите фактори, определящи както мотивацията за учене, така и ефикасността на процеса на обучение.

Фиг. 4. Отговори на анкетираните ученици за изпитани затруднения при работа с електронни платформи (в %)

Източник: собствена

Подобен е и следващият въпрос, но той се отнася конкретно за учебния материал по природни науки – „Изпитвате ли затруднения при решаване на задачите по природни науки при дистанционното обучение?“⁴. Оказва се, че делът на учениците от 5. клас, които не разбират добре задачите (21,5%), е достоверно по-висок от този на учениците от 6. клас (15,4%) (Фиг. 5). Голяма част от тези ученици посочват, че се налага родителите да им помагат. Доказват се също положителни корелативни връзки между отговорите на предходния и на този въпрос, т.е. учениците, които изпитват затруднения с платформите, са затруднени и при решаването на задачите.

Фиг. 5. Отговори на анкетираните ученици за изпитани затруднения при решаване на задачи по природни науки (в %)

Източник: собствена

След това са включени няколко въпроса, насочени към самооценката на учениците относно техните възможности за изучаване на природни науки в условията на обучение от разстояние в електронна среда (Bernat et al., 2020; Christenson et al., 2012). Макар и с недостоверни разлики, учениците от 5. клас се справят по-успешно с уроците (54%) в сравнение с учениците от 6. клас (48,9%) и от 7. клас (48,3%). При този въпрос прави впечатление, че при всички възрастови групи има значителен процент от анкетираните, които се затрудняват да преценят как се справят с учебния материал по природни науки в ОРЕС среда – съответно около 20% от петокласниците и 26 – 27% от учениците от 6. и 7. клас. Положителни корелации са доказани между степента на удовлетвореност от дистанционното обучение по природни науки и самооценката, че се справят също толкова успешно.

Около 80% от анкетираните ученици посочват, че успяват да се подготвят самостоятелно за занятията по природни науки. Това е малко по-добре изразено при учениците от 6. клас в сравнение с другите ученици от 5. и 7. клас. Статистическата обработка доказва, че съществуването на корелационна зависимост между отговорите на този въпрос и отделеното време за учене, както и с високата удовлетвореност от дистанционното обучение.

Висока степен на удовлетвореност се отчита при учениците от 6. клас (77,9%) и от 5. клас (73,5%), а достоверно по-слабо удовлетворение изпитват учениците от 7. клас (60,9%). Това вероятно се дължи на обстоятелството, че за 12 и 13-годишните ученици изучаването на природонаучни знания става в един учебен предмет – „Човекът и природата“, а при 14-годишните (7. клас) за пръв път те се разделят в три учебни предмета – физика, химия и биология. Положителни корелации се доказват между степента на удовлетвореност, уменията за самостоятелна подготовка, отделеното време за учене и самооценката за постигнатите резултати.

4. Заключение

Направеното анкетиране сред ученици от различни по големи населени места показва, че няма съществена разлика в условията на обучение по природни науки в ОРЕС между големите градове и малките населени места. Според нас това се дължи на високото ка-

чество на интернет услугите в цялата страна и широко покритие на територията.

Всички ученици от анкетираните разполагат с електронно средство за работа в ОПЕС. Това е важно условие за ефективно провеждане на обучение в дистанционна форма. Повечето от учениците ползват самостоятелно електронните устройства. Това важи силно за най-големите по възраст ученици – 14-годишните, което намираме за закономерно. Не малък е процентът на анкетираните ученици, които не разполагат със собствено електронно устройство, което е предпоставка за ограничение на времето им за самостоятелно учене.

Най-много на брой ученици използват лаптоп като средство за учене. Не малък е процентът от тях, които ползват само мобилен телефон в ОПЕС. Приемаме това за негативно условие за качествено учене, предвид невъзможността да се генерира лесно текст, лошата видимост на детайли на изображения и да се работи с готови файлове.

Анализът на резултатите ни убеждава, че около една пета от учениците отделят много време за самостоятелна подготовка в ОПЕС (4 часа и повече). Провеждането на учебния процес пред монитора или екрана на мобилния телефон в работните часове на деня и добавянето на часове за самостоятелна подготовка след това, трудно може да се определи като здравословно поведение. Kemp & Grieve (2014) посочват, че учениците предпочитат да не престояват над 1 час пред екрана на компютъра или телефона по време на обучение, а ограничаване на времето пред екрана е едно от големите предизвикателства за дистанционното обучение. Американската академия по педиатрия препоръчва не повече от 2 часа на ден като хигиенно норми за работа с дисплей. При надвишаване на тази норма се проявяват здравословни проблеми със зрението, теглото и други физически и ментални проблеми (UNESCO, 2020).

ЛИТЕРАТУРА

1. Anderson, T. (2006). *The Theory and Practice of Online Learning*. Second Edition. AU Press: Athabasca University
2. Bernat, G., Pubill, M., & Mulà Pons de Vall, I. (2020). Competencies in Education for Sustainable Development: Emerging Teaching and Research Developments. *Sustainability*, 12(2), p. 579.
3. Christenson, S.L., Reschly, A.L. & Wylie, C. (2012). *Handbook of Research on Student Engagement*. Springer Science+Business Media, LLC.

4. Hristova, A., Petrova, S., & Tosheva, E. (2021). Analiz na posledstviyata za uchebniya process, uchenicite i uchitelite ot obuchenieto ot razstoyanie v elektronna sreda prez uchebnata 2020/2021 godina. Available at: <https://ire-bg.org/work-publications/> . Last accessed at: 18.11.2021.
5. Juwah, C. (2006). *Interactions in Online Education: Implications for Theory and Practice*. Open and Flexible Learning Series, Routledge.
6. Kemp N., & Grieve R. (2014). Face-to-face or face-to-screen? Undergraduates' opinions and test performance in classroom vs. online learning. *Front. Psychol.*, 5, 1278. doi: 10.3389/fpsyg.2014.01278
7. Traxler J. (2018). Distance Learning–Predictions and Possibilities. *Educ. Sci.*, 8(1), 35
8. UNESCO. (2020). A Research Brief by UNESCO MGIEP: *Screen Time and Learner Well-being: The Debate, the Evidence and Directions for Future Research and Policy*. Available at: <https://mgiep.unesco.org>. Last accessed at: 18.10.2021
9. Webster, J., & Hackley, P. (1997). Teaching Effectiveness in Technology-Mediated Distance Learning. *The Academy of Management Journal*, 40(6), 1282-1309
10. Yotovska, K., Asenova, A., & Necheva, V. (2020). Kachestvo na elektronnoto distancionno obuchenie v usloviyata na pandemyata COVID-19 (rezultati ot prouchvane mnenieto na uchiteli). *Science & Technologies*, X(7), 14-21

**СОЦИОЛОГИЧЕСКИ И ПРАВНИ
АСПЕКТИ НА КРИЗАТА COVID-19.
ЗАПЛАХИ ЗА СИГУРНОСТТА
ПО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЯ**

ГРАДСКИЯТ ПРЕКАРИАТ И „НОВАТА НОРМАЛНОСТ“ – СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ПОСЛЕДИЦИ ОТ ЛОКДАУНИТЕ¹

доц. д-р Драгомир Генов¹, д-р Димитър Панчев²

¹ *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“,
катедра „Политически науки и национална сигурност“, България
E-mail: dr_genov@abv.bg*

² *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България
E-mail: dimitar.panchev@uni-plovdiv.bg*

Резюме. Статията има за цел да подложи на критически анализ социално-икономическите аспекти на локдауните в квартали с висока концентрация на бедност и по какъв начин това допълнително усилва вече съществуващите форми на социално неравенство в българското общество.

Ключови думи: пандемия, градски прекариат, социални неравенства, „Столипиново“, локдаун

¹ Статията е изпълнена за сметка на проект № КП-06-ДК-2-7/2021 г. (<http://lsr-covid19.com/>) „Икономически измерения на пандемията COVID-19: въздействието на психологически, правни и социално-политически фактори и подходи за преодоляване на техните отрицателни ефекти“, финансиран от Фонд „Научни Изследвания“ към МОН.

THE URBAN PRECARIAT AND THE “NEW NORMAL” – THE SOCIO-ECONOMIC CONSEQUENCES OF LOCKDOWNS

Assoc. Prof. Dr. Dragomir Genov¹, Dr. Dimitar Panchev²

¹ *University of Plovdiv Paisii Hilendarski,
Department “Political Sciences and National Security”, Bulgaria
E-mail: dr_genov@abv.bg*

² *University of Plovdiv Paisii Hilendarski, Bulgaria
E-mail: dimitar.panchev@uni-plovdiv.bg*

Abstract. The paper aims to provide a critical analysis of the socio-economic aspects of lockdowns in neighborhoods with a high concentration of poverty and how this further reinforces the already existing forms of social inequality in Bulgarian society.

Keywords: pandemic, urban precariat, social inequalities, “Stolipinovo”, lockdown

1. Въведение

Днес в условията на разгръщането на четвъртата вълна от пандемията Covid-19, която връхлита страната, България едва ли изглежда като особено подходящо място, което да посочите с пръст и да обявите, че има светлина, която трябва да се види в края на тунела. Ако се доверим на статистическите данни, изготвени от университета Джон Хопкинс: 4-то място по смъртност на глава от населението и 14-о по отношение на смъртните изходи (въз основа на броя на случаите) (ср. Brezov, 2021). Цифрите се променят с всеки час, но попадането в топ 10 на тази класация е изключително тревожен сигнал: това означава например, че тук вирусът е 2 – 3 пъти по-смъртоносен от средната смъртност за Европа и близо 5 пъти по-висок отколкото в страните от ЕС – като процент на жертвите от общото население, докато въз основа на броя на заразените умираме два пъти повече от средното за света и около 6 пъти в сравнение със страни като Израел, които се считат за отлични в овладяването

на пандемията (ibid.). Разбира се, има много фактори, които трябва да се вземат предвид – цялостната демографска ситуация в страната, национална здравна система, която се задъхва от 1989 г., в допълнение към развиващата се политическа криза и общата липса на доверието във ваксините, както показват свободните плаващи теории на конспирацията в социалните мрежи като Facebook, които човек усвоява ежедневно. Така стигнахме дотам, че в момента в България ваксинирането е два пъти по-малко от средното за света, 3 – 4 пъти по-малко спрямо страните от ЕС и почти 5 пъти по-малко в сравнение със страни като Израел. Към 1.11.2021 г., ние сме значително изостанали дори в сравнение със страни като Албания (30,9%), Румъния (32,9%), Турция (57,3%), Гърция (61,5%) и Северна Македония (37,3%), като разчитаме на малко повече от 22% ваксинирани и вероятно около 10% наскоро болни, за да намалим интензивността на разпространение в четвъртата вълна на пандемия². През последната година и половина наблюдаваме възхода на широко разпространено движение против ваксините, обществен скептицизъм по отношение на легитимността на бившето правителство и масови протести, включващи собственици на барове, нощни клубове, които бойкотират мерките предписани от Министерството на здравеопазването, за да се ограничи разпространението на вероятно по-смъртоносния вариант на вируса – Delta.

В допълнение, много малки предприятия, с изключение на тези в хотелиерството и туристическата индустрия, почти година след пандемията, не са получили никаква финансова подкрепа от правителството чрез приетите схеми за запазване на заетостта (Ganeva, 2021). Освен това, както ще стане дума в изложението, определени групи от населението в страната, и особено младите хора от етнически малцинствени групи като ромите, са изправени пред все по-мрачно бъдеще по отношение на техните перспективи за образование и кариера, което на практика изостря вече несигурното им социално положение. Към днешна дата това продължава да бъде до голяма степен неразглеждана тема, привличаща малък или никакъв академичен интерес (виж Venkov, 2020 за изключение), оттук и проучвателният и иновативен характер на предоставения тук анализ.

² <https://ourworldindata.org/grapher/covid-vaccination-doses-per-capita?country=BGR~MKD~ROU~ALB~SRB~TUR~GRC>

Статията се състои от раздел за използвания методологически подход и също така разглежда някои от методическите предизвикателства при провеждането на „традиционна работа на терен“ и необходимостта от прилагане на съвременни иновативни методи за регистрация и обработка на качествени емпирични данни (виж Briggs et al., 2021 г. за по-широка и задълбочена дискусия). В изложението, опирайки се на „онлайн“ и „офлайн“ етнографски данни с млади хора от квартал „Столипиново“, ще очертаем централната теза на статията и ще обсъдим икономическото и социалното въздействие на локдауните.

2. Методология

Изследването, на което се основава тази статия, е започнато през 2015 г. под формата на дългосрочен етнографски проект (Venkov and Panchev, 2016; Panchev, 2019; Panchev, 2021a). „Връхлитането“ на пандемията и нейното развитие наложиха необходимостта да бъде използвана по-нестандартна методология (виж Briggs et al., 2020; Briggs et al., 2021), тъй като бяхме принудени да събираме емпирични данни онлайн чрез социални медии като Facebook – във формата на онлайн новинарски статии, и под формата на онлайн етнографски теренни записки, събрани от лични разговори и комуникации с млади хора, които се озоваха в ситуация на пълен локдаун в квартал „Столипиново“ в периода между месеците март-май 2020 г. Конструираната извадка е кватна от млади хора участвали в онлайн изследването ($n = 12$; възрастов диапазон между 22 и 26 години), не е представителна за групите, които обикновено живеят и пребивават в квартала. По отношение на физическото пространство, всички те живеят в част от квартала, който предишни проучвания определят като жилищната зона на ромската „зараждаща се средна класа“ (Venkov and Baycheva, 2017), разположена в непосредствена близост до „българската“ част от кв. Източен, разположен на територията на община Пловдив. Преди пандемията някои от тях бяха мигрирали да работят и живеят в Англия и Германия, но се върнаха у дома преди затварянето на държавните граници. Респондентите са набирани въз основа на тяхната „онлайн видимост“, т.е. притежание на компютър с редовна и стабилна Интернет връзка и/или смартфони с мобилен интернет. Това е важен критерий, който трябва да се вземе предвид, тъй като в кварта-

ла в определени квартали все още има домакинства, които нямат достъп до тях.

Представените емпирични данни са допълнени с интервюта и наблюдения, характерни за „конвенционалната“ етнографска работа на терен, проведена през м. юли 2021 г. в импровизираните жилищни зони, където живеят по-бедните представители от местните общности (Panchev 2021a; b). За целите на анализа и за да се запази тяхната анонимност, всички имена на участниците са заменени с псевдоними. Независимо от фрагментарния характер на регистрираните към момента данни, ние ги използваме, защото сме мотивирани от една страна от спешната нужда и необходимост да се предостави на тези млади хора възможността и пространството, за да изразят своите опасения за периода на локдауните, като то допълва вече направеното и публикуваното другаде под формата на непредставително анкетно проучване (Venkov, 2020). От друга страна, смятаме, че повече от всякога трябва да бъде поставен акцент и да се насочи общественото и академично внимание към протичащите в момента тенденции не само в „Столипиново“, но и в българското общество като цяло, касаещи фрагментаризацията на пазара на труда в определени сектори като строителството, например (Kirov, Markova, Peycheva, 2014). В този смисъл настоящата статия предоставя анализ на ситуацията на случилото се в периода на първият локдаун между март-май 2020 г. Също така тя очертава новите посоки и вектори, по които се движи съвременният несигурен живот в градовете (Stending, 2013; Briggs and Gamero, 2017), чиято прекарийност и фрагментарност допълнително се интензифицират в контекста на пандемията, а представителите на различни малцинствени групи в световен мащаб са непропорционално засегнати от локдауните (Matthewman and Huppertz, 2020). В този смисъл случващото се в контекста на пандемията не е „черен лебед“ (Taleb, 2011) или пък „сив лебед“ (Krastev, 2020), нито пък е „синьо слънце“ (Raychev and Stoychev, 2020), а просто интензификация на процеси, пряко свързани с неолиберални политики и режими на управляемост, които водят до това, което Лоик Вакан определя като „напреднала маргиналност“ (Wacquant, 2008)³.

³ „Квалификаторът „напреднала“ се използва, за да покаже тези форми на маргиналност, които не са *зад гърба ни*; те не са остатъчни, циклични или преходни и не могат постепенно да бъдат реабсорбирани от „свободния

3. Икономическите и социални последици от локдауните в „Столипиново“

За разлика от София и други големи градове на територията на Република България, когато в първите дни след обявяването на „извънредно положение“ бяха изградени контролно-пропускателни пунктове около големи малцинствени квартали, в Пловдив тази мярка беше избегната, най-вече поради наличието на повече канали за видимост на гражданското мнение и присъствието на техните политически представители в общинската власт (Venkov, 2020). Вместо пунктове и в границите на „Столипиново“ беше въведено по-интензивно полицейско присъствие с цел налагане на социална изолация в квартала. Удвояването на полицейското присъствие в „Столипиново“ беше свързано и с по-агресивни полицейски тактики на спиране и претърсване, както показва този кратък откъс от един от онлайн чатовете с едно от момчетата, които малко преди затварянето се връща от Лондон със семейството си:

„Димитър: И така, кажи ми как изглежда там, какво прочетох по новините за засилено полицейско присъствие в квартала?

Влад: Брато, ние сме заседнали тук, имаме патрули с кучета, няколко полицаи на мотоциклети, онзи ден видях и микробус с жандармерията, който минаваше покрай къщата ни. Всички са напълно уплашени, ние изобщо няма да излизаме, а те все пак са тук. Те се държат така, сякаш всички сме някакви заразни“ (20 март 2020 г.).

Интензивното патрулиране и изискването за писма от работодател на практика означават прекъсване на всякаква икономическа дейност в периферията на официалната икономика, която се извършва извън общността:

Асен: Миналата година, когато затвориха всичко, а ние дори не можахме да отидем до магазина, без да сме притеснени от полицията, той вече не можеше да се движи в и извън квартала, затова продаде микробуса. Ако искаш да излезеш от тук по работа, трябваше да имаш истински документи от работодателя. Кажи

пазар“, т.е. посредством по-нататъшно комодифициране на социалния живот, започвайки с основни публични блага и услуги, или посредством (защитните или дисциплинарни) действията на социалната държава. По-скоро те са *пред нас*; те са гравирани на хоризонта на съвременните общества“ (Wasquant, 2008, p. 232).

ми това, той работи за себе си, какво, ще напише собствено писмо, за да го покаже на полицията? Същото е и със строителството. Една година [2019] бях работник, работех на един от тези нови строителни обекти, големите жилищни комплекси зад Кючука. Без договор, без нищо, черен пазар, плащат ти всеки петък и не знаеш дали ще ти дадат работа в понеделник. Така че по време на локдауна се отървах от всички като мен, всички от „Столипиново“, нямахме никакви документи, така че останах безработен за няколко месеца без пари, за да издържам семейството. Брат ми продаде микробуса, за да купи храна за масата. И веднага щом отвориха страната, той отиде да работи в Дортмунд, за едни турци, защото там има работа. Той се връща през август и ако отиде отново там, аз отивам с него. Тук не можеш да оцелееш!“ (Асен, 24 г., 23 юли 2021 г., теренни записки).

На разстояние един жилищен блок, ситуацията в българския квартал е изглеждала по напълно различен начин, както посочва един от респондентите в непредставителното проучване, поръчано от Българския институт за правни инициативи в края на май 2020г.:

„На „Българския пазар“ [в ж.к. „Изгрев“, на стотина метра от границата на „Столипиново“ и където живее Влад] никой не ги е търсил. „Ромският пазар“ беше затворен. Там на терена [също до „Българския пазар“] се събраха всички българи, като че ли извеждаха кучетата си на разходка, правеха мохабет, пиеха бири, кафе – с часове“ (Респондент В: 30-годишен мъж, средно образование, служител във фирма, цит. по Венков, 2020: 4; курсив наш, Д.Г. и Д.П.)

Същото проучване показва, че по време на локдауна почти две трети (n = 64) от анкетираните са посочили неприятни срещи и тормоз от страна на патрулиращите служители (Venkov, 2020 pp. 5 – 7), голяма част от това е свързано с полицейски служители, които идваха от други районни управления около град Пловдив, които не са запознати с местната общност и следователно техните действия и агресивни полицейски тактики са силно повлияни от формите на институционален расизъм, които са характерни за българската полиция (вж. Gunev and Bezlov, 2006). По думите на млад човек, Исмаил, на 24 години, живеещ в една от бедните импровизирани зони в периферията на квартала:

„Всичко тук беше затворено, знаеш ли, не можеше да вземеш нищо от магазините, защото всичко беше затворено, хората бяха без работа, не можеше да излезеш от квартала, защото нямаш документи за докажеш, че работиш в строителния [сектор]. Не получаваш никакви документи, защото е обичайно нещо като си строител, един ден те викат, работиш известно време и след това нищо. Така че в крайна сметка оставах без работа и трябваше да направя нещо, знаеш ли, виждал съм хора, които се влизат в казаните с боклук, спират ги от полицията и им искат личната карта. документи. Ако не покажеш, стават агресивни към вас, почват да обиждат, викат ти „мръсен циганин“. Трагедия, в крайна сметка умираш от глад и отиваш на боклука, опитвайки се да намериш каквото и да било и въпреки това те искат документ за самоличност, карти. Оглеждай се наоколо, мислиш ли сериозно, че хората, тези хора, които живеят в бараки, всички имат лични карти?“ (17 юли 2021 г., теренни записки).

Както посочва Исмаил, всички малки магазини, собственост на дребни предприемачи, които играят важна роля в самоустойчивата неформална икономика, която оперира в квартала (вж. Venkov and Panchev, 2016), са затворени в рамките на локдауна, което на практика поставя много семейства на ръба на икономическото оцеляване. Това беше добре изразено от Антон (23 години) в един от нашите онлайн чат разговори:

„Димитър: Чух, че са затворили всичко около теб. Какво значи това твоята бръснарница, твой бизнес?“

Антон: Имам чувството, че го правят нарочно. Искат да ни задържат, закриха всички бизнеси, ако видят, че си отворен, могат да ти издадат глоба. Така че не съм отварял бръснарницата вече повече от месец и спестяванията ми са почти изчезнали, имам план преди това [локдауна] да опитам да отворя място [бръснарница] някъде извън квартала, за да стана по-голям, това изчезна сега. Няма много какво да се прави, освен да играя FIFA на PS4 с брат ми и останалите момчета, знаеш ги.“

На стотина метра, в сърцето на една от импровизираните зони, Мария (53 г.), която притежава малък магазин и чийто съпруг почина през февруари 2020 г. поради усложнения, след като му поставиха диагноза Covid-19, сподели следното по отношение на последиците след пандемията върху нейната неформална бизнес дейност:

„Мария: Те затвориха всичко, просто оставиха отворени няколко магазина в центъра на квартала, но е твърде далече за мен (тя има нелекувана ДВТ). От миналата година, когато отворих отново павилиона за кафе, се мъча да свързвам двата края. Познаваш съпруга ми, нали? Той работеше като пазач на нощна смяна в това депо за метален скрап и с неговата заплата можехме да се справим, но те затвориха депото с всичко останало и ние го загубихме. Хората тук в Каналъ [името, което тя и съседите ѝ използват за импровизираната зона, в която живеят], нямат пари. Този месец ми дължат повече от това, което получавам. Няма да правя пари заради кредитите, които правя, давам на хората и те ми връщат, когато могат. И аз трябва да плащам много за здравните осигуровки, защото и с това изостанах. Не мога да купя нова стока. Това е задънена улица, но не мога да оставя хората тук да умират от глад (28 юли 2021 г., теренни бележки).

Една от нейните съседки, Маргарита, която от години работи в депото за метални отпадъци, споделя следното:

„Аз съм вдовица и трябва да работя всеки ден. Погледни ръцете ми. Всяка вечер горя кабели, за да взема мед и да я продам. Килограм се плаща 7,5 лева. Снощи работих от 21 до 4 часа сутринта и ще получа 30 лева. Но не е така всяка вечер. Получих и глоба за 100 лева от полицията, защото е забранено, но нямам друг избор. Те ще дойдат отново през септември, за да ми кажат, че трябва да изпратя децата си на училище, но за да имат достъп до образование за нашите деца и внуци, те трябва да имат основното, за да ходят на училище. Ако нямат обувки, дрехи, храна и тетрадки, те не могат да се включат. Животът тук е изключително труден. Правя всичко по силите си, за да осигуря прехраната на децата си. Не е достатъчно. Изтощена съм“ (28 юли 2021 г., теренни бележки).

Историята на Маргарита и нейната ежедневна борба за оцеляване също привличат вниманието към проблема с неравния достъп до образование, друг проблем, който съществуваше преди Covid, но който пандемията издигна на съвсем ново ниво. Малко след обявяването на националното „извънредно положение“ и локдаун, от 17 март 2020 г. нататък в национален мащаб всички училища и университети трябваше да преместят своите класове и учебни дейности изцяло онлайн. И докато братът на Антон, например има цялото

необходимо оборудване по отношение на таблет и мобилен телефон, за да посещава часовете онлайн, децата, живеещи в бедните райони, като тези на Маргарита, биват допълнително изключени от вече сегрегираните начални и средни училища в непосредствена близост до тях. Проучване на Института за изследвания в образованието (ИИО) от октомври 2020 г. показва следните основни разлики в достъпността на устройства за дистанционно обучение между семейства от трите основни етнически групи в страната (българи, турци и роми):

- а) 75% от ромските, 54% от турските и 30% от българските семейства са без компютри;
- б) 50% от ромските, 28% от турските и 24% от българските семейства нямат редовен достъп до Интернет.

Проучването на ИИО също така установява, че има трудности при използването на Интернет и компютри поради материалното положение на семействата. Това се потвърждава и от публикувани от Националния статистически институт данни за 2016 г., според които 25,8% от българите, 38,4% от турците и 80,6% от ромите страдат от тежки материални лишения.

И все пак, въпреки опустошителното въздействие, което блокирането имаше върху общностите и различните групи, които съставляват това сложно социално пространство (Panchev, 2021a), можем да говорим и за практики, които демонстрират не просто общностна солидарност, но и което в дългосрочен план би могло да приеме формата на локално организирано гражданско общество, което „рециклира“ човешките животи и може да развие необходимите инструменти за упражняване натиск върху държавните и публични институции, тенденция, която набира скорост с все по-широкото използване на социалните медии като способи за граждански активизъм.

4. Заключение

Започнахме тази статия с някои теоретични съображения, особено в контекста на ромските общности в България, като се обръща специално внимание на продължаващата пандемия Covid-19 и възможните последствия от нея. Както беше изтъкнато, схемите „60/40“, които бяха въведени по време на първия локдаун с цел да предпазят бизнеса и индустрията на туризма и хотелиерството, се провалиха

мизерно във всички други икономически сектори, що се отнася до осигуряването на защитна мрежа за най-уязвимите. Затварянето на дребни предприятия като магазини, павилиони, бръснарници в квартали като „Столипиново“ на практика демонтират икономическите механизми, на които местната общност е разчитала много преди пандемията (Venkov and Panchev, 2016; Panchev, 2021a). По отношение на достъпа до образование, въпреки някои усилия от страна на местните неправителствени организации и образователни медиатори, простото раздаване на таблети и лаптопи на децата не е дългосрочно решение за преодоляване на образователните пропуски, които са съществували преди пандемията. Тъй като още повече семейства се борят да свържат двата края и несигурният живот се превръща в нещо като „нова нормалност“ (Stending, 2013), трудно можем да си представим, че онлайн образованието по интерактивен начин може да откъсне децата и младите хора далеч от бруталната реалност на заобикалящата ги среда и трудностите, пред които са изправени родителите им на пазара на труда. Както показва тази статия, за мнозина единственият изход е икономическата миграция към Западна Европа, където много млади хора намират поне някакво фалшиво усещане за икономическа стабилност, нещо, което все повече им бива отказвано през последната година и наполовина.

От друга страна, се опитахме да осветлим някои от настоящите дебати за масовата организация на общности като „Столипиново“, тема, която до голяма степен е игнорирана от академичните среди в страната към момента на писане. Пред лицето на свръхрепресивните политики и неkoordinираните действия както на национално, така и на местно ниво на управление, на пръв поглед изглежда, че има поуки, които трябва да се извлекат от първия локдаун, поне що се отнася до разбирането на гражданското общество и как то функционира. Защото изглежда, че докато някои части на обществото са били заети с производството на все повече и повече отпадъци въз основа на необходимостта от неотложена във времето гратификация на консуматорски прищевки, самите те следствие от собственото ни откъсване от социалното (Bauman, 2013; Briggs et al. 2020), другаде, на периферията на същото общество, първоначално предопределените животи, които са мислени изначално като „излишни“, всъщност успяват да се „рециклират“ и да осветят своите борби, като по този начин за първи път разрушиха тъканта на традиционните ме-

дийни дискурси за тези общности, които вкупом ги окачествиха като „носител на заразата“ (вж. Panchev 2021b). Подобни усилия обаче не бива да се романтизират прекалено, тъй като могат да бъдат краткотрайни и ограничени по обхват, не само защото със сигурност не могат да компенсират съществуващите дефицити от името на непрекъснато орязваните социални политики на държавно равнище. Накратко, анализираното и представеното поставя някои спешни въпроси относно това как трябва да бъдат организирани обществата след пандемията и хоризонтът, към който се насочваме. И за да се появят смислени отговори, те трябва по необходимост да вземат предвид и гласовете на млади хора от квартали като „Столипиново“, всъщност те трябва да са в центъра на подобни дебати.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bauman, Z. (2013). *Wasted lives: Modernity and its outcasts*. John Wiley & Sons.
2. Brezov, D. (2021). Chetvartata valna – kakvo da ochakvame. Достъпно на: <https://www.marginalia.bg/aktsent/chetvartata-valna-kakvo-da-ochakvame/>
3. Briggs, D. Ellis, A., Lloyd, A., & Telford, L. (2021). *Researching the Covid-19 Pandemic. A Critical Blueprint for the Social Sciences*. Bristol: Polity Press.
4. BRIGGS, D., & GAMERO, R. M. (2017). *Dead-end lives: Drugs and Violence in the City Shadows*. Bristol: Policy Press.
5. Briggs, D., Ellis, A., Lloyd, A., & Telford, L. (2020). New hope or old futures in disguise? Neoliberalism, the Covid-19 pandemic and the possibility for social change. *International Journal of Sociology and Social Policy*.
6. Ganeva, V. Business owners left support in Bulgaria. Достъпно на: <https://buzz.bournemouth.ac.uk/2021/01/business-owners-left-without-support-in-bulgaria/>
7. GOUNEV, P., & BEZLOV, T. (2006). The Roma in Bulgaria's criminal justice system: From ethnic profiling to imprisonment. *Critical Criminology*, 14(3), 313–338.
8. Institut Za Izsledvaniya V Obrazovaniето (2020). *Otsenka na vazdeystviето na obuchenieto ot razstoyanie v elektronna sreda ili drugi neprisastveni форми varhu efektivnostta na uchilishtното obrazovanie*. Достъпно на: https://ire-bg.org/wpsite/wp-content/uploads/2020/11/Otsenka-vazdeystviето-na-ORES_IIО.pdf

9. Kirov, V., Markova, E. Peycheva, D. (2014). *Prinuditelna gavkavost i nesigurnost na zaetostta*. Sofiya: Iztok-Zapad.
10. Krastev, I. 2020. *Utre li e veche? Kak pandemiyata promenya Evropa*. Sofiya: Obsidian.
11. Matthewman, S. And Huppatz, K. (2020). A sociology of Covid-19. *Journal of Sociology*, 56(4), pp.675-683.
12. National Statistical Institute. (2016). Poverty and Social Inclusion Indicators in 2016. Достъпна на: https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/SILC2016_en_VTLG9JX.pdf
13. Panchev, D. (2019). Otvad izklyuchenostta: konsumativna kultura i izmereniya na distinktivnostta (po primera na kv. „Stolipinovo“, Plovdiv). *Sotsiologicheski problemi*, 51(1), 250–271.
14. Panchev, D. (2021b). (forthcoming) “There are no smiles here, just human waste“: the pandemic recycling of the urban precariat. *Youth Voice Journal*.
15. Panchev, D. (2021a). Beyond the “Ghetto“ Narrative: Reconstructing “Stolipinovo“ as a Social Space. *Ethnopolitics*, 20(3), 287-304.
16. Raychev, A., Stoychev, K. 2020. Alternativen religiozen etos? *Heterodoksiya* 1-2, 391-403.
17. Stending, G. (2013). *Prekariatat: Novata opasna klasa*. Sofiya: IK „Trud i pravo“.
18. Taleb, N.N. (2011). *Cherniyat lebed*. Sofiya: Info dar.
19. Venkov, N. (2020). *Izvanrednoto polozhenie v golemite maltsinstveni kvartali*. Sofiya: Institut za pravni initsiativi.
20. Venkov, N. And Panchev, D. (2016). How to think about Stolipinovo. In: *Results from an ethnographic study of the communities in the neighbourhood of Stolipinovo (pilot phase)*. Достъпно на: https://www.researchgate.net/publication/326752983_Results_from_an_ethnographic_study_of_the_communities_in_the_neighbourhood_of_Stolipinovo_pilot_phase
21. Venkov, N. I Baycheva, G. (2017). *Doklad ot kartografirane na kv. Stolipinovo*. Достъпно на: <http://discovered-spaces.org/wp-content/uploads/2018/05/Stolipinovomapping-report.pdf>
22. Wacquant, L. (2008). *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Bristol: Policy Press.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА КОЛЕБАНИЕТО СРЕЩУ ВАКСИНИРАНЕ (В УСЛОВИЯТА НА COVID-19 КРИЗАТА)

Тихомир Митев¹, Мими Василева²

¹ *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“,
катедра „Приложна и институционална социология“, България
E-mail: tihomir.n.mitev@uni-plovdiv.bg*

² *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“,
катедра „Електроника, комуникации и информационни технологии“,
България
E-mail: vassileva.mimi@uni-plovdiv.bg*

Резюме. В доклада се представя феноменът „колебание по отношение на ваксините (vaccine hesitancy)“ като социологически предмет. Изходната теза гласи: има проблем с приемането на ваксините срещу Ковид-19 и това е социален факт – независимо от научния и институционален консенсус върху високата степен на тяхната ефективност и безопасност.

В търсене на ключовите детерминанти за колебливото отношение на българските граждани към ваксините, текстът предлага анализ и интерпретация на данни от проведени проучвания върху проблема и очертава хоризонт за по-нататъшни изследвания и перспективи за изграждане на ефективна имунизационна политика.

Ключови думи: (5 – 6 думи) нагласи за ваксинация, детерминанти за ваксинационна колебливост, имунизационна политика, имунизационен обхват

SOCIOLOGICAL DIMENSIONS OF VACCINE HESITANCY (IN THE SEETING OF COVID-19 CRISIS)

Tihomir Mitev¹, Mimi Vassileva²

¹ *University of Plovdiv Paisii Hilendarski,
Department “Applied and Institutional Sociology“, Bulgaria
E-mail: tihomir.n.mitev@uni-plovdiv.bg*

² *University of Plovdiv Paisii Hilendarski,
Department “Electronics, communication and information techology“,
Bulgaria
E-mail: vassileva.mimi@uni-plovdiv.bg*

Abstract. The report presents the phenomenon of “vaccine hesitancy” as a sociological subject. The initial thesis is: there is a problem with the confidence in Covid-19 vaccines and this is a social fact – despite the scientific and institutional consensus on the high degree of their effectiveness and safety.

In search of the key determinants of the hesitant attitude and behaviour of Bulgarian citizens to vaccines, the article offers analysis and interpretation of research data on the problem and outlines a horizon for further research and prospects for elaborating effective immunization policy.

Keywords: attitudes towards vaccination, determinants of vaccine hesitancy, immunization policy, immunization coverage

1. Въведение

Ваксинационната колебливост не е нов феномен, а отрицанието на ваксините има своите корени още във времената на Едуард Дженер и прилагането на инокулация с кравешка шарка върху хора. Същност антиваксиналните нагласи и социални движения имат дълга история (Wolfe, Sharp, 2002). Нещо повече, повечето от основните притеснения на гражданите по отношение на ваксините и имунизационните политики през всички тези години се дължат на сходни мотиви и „опорните им точки“ удивително съвпадат, незави-

симо от научно-техническото и социално развитие през XIX – XX в. (Wolfe, Sharp, 2000) Въпреки това, сякаш едва в последната година широката публика научи за тях. Иронично, но дори днес малко известен факт е, че през 2019 г., година преди да обяви пандемията от Ковид-19, Световната здравна организация (СЗО) определи колебанието по отношение на ваксините като топ 10 заплаха пред глобалното обществено здраве.

В статията ще представим картината на българския случай на „съпротива“ по отношение на ваксините срещу Ковид-19, като питаме кои са ключовите детерминанти, определящи колебливото поведение на гражданите. Тук споделяме част от резултатите от изследователските усилия на авторите, осъществени в рамките на проект *„Изследване на отношението между медицинска наука и граждани чрез методите за анализ на големи масиви данни (Big Data): върху примера ваксинирането и хомеопатията“*, финансиран от Фонд научни изследвания към МОН, както и в рамките на проекта за изграждане на център за високи постижения „Жан Моне“ към Пловдивски университет, финансиран по програма Еразъм+: макар и стартирали своите занимания с интерес върху „старите ваксини“ и националната имунизационна политика, кризата с Ковид-19 „ни застави“ да калибрираме своя фокус, използвайки натрупаната експертиза от изследванията върху „по-голямата картина“.

2. Колебанието по отношение на ваксините и нагласите на българите за ваксинация срещу Ковид-19

Печално известно е, че в България населението е с най-ниско имунизационно покритие и съответно защита срещу Ковид-19 спрямо това на останалите страни от ЕС. Според данните на Европейския център за профилактика и контрол на заболяванията (ЕЦПКЗ), към 19.11.2021 г. процентът на ваксинирани срещу новия коронавирус е 24,9%; с повече от десет процентни пункта след предпоследния – Румъния. На какво се дължи този нисък обхват? Какви са основните притеснения на българските граждани по отношение ваксините? И каква е природата на този феномен?

Още в края на миналия век експерти от СЗО фокусират своите усилия в изграждането на стратегия за контрол над инфекциозните болести (Митев, 2021). През 2015 г. се официализира разработения от експертна група към същата организация „3 C’s“ модел за изследване

да детерминантите за ваксинационна колебливост, дефинирана като „...отлагане или отказ от ваксинации, въпреки наличието на такива здравни услуги“ (MacDonald 2015: 4163). Тази концепция определя самодоволството, доверието и удобството като основните групи фактори, определящи формирането на колебливо поведение. Също така, в нейна помощ работи и *Матрицата за определяне на детерминантите*: това са специфично медицински влияния, индивидуални и групови влияния, контекстуални влияния (MacDonald, 2015).

Днес изглежда очевидно и за широката публика, че темата за имунизационната политика и отношението към ваксините не са само проблем на епидемиологията и общественото здравеопазване. Нещо повече, днес, повече от всякога, е нужно да признаем: съществува проблем с ваксините и това е социален факт, а не „фалшива новина“. Без значение дали ефективността и безопасността на ваксините са научно обосновани (Митев, 2021а). Едва отгук може да започне работата по установяване на коректна диагноза как и защо колебанието по отношение на ваксините и ваксинопрофилактиката се задълбочава и застрашава самата тъкан на съвременните общества.

Каква е картината в България и какъв е контекстът и генезисът на откритието се днес масово отхвърляне на ваксините срещу Ковид-19? България е от страните с един от най-богатите имунизационни календари в света, в които ваксинациите в задължителен режим на прилагане заемат най-голям дял. Въпреки това, както показват годишните анализи на Националния център по заразни и паразитни болести, имунизационният обхват на населението не просто се колебае около препоръчителните норми, но и се забелязва тенденция за значителен спад (НЦЗПБ, 2020). Експертите са категорични, че сред немедицинските причини за отказ от ваксинация, значителна тежест имат „антиваксиналните кампании чрез социалните платформи“ (НЦЗПБ, 2019: 8). В действителност колебанието по отношението на ваксините не е нов феномен за българите, а причините се коренят както в рамката на националната имунизационна политика, така и в организираните граждански усилия за установяване на прозрачна и диалогична комуникативна среда между здравна система и граждани и зачитане на индивидуалните права и убеждения (Митев, Нанов, 2021).

В едно от последните сравнителни изследвания на ваксинационната колебливост, проведено две години преди избухването на

пандемията от Ковид-19 сред страните от ЕС, „Състояние на доверието към ваксините в ЕС“, България се откроява с най-нисък процент на доверие в безопасността на ваксините и на предпоследно място по увереност, че те са ефективни (Larson et. Al 2018, 16). Това е изходен пункт, от който българите влизат в кризата и облаците на недоверие към ваксините срещу новия коронавирус. Важно е да си дадем сметка, че в последното десетилетие българските институции, органите на общественото здравеопазване и лекарите сякаш negliжираха тези процеси и тенденции в нагласите на някои групи и граждани (Митев, Нанов, 2021).

Още докато процедурите по одобрение на новоразработените ваксини срещу Ковид-19 бяха в ход, националните и международни здравни организации и институции вече се готвеха за съставяне на имунизационни стратегии и ваксинационни планове. Създаде се впечатление, че световното население с нетърпение очакваше спасението от опасната зараза. Още тогава, а най-вече непосредствено след разрешението им за употреба, се реализираха няколко големи проучвания на общественото мнение в търсене на актуалните нагласи по отношение на одобрените препарати. По това време, в месеците на завишени надежди, в рамките на Специалния Евробарометър относно нагласите за ваксинация срещу Ковид-19 на населението в ЕС, българите са най-скептично настроените към новите ваксини: 23% от тях заявяват, че не биха се ваксинирали. Повече от половин година по-късно, реалното число на ваксинираните българи е почти колкото това на заявилите, че биха се въздържали от ваксинация. Т.е. скептицизмът на българите през този период се е увеличил повече от двойно.

Отново, какви са причините за ниския имунизационен обхват, какви са основните притеснения на българските граждани?

3. Детерминанти за ваксинационната колебливост.

Социологически репортаж върху някои нейни „отблясъци“

3.1. Качественото изследване – кратък анализ

В хода на реализация на посочения по-горе проект, новият коронавирус предефинира нашата изследователска програма и ни подтикна към изучаване на дълбочинните нагласи на гражданите в новата социална среда.

През първия етап на проекта бяха проведени и анализирани 31 дълбочинни интервюта (лично интервю или онлайн по метода на отзовалите се) с респонденти със следните демографски характеристики: 7 мъже, 24 жени, представители на градско население. И макар да сме наясно с ограниченията на качествените методи относно представителност на данните, информацията за ценностните нагласи, предубеждения и страховете на гражданите, ни дадоха възможност да преосмислим своите изследователски задачи и фокус.

Данните от проведените интервюта категорично показват, че през март – април 2021 г, доверието във ваксините срещу Ковид-19 е ниско. Бяха регистрирани само трима с поставена първа доза ваксина против Ковид-19 и още трима, заявили категорично намерение да се ваксинират. Останалите условно разделяме на следните групи спрямо тяхното ваксинационно поведение и нагласи за ваксиниране: „антиваксъри“ – категорично споделят своите негативни нагласи към ваксините, твърдо не желаят да се ваксинират; най-многобройна е групата на „изчакващите“, отлагачи ваксинация; трети заявяват, че са преболедували вируса и разчитат на създадения вече имунитет; само двама от интервюираните заявяват, че ще изчакат, тъй като страдат от заболяване, за които им е нужна по-сериозна лекарска експертиза.

Тези данни трябва да се разглеждат в съответствие с изследвания период, но дори и след въвеждане на изискването за „зелен сертификат“ (октомври 2021), ваксинационното покритие на страната е твърде ниско в сравнение със страните от ЕС, а аргументите и групите като че ли остават същите и днес.

Наблюдава се крайно противоречива картина на интерпретациите, свързани с възникването на пандемията. Сред обясненията на скептично настроените към ваксините респонденти се срещат твърдения за изкуствения характер на вируса и „конспиративни“ връзки за ролята на Бил Гейтс; изтъкват се ползите от пандемията за фармацевтичните компании.

Макар и единични, откриваме и ненаучни обяснения за пандемията, свързани с религиозния характер на вируса като „наказание за начина, по който живеем“, но също и знак за необходимостта да преосмислим нашите морални ценности. В тази обяснителна схема за пандемията се откроява разбирането за връзката между вируса и свръх-

рационалния технологизиран свят, в който живеем, като шанс и напомняне „да се отнасяме по-внимателно с ресурсите на Земята“.

Тези разбирания потвърждават първоначалната ни хипотеза, че сред голяма част от респондентите, които не желаят да се ваксинират, се възпроизвеждат различни по генезис, но еднакви в своя резултат, съмнения за природата, съществуването и мащаба на пандемията. Кризата в доверието към държавните институции също се оказва важен фактор, детерминиращ нагласите и готовността за ваксинация. Действията на институциите се възприемат от респондентите като израз на управленски дефицит. Трябва да подчертаем, че през изследвания период, когато се подготвяха парламентарните избори, политическите действия допълнително увеличиха възприятието за „хаос и слаба държава“. Израз на неудовлетворението на гражданите относно решаването на здравната и социална криза е и негативната оценка на ваксинационната кампания през изследвания период.

Сред споделените мнения преобладава страха от странични ефекти след поставяне на ваксина и опасността от трайна увреда на тялото: „*Няма безопасни ваксини, всички си имат странични ефекти, и нито една фирма или компания не носи отговорност за тези странични ефекти.*“ Сред отричащите ваксините против Ковид има и единични мнения, подкрепящи създаването на „естествен стаден имунитет“: „*Не би трябвало да се ваксинират деца и млади хора, тъй като това са хората, които ние искаме те да се заразят и да го изкарат леко. Защото те могат да ни донесат естествения стаден имунитет.*“ Сред участниците в проучването не се забелязва колективна воля за ваксиниране и ограничаване на вируса („*това е личен избор*“). Не забелязахме силно чувство за общност и възприемане на ваксините като проява на социална отговорност към беззащитните – деца, възрастни, хора със специфично здравно състояние.

Дори и тези, които са позитивно настроени към ваксините акцентират върху проблемите с организацията и доставка на ваксини, липса на адекватни решения, които да улеснят гражданите. През периода март – април 2021 г. характерни са опашките пред имунизационните пунктове, търсенето на „връзки“ за осигуряване на предпочитаната ваксина. Кризата с Ковид-19 извади на показ дефицитите и несъответствията в здравната система, оголи дълго отлагани проблеми като неефективния модел на финансиране на здравни-

те услуги, концентрацията на болнични заведения в големи градове, липсата на адекватна медицинска помощ в цели региони на страната и недостига на медицински кадри.

3.2. За корените на недоверието

Безспорно е, че детерминантите за недоверието към ваксините и в частност тези срещу Ковид-19 имат хетерогенен характер. Техните корени не са само в структурните проблеми на националната здравна система и проблемите на науката медицина. Надолу ще посочим някои от детерминантите за недоверието у българите.

3.2.1. Наука и общество

Съвременността се определя от някои като епоха на постигнатата (D'арсона, 2017). А една от характерните нейни черти е загубата на доверието в "числата и фактите", за сметка на емоциите и личния опит. Науката губи своя монопол върху истината, излизайки в силна конкурентна среда на пазара на знанието. Публичното разбиране на науката и доверието в нея в последните години все повече спада. Особено от страна на българите. Както показват данните от Специалния Евробарометър по темата, голяма част от тях не просто слабо се интересуват от актуална информация за развитието на науката и технологиите, но имат ниски и/или погрешни познания върху базови научни факти. Нещо повече. Ако за широките маси това в известен смисъл е разбираемо, то сериозно притеснение и въпроси будят отношението на високообразованите и експертите по отношение на интересувания ни тук обект на интерес. Според данните на ЕЦПКЗ, към 22.11.2021 г. ваксинираните с пълен цикъл български здравни работници са едва 26,4%. Според предоставените ни от МОН данни за ваксинираните български учители, към 15.11.2021 г. техният дял се явява 39,6%. С други думи, голяма част от тесните специалисти в областта на медицината и високообразованите, онези, които са, така да се каже, призвани да бъдат "пропагандатори" на науката (т.е. учителите), също остават скептични по отношение на ваксините срещу Ковид-19.

3.2.2. Власт и общество. Нишата на конспиративните теории

Добре известно е, че доверието в публичната власт е определящо за стабилността на обществения живот във всичките му аспекти и осигурява устойчивостта на неговите структури. В последните години и половина България се люшка в каскада от кризи. България посрещна пандемията от Ковид-19 със силно ерозирано доверие в управлението и публичните институции, което сякаш възпрепятва организациите на общественото здравеопазване да очертаят ясен курс за управление и излизане от кризата, като ги постави в незавидната позиция на зависими от политическата конюнктура. През целия период стратегията за борба с пандемията флукутираще с оглед на конкретните политически обстоятелства. Политическите и експертни послания се сменяха, съобразно ситуативните интереси на управляващите партии и правителства, а медийната среда се насити с крайно разнопосочни експертни становища. Авторитетите, доколкото изобщо българите припознават наличието на такива, сякаш нямаха символната сила да посочат перспектива за излизане от кризата. В този вакуум, гражданите сами се ориентираха, формирайки „самообосноваващи се разкази“ за природата, функциите и „делта“ на пандемията. В тази среда на ерозирано доверие към публичните институции, експертността и личностите, които в продължение на десетилетия устойчиво подкопаваха собствената си легитимност, задоволявайки личните си егоистични интереси, хората бяха оставени „сами на себе си“. Именно в такава обстановка не малко българи потърсиха „убежище“ в най-разнообразни обяснителни режими, някои определяни като „конспиративни теории“ (Чалъков, Милева, 2021).

3.2.3. Здравна система и комуникация на имунизационната политика

Българското обществено здравеопазване е все още подчинено на патерналистичен модел на функциониране. Отношенията лекар-пациент (здравна система-граждани) действат в йерархичен режим, при който вторите са определени по-скоро като обект на въздействие, отколкото като субект във взаимодействие. Все по-категорично налагаща се в Западния свят парадигма Health 2.0 в България е слабо позната екзотика.

Години наред проблемите на ваксинапрофилактиката бяха negliжирани. През последното десетилетие граждани и организации

активно настояваха за преразглеждане на задължителния режим на ваксините, за създаване на фонд за обезщетение на постарадалите, за право на информиран избор. В ответна реакция от страна на публични институции и експерти получаваха обидни етикети и подигравки (Митев, Нанов, 2021). Здравните власти донякъде надменно проспаха почти две десетилетия, през които интернет и социалните мрежи започнаха да играят ключова роля при (само)управлението на личното здраве. Особено по проблемите на ваксинопрофилактиката. (Kata, 2012; Mavragani&Ochoa, 2018)

Необходимостта от устойчива във времето и диференцирана в подхода към различните социални групи комуникативна стратегия в националната имунизационна политика е очевиден днес. Проблемът е, че в последните десетилетия не просто не е имало такава, но липсваха системни усилия в тази посока. Така установената липса на чувствителност между определяните като „антиваксъри“ и здравните власти, позволи и наложи мълчаливо нелегалната практика по издаване на фиктивни документи за ваксинация – далече преди Ковид-19. И тогава, както и днес, една трудно доказуема нелегална практика.

Липсата на комуникационна стратегия и политика относно ваксинопрофилактиката са само едната страна на проблема. Както стана видимо (и) в публичното пространство по време на кризата, причинена от Ковид-19, вътрешната комуникация в системата на общественото здравеопазване също е на ниско ниво. Чухме крайно противоположни тези и оценки относно природата на пандемията, нейното влияние и тактиките за управление и справяне с нея. Публиката стана свидетел на остри експертни полемики, които показаха сериозния дефицит на единни стандарти и консенсус сред професионалистите медици и експертите. Медийната арена се легитимира именно като арена – първостепенно бе да се осигурят „противници“, които да обхващат „всички гледни точки“, без значение от всякакви норми и изисквания за „фактчекинг“, обществена значимост или внимание към националната сигурност дори. Гражданите бяха поставени буквално и преносно в ролята на зрители в риалити-шоу, в което имат свободата сами да решат (дали да се ваксинират). На този фон никак не са случайни данните от Специалния Евробарометър относно нагласите за ваксиниране срещу Ковид-19, че сред гражданите на всички европейски страни, българите са тези, които най-силно се доверяват на социалните мрежи и хора от близкия кръг.

4. Заключение

Колебанието по отношение на ваксините е обществено значим проблем, познат на социалните учени, медици, специалисти по обществено здравеопазване. В условията на пандемия този феномен придоби ключово значение за управление и преодоляване на кризата.

Данните от проведените изследвания категорично показват високо ниво на скептицизъм към ваксините срещу Ковид-19 сред българските граждани. Колебанието, отлагането или отказът за ваксиниране е резултат от множество хетерогенни фактори, които включват дълбоко нарушено доверие между държавни институции и граждани, между „говорителите“ на медицината/науката и обществото. Липсата на консенсус относно масовото ваксиниране като механизъм за справяне с пандемията индикира за неспособност да се справим като общество с кризата. Само че тя не може да бъде разрешена в тесните рамки на комуникационна стратегия – нито като подход „отгоре-надолу“, нито само с посредничеството на здравните власти. Преди всичко е необходима коректна „диагноза“ на дискутирания тук проблем за ваксинационна колебливост. После – асемблиране на „хибридни форуми“ от експерти с мултидисциплинарна чувствителност, в които неговите детерминанти да бъдат очертани и изучени. И едва тогава разработване и прилагане на ефективна комуникационна кампания, мерки и инструменти за осъществяването на прозрачна национална имунизационна политика, в която гражданите са включени не като обекти на управление, а като субекти в процес на сътрудничество.

ЛИТЕРАТУРА

1. D'ancona M. (2017). *Post truth: the new war on truth and how to fight back*. Ebury press.
2. Chalakov, I., Mileva, B. (2021). *Vazdarzhaneto ot vaksinatsia v balgarskiya kontekst: simptom na "propadashta darzhava"?* Sp. Sotsiologicheski problemi, spetsialen broj/2021. Izдание na Institut po filosofiya i sotsiologia pri BAN. (prieta za pechat)
3. Mitev, T. (2021). *The Health Wars. Za krizata v doverieto kam vaksinite. Sp. Sotsiologicheski problemi*, 3-4/2021. Izдание na Institut po filosofiya i sotsiologia pri BAN.
4. Mitev, T. (2021a). *Koy se strahuva ot Djeni Makkarti? Problemat za antivaksinalnite naglasi*. V. "Plovdivski universitet", broj 1 – 2 (504 – 505) godina XXXIX. Izдание na Plovdivski universitet "Paisiy Hilendarski".

5. Mitev, T., Nanov, PL. (2021). *Vaksinatsionen rezhim v Baltaria – mezhdusvobodata na individa i sigurnostta na kolektiva*. Sp. Sotsiologicheski problemi, spetsialen broj/2021. Izdanie na Institut po filosofiya i sotsiologia pri BAN. (prieta za pechat)
6. EUROPEAN COMMISSION. *Flash Eurobarometer 494. Attitudes on vaccination against COVID-19 – May 2021 Report*. (<https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2512>)
7. EUROPEAN COMMISSION. Special Eurobarometer 516 European citizens' knowledge and attitudes towards science and technology – April-May 2021 Report. (<https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2237>)
8. EUROPEAN CENTRE FOR DISEASE PREVENTION AND CONTROL. Covid-19 vaccine tracker. (posledna spravka 19.11.2021 г.: <https://vaccinetracker.ecdc.europa.eu/>)
9. Petkova, Kr., Todorov, V. (2011). *The image of science in Bulgaria and UK: Does generation matter?* In Bauer, Shukla, Alumn (Eds) 'The culture of science – how the public relates to science around the globe' to appear in 2011, New York, Routledge
10. *STATE OF VACCINE CONFIDENCE IN THE EU (2018). A report for the European Commission* by Prof. Heidi Larson, Dr. Alexandre de Figueiredo, Emilie Karafillakis and Mahesh Rawal. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018.
11. Wolfe, R., Sharp, L. (2002). *Anti-vaccinationists past and present*. BMJ. 2002 Aug 24; 325(7361): 430–432. 325
12. Wolfe R., Sharp L. (2000). *Acts of faith: religion, medicine, and the anti-vaccination movement*. Park Ridge Center Bulletin. 2000; Jul-Aug: 9-10.
13. Macdonald, N. (2015). *Vaccine hesitancy: Definition, scope and determinants*. *Vaccine*, 33, 4161–4164.
14. Mavragani, A., & Ochoa, G. (2018). *The Internet and the Anti-Vaccine Movement: Tracking the 2017 EU Measles Outbreak*. *Big Data and Cognitive Computing*, 2(1), 2.
15. Kata, A. (2012). Anti-vaccine activists, Web 2.0, and the postmodern paradigm--an overview of tactics and tropes used online by the anti-vaccination movement. *Vaccine*. 2012 May 28;30(25):3778-89.

ВЛИЯНИЕ НА ПАНДЕМИЯТА COVID-19 ВЪРХУ ГРАНИЧНАТА СИГУРНОСТ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Иван Станчев

*Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“,
катедра „Политически науки и национална сигурност“, България
E-mail: ivanst@uni-plovdiv.bg*

Резюме. Докладът представя влиянието на въведените мерки за справяне с пандемията върху сигурността на границите на Европейския съюз. Изследвани са основни индикатори за състоянието на граничната сигурност, използвани от Европейската агенция за гранична и брегова охрана (Фронтекс), при които се наблюдават значителни промени. Акцентира се върху количествените и качествени характеристики на: незаконното пресичане на външните граници на ЕС; трафиканти на мигранти; терористична дейност; контрабанда на огнестрелни оръжия и трафик на наркотици през границите. Направена е прогноза за развитието на обстановката по време на пандемията.

Ключови думи: граници; сигурност; пандемия; миграция; тероризъм; наркотици.

IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE EUROPEAN UNION'S BORDER SECURITY

Ivan Stanchev

*University of Plovdiv Paisii Hilendarski,
Department "Political sciences and National Security", Bulgaria
Email: ivanst@uni-plovdiv.bg*

Abstract. The report presents the impact of the pandemic measures on the security of the European Union's borders. The main indicators of the state of border security, used by the European Border and Coast Guard Agency (Frontex), have been studied, and significant changes have been observed. Emphasis is placed on the quantitative and qualitative characteristics of: the illegal crossing of the EU's external borders; migrant facilitators; terrorist activity; smuggling of firearms and drug trafficking across borders. A prognosis for the development of the situation during the pandemic has been made.

Keywords: borders; security; pandemic; migration; terrorism; drugs

1. Въведение

Европейската гранична сигурност през изминалите почти две години беше под влияние на пандемията, предизвикана от COVID-19. Основен резултат от влошената здравна обстановка е спадът с около 70% на редовния пътникопоток през външните граници на ЕС през 2020 г. в сравнение с предходната 2019 г. Това от своя страна доведе до намаляване броя на граничните проверки на Граничните контролно-пропускателни пунктове (ГКПП) и съответно броя на нарушенията свързани с тях, както и нарушенията, регистрирани при граничното наблюдение (охранителните мерки между ГКПП). В същото време граничните служби на страните членки изпитват недостиг на човешки ресурси поради високото ниво на заболяемост.

Пандемията предизвика и въвеждането на граничен контрол по всички вътрешни граници, което преустанови свободното движение в Шенгенското пространство. Въвеждането на ограничителни мерки увеличава отказите за влизане на основание здравния статус на пътниците. Фактически „либералният модел“ за миграция, в чиято основа

стои правото на човека за свободно придвижване е заменен от „консервативния модел“, при който приоритет има националната сигурност (Zayonchkovskaya et al. 2007, p. 105).

Целта на доклада е да представи резултати от изследване влиянието на пандемията COVID-19 върху степента на защитеност на европейските, включително и българските граници.

Предмет на изследването е динамиката на незаконното движение на хора, оръжия, наркотици, както и терористичната дейност през външните граници на Европейския съюз през 2020 г.

За доклада са използвани анализ и сравнение на данни и информация от Европейската агенция за гранична и брегова охрана (Фронтекс), доклади на Европол за състоянието на организираната престъпност, тероризма, киберпрестъпленията, данни и информация за трансграничната престъпност на Главна дирекция „Гранична полиция“ към МВР и Агенция „Митници“ към Министерство на финансите. На тази основа са синтезирани изводи и заключения относно динамиката на обстановката по отношение на граничната сигурност и степента на защитеност на европейските граници. Формулирана е краткосрочна прогноза за състоянието на граничната сигурност, валидна и за българските граници.

2. Влияние на COVID-19 върху нелегалната миграция

2.1. Обща характеристика на влиянието

Нелегалната миграция към ЕС се характеризира с нови явления, свързани с COVID-19. По данни на Фронтекс (Risk Analysis for 2021) в пандемичния период се променя количеството на миграционните потоци и маршрутите за нелегална миграция, като на Източносредиземноморския маршрут (Турция, Гърция, България, Кипър) има спад, а на Западноафриканския маршрут (Мароко, Западна Сахара, Канарските острови) има няколкократно увеличение, вследствие на пренасочване от Западносредиземноморския (Мароко, Алжир, Испания, Франция).

Появяват се нови варианти за заобикаляне проверки на ГКПП с цел избягване на последващо карантиниране, включително многократно увеличение използването на неистински медицински документи, даващи право за преминаване през границата.

На всички маршрути, включително на българските граници, дялът на жените и децата в миграционните потоци намалява.

През 2020 г. има над 125 000 регистрирани случая на незаконно пресичане на външните граници на ЕС. Това представлява намаляване с 12% спрямо броя на случаите през 2019 г. Това е най-ниският регистриран брой нарушения от 2013 г. насам, като тенденцията е валидна и за нашата страна.

Намалението през 2020 г. се дължи основно на наложените ограничения за пътуване от здравните власти в почти целия свят, което доведе до 75% спад спрямо 2019 г. Свързано с този факт е намаляването на нарушенията на Източносредиземноморския маршрут. Ако се вземе предвид силният миграционен натиск в първите три месеца на 2020 г. и по-високият брой нелегални пресичания по Централносредиземноморския, Западнобалканския и Западноафрикански маршрути, вероятно миграционният натиск би бил по-висок от 2019 г., но мерките във връзка с пандемията доведе до неговото намаляване.

2.2. Влияние върху качествените характеристики на нелегалната миграция

През 2020 г. се наблюдава спад в дела на уязвимите групи в миграционните потоци на влизане през външните граници. Тъй като повечето жени-мигранти пътуват по Източносредиземноморския маршрут, общото намаляние по този маршрут води до значителен общ спад дела на жените от 23% през 2019 г. до около 8% през 2020 г. Тази констатация се отнася и за непълнолетните мигранти. Броят на регистрираните непълнолетни пада до около 11% през 2020 г., при 23% през 2019 г. Логично, дялът на пристигащите мъже мигранти през 2020 г. е значително по-висок от този през 2019 г.

Пандемията повлиява върху дялът на мигрантите с различна националност. Така например, значително намаляват пристигащите мигранти от Южна Азия (Пакистан, Бангладеш) и Близкия изток (Сирия, Ирак, Иран). От друга страна, пристигащите от Северна Африка се увеличават до най-високото си ниво от 2011 г. Сред тях най-голям дял са тунисците и алжирците, които използват маршрута през Западното и Централно Средиземноморие. Има увеличение в броя на мароканците, но те започват да използват предимно Западноафриканския маршрут. Увеличаването в тези райони се дължи на по-либералните мерки в страните на произход и транзитните страни за миграция.

2020 г. започва със силен миграционен натиск на Източносредиземноморския маршрут, както на сухоземната, така и на морската граница между Гърция и Турция. В отговор Агенция Фронтекс се намесва с две операции за подпомагане силите на гръцката гранична охрана. Мерките за ограничаване на COVID-19 епидемията в Гърция и Турция води до значително намаляване на нарушенията, но те постепенно започват да нарастват след месец април, като остават на сравнително ниско ниво спрямо предишни години. Това развитие е характерно и на морската граница в Източната част на Егейско море, където незаконната миграция достига почти нулеви стойности през второто тримесечие на 2020 г. Има увеличение през втората половина на годината, но на много ниски нива. В този район най-честите нарушители са граждани на Афганистан и Сирия, които съставляват около половината от всички мигранти. Същият тренд се наблюдава и в Кипър.

На границите по Западнобалканския маршрут (Гърция, Северна Македония, Сърбия, Босна и Херцеговина, Унгария) се отчита висок миграционен натиск през първото тримесечие на 2020 г. Той бързо намалява след въвеждане на мерки във връзка с COVID-19, а мигрантите на територията на Западнобалканските държави практически са задържани в лагери. След април броят на мигрантите достигнали унгарската и австрийска граница се увеличава, което съвпада с облекчаване на пътуванията. Най-големият дял мигранти по Западнобалканския маршрут са сирийски граждани. Регистрира се увеличение дялът на граждани от страни на Северозападна Африка, което е индикатор за създаване на нови канали за трафик от този регион.

Специфично развитие в началото на 2020 г. е формирането на канали за трафик на мигранти от юг на север през Албания, Косово и Сърбия, а впоследствие към унгарската и румънска граници. По този маршрут се наблюдава увеличение на нарушенията, свързано с възможности за избягване на откриване и карантиниране. Ръст на нарушенията през втората половина на 2020 година се регистрира и на границата между Хърватско и Босна и Херцеговина. Посочените канали се използват предимно от афганистанци.

Централносредиземноморският маршрут е характерен с нарастването на броя на нарушенията със 155% спрямо предната 2019 г. За това увеличение допринасят миграционните потоци, както от

обичайните за този маршрут страни (Либия, Алжир, Турция), така и от Тунис, откъдето произхождат 87% от мигрантите.

На този маршрут се използват два основни варианта за трафик на мигранти: едновременно отплаване на многобройни плавателни съдове и използване на сравнително голям кораб („кораб – майка“) за основната част от маршрута, от който впоследствие се отделят няколко лодки с нелегални мигранти. Наблюдава се също, използване на бързоходни катери за нелегално проникване в италиански или малтийски териториални води. Тези варианти намаляват вероятността от едновременно задържане на всички плавателни съдове и мигранти, пътуващи по едно и също време.

На Западносредиземноморския маршрут се отчита намаление с 28% на нарушенията. Това се дължи основно на по-строгите мерки на мароканските гранични власти на границите на този коридор, което води до изместване на потока нелегални мигранти към по-слабо охранявания Западноафриканския маршрут – от северозападния африкански бряг към Канарските острови, които са част от Испания. Увеличението на нелегалните мигранти по този маршрут е 800% спрямо 2019 г.

На източните външни граници на ЕС (Украйна, Беларус, Молдова) и в района на Ламанша (Великобритания) до края на 2020 г. не се забелязва съществена динамика на нарушенията, която да има връзка с пандемията.

2.3. Влияние на пандемията върху мрежите за трафик на мигранти

Здравната криза повлиява на основен елемент в мрежите за трафик на мигранти – трафикантите („каналджиите“). През 2020 г. са разкрити 8942 „каналджии“ в ЕС, като половината от тях са задържани на външните граници, а другата половина във вътрешността на страните-членки. Това е намаление с близо една четвърт спрямо 2019 г. в резултат на по-малкия миграционен поток. Освен това, граничните и полицейските власти засилват работата за противодействие на трафикантите на мигранти, което води до увеличаване на цените на „услугата“. Наблюдава се бързо приспособяване на мрежите за трафик към променените условия на средата. Организаторите вземат предвид много фактори като: транспортна логистика; полицейска активност; здравни ограничения и дори метеоро-

логични условия, като всичко се калкулира и отразява в цената за нелегален трафик.

Динамиката на търсенето на услуги за организиране на трафик на мигранти е в пряка зависимост от ограниченията във връзка с COVID-19. Има намаляване през март и април на 2020 г., но през лятото престъпните дейности се възстановяват. Организаторите на „каналджийски“ мрежи търсят алтернативни маршрути, нови начини за транспорт, подходящ брой на нелегалните мигранти в състава на групите, като така избягват икономически загуби.

Намалява трафикът по въздух, който е по-скъп, тъй като изисква снабдяване на фалшиви документи за пътуване (паспорти и лични карти, шенгенски или национални визи) и неистински медицински сертификати. През 2020 г. трафикът по въздушни маршрути използва редовни полети и много рядко частни чартърни полети.

Отбелязва се, че ръководителите на каналджийски мрежи имат достатъчно управленски умения, и способности да организират „дистанционно“ престъпния бизнес, като излагат на риск от задържане от полицейските органи, предимно слабообразовани престъпници, занимаващи се с транспорта и логистиката. В мрежите се включват специалисти по изготвяне на неистински документи. Съществуват каналджийски мрежи, които експлоатират незаконните мигранти, включително заробване чрез дългова задлъжнялост, след като пристигнат в желаната страна. Това показва тесни връзки между каналджийски мрежи и тези за трафик на хора. Регистрират се случаи на прилагане на насилие от трафиканти срещу незаконни мигранти, за да ги принудят да платят „такси за пътуването“. В стремежа за увеличаване на печалбата някои мрежи използват негодни за плаване лодки и кораби, скриване на мигранти в малки затворени пространства за дълго време, което често води до смъртта на много хора. Увеличават се случаите на съпротива от участници в трафика на мигранти срещу гранични и полицейски служители.

3. Контрабанда през границите на ЕС

Трансграничната престъпност също е повлияна от кризата и трябва да се адаптира към променения граничен контрол и затварянето на границите. Редица престъпни дейности, свързани с контрабандата на стоки са изместени от сухопътните към морски маршрути. Затворените граници нарушават търговските връзки и създават

условия за контрабандата на стоки. Появи се нов вид контрабанда – на фалшиви медицински изделия. Констатира се, че трафикът на наркотици често е обвързан с трафика на мигранти и други контрабандни мрежи, както и с вътрешни мрежи за разпространение.

3.1. Контрабанда на огнестрелно оръжие

Важен аспект на граничната сигурност е противодействието на контрабандата на **огнестрелно оръжие**. Тя се определя като глобална заплаха и основен проблем за сигурността, тъй като огнестрелните оръжия са инструмент за насилие, използван от криминални престъпници и терористи. През външните граници, включително на българотурската, незаконно се пренасят предимно леки стрелкови оръжия (пистолети, револвери, картечни пистолети, пушки, автомати) или отделни части за тях, често камуфлирани като предмети за ежедневна употреба. Освен огнестрелни оръжия са открити случаи на контрабанда на хладни оръжия, забранени химически спрейове, електрошокови средства.

Терористичните атаки в ЕС, както и резултатите последващите международни и национални контратерористични операции, показват сериозността на контрабандата на огнестрелни оръжия, като основен фактор за реализиране на терористични атаки.

През 2020 г. контрабандата на огнестрелно оръжие е засегната от ограниченията за трансграничен транспорт и по-високата интензивност на проверките. Повечето разкрити случаи са извършени при влизане през сухопътните граници, в автомобили или скрити в багажа на пътници. Разкритата контрабанда на морските граници показва значително намаление, а на въздушните почти отсъства. 82% от всички открити оръжия се базират на предварително определени рискови профили, а при рутинните проверки се намира около 15% от контрабандата. Най-висок риск от контрабанда на огнестрелно оръжие има по външните граници с Турция, Украйна, Молдова и страните от Западните Балкани. В това отношение ролята на българските полицейски, специални и митнически служби е от ключово значение, особено взаимодействието по линия на борба с организираната престъпност и противодействие на тероризма.

3.2. Трафик на наркотици

Трафикът на наркотици е престъпната дейност, която най-малко се повлиява от пандемията от COVID-19. След краткосрочен спад на контрабандата на наркотици в началото на 2020 г., престъпните мрежи бързо се адаптират и се връщат към активността от преди пандемията.

Според данни на Фронтекс (Risk Analysis for 2021) през 2020 г. са установени 609 случая на контрабанда на наркотици и конфискуване на 145 тона различни видове наркотици. Иззетите количества са 11% повече от 2019 г.

По-голямата част от мрежите за трафик на наркотици използват морски маршрути, тъй като те дават възможност за превоз на по-големи обеми. Отчита се нарастващото значение на трафика по въздушни маршрути, които трафикантите използват дори при ограничения на пътничкопотока.

Откритият трафик на наркотици е предимно в района на Западното Средиземноморие (79%) и по малко Централно- и Източносредиземноморските маршрути. На сухопътните граници на Балканските страни има единични разкрития.

Най-често пренасяният наркотик е хашишът с 68% от разкритите случаи и 88% от общия обем наркотици, иззети през 2020 г. Канабисът представлява 14% от случаите, но само 1% от общото количество, а кокаинът обхваща 9% на конфискации и 10% от обема през 2020 г.

През 2020 г. е регистриран трафик на кокаин на традиционните трансатлантически маршрути от Бразилия, Еквадор и Колумбия към Белгия и Нидерландия. Паралелно с тези преки маршрути, се наблюдава пренасочване или през Западна и Северна Африка или през Адриатическо море и Западните Балкани. За диверсификация на каналите за контрабанда се използва и районът на Черно море.

През 2020 г. ръстът на количествата кокаин е заради използването в трафика на контейнери, което се откроява като основна тенденция. Основните входни точки са пристанищата на Западна и Северна Европа, паралелно с увеличаване на количествата през Средиземно море. Престъпниците се опитват да скрият маршрутите и произхода на товара, представяйки го, като пристигащ по неподозрителни маршрути. Логистиката за пренасяне на наркотици в

рамките на Европа, често използва легални бизнес структури и про- никване в съответните контролни органи.

През 2020 г. Frontex получава доклади от Испания и Португа- лия за изземване на 24 тона кокаин, т.е ръст от 87% спрямо пред- ходната година. Увеличени доставки са регистрирани и на гръцки и италиански пристанища, а също през Ламанша от Франция към Обединеното кралство.

На сухопътните и въздушните граници се открива интензивна контрабанда на малки количества кокаин, но правилата за карантина и ограничения за пътуване, особено за пристигащите в ЕС засягат трафика, осъществяван от куриери на наркотици (т. нар. „мулета“).

Въздушният товарен транспорт се очертава като основен еле- мент за онлайн търговия и нови дигитални бизнес модели, като COVID-19 води до увеличение с 20% на товарните полети по целия свят. Счита се, че около 80% от онлайн търговията, включително на различни незаконни стоки използва въздушен транспорт. Кокаин и други наркотици на летищата в ЕС обикновено се засичат, както в малки пощенски пакети, така и в големи карго пратки.

Хероинът е най-често използваният опиоид в Европа, чиято контрабанда през сухопътните граници има спад през 2020 г. Наб- людава се диверсификация на каналите за трафик, като паралелно с най-използвания Балкански маршрут (включващ България), се раз- работват такива през Западните Балкани и Източна Европа.

Увеличава се трафикът на хероин по морски маршрути. Док- ладвани са големи разкрития в Адриатическо и Егейско море и в някои пристанища на западното и южното крайбрежие на Европа. Разработват се канали за трафик на хероин към Европа през Арабс- ко море, Червено море, Суецкия канал и Средиземно море, което води до засилена контрабанда на хероин на турската, гръцката и италианската морска граница.

Черноморският регион също се оформя като транзитна зона за трафик на хероин към държавите членки на ЕС и към трети страни в Източна Европа.

Трафикът на синтетични наркотици и прекурсорите е сериозен проблем за граничната сигурност, но намаленият капацитет на фар- мацевтичната индустрия, намалено търсене от ЕС и транспортните проблеми, причинени от пандемията води до намаление на трафика. Дължи се на ограничена наличност на вещества, които могат да

бъдат отклонени към производството на синтетични наркотици. Недостигът се дължи и на насочването на такива вещества към вътрешния пазар на Китай и Индия.

Маршрутите за трафик започват от Средния изток и достигат пристанища на Средиземно, Егейско и Черно море. През 2020 г. се засилва използването на въздушна поща, онлайн поръчки в Интернет и Даркнет и куриерски доставки на наркотици непосредствено в домовете на клиентите (*ЮОСТА 2021*).

4. Влияние на пандемията върху трансграничния тероризъм

Тероризмът е главна, дългосрочна заплаха за глобалната и в частност за граничната сигурност. Джихадисткият тероризъм, като разновидност на религиозно мотивираният, се определя, като основна заплаха за сигурността на ЕС. Според оценки на европейски правоохранителни агенции около 50 хиляди чуждестранни, включително европейски граждани са участвали в конфликтите в Сирия и Ирак на страната на ДАЕШ и Ал-Кайда (*TE-SAT 2021*). Част от тях се завръщат в родните си страни, което представлява сериозна опасност за граничната и вътрешна сигурност на ЕС. В Ирак и Сирия, Афганистан и Либия се повишава активността на ДАЕШ, която се инфилтрира сред населението, а нейни членове се смесват с миграционните потоци към ЕС.

Пандемията COVID-19 оказва влияние върху тероризма в конфликтните зони. Терористичните групи използват проблема в своята пропаганда и при набирането на средства. Освен това, се стремят да постигнат тактическо преимущество в дейността си, тъй като вниманието на органите за сигурност е насочено към предотвратяване на други заплахи (*Risk Analysis for 2021*).

Ограниченията на пътуванията през границите водят до намаляване на интензивността на терористичните атаки в някои райони, тъй като затруднява движението на терористи, оръжия и др. средства.

Европейските страни продължават усилията за идентифициране на активни участници в терористична дейност, но пандемията усложнява дипломатическата и разузнавателна дейност за противодействие на тероризма. Съществува възможност някои терористи доброволно или принудително да се насочат към ЕС, като използват мрежите за трафик на мигранти.

В рамките на системата за гранична сигурност основен инструмент за противодействие на тероризма са систематичните проверки на базите данни в информационните системи. Това е основната гаранция за вътрешната сигурност на Евросъюза и Шенгенската зона. Извършват се проверки независимо от статуса на пътуващите и посоките на движение през външните и вътрешни граници. Това дава възможност граничните и други правоохранителни структури, включително българските, да прилагат полицейски или правни мерки с цел предотвратяване, пресичане и откриване на движения, свързани с терористична дейност.

В интерес на борбата с тероризма се използва и Шенгенската информационна система, която улеснява идентифицирането на пътуващи терористи. Със същата цел се усъвършенства връзката между различните национални информационни системи използвани в ЕС за борба с тероризма.

5. Прогноза за състоянието на граничната сигурност за следващите години

Подобряването на здравната обстановка в света и в частност в ЕС вероятно ще доведе до постепенно премахване на вътрешния граничен контрол. Същевременно организираните трансгранични престъпни групи могат постепенно да възстановят дейността си до обемите от предкризисния период в резултат на което натискът на българотурската граница ще се увеличи.

Възстановяването на въздушния превоз ще доведе до увеличаване на миграционните потоци, като се очаква достигане на обичайните стойности в следващите две години. Това зависи в голяма степен от изпълнението на ваксинационните програми в отделните страни.

Като се има предвид голямата разлика в нивото на здравеопазване и доходите в световен и европейски мащаб, може да се очаква увеличаване контрабандата на лекарства за лечение на COVID-19 и други медицински изделия, включително фалшиви.

Международната миграция ще се увеличи поради икономическия спад в много държави на произход на мигранти, и увеличаващото се социално неравенство, свързано с неравномерното възстановяване на икономиката в различните географски региони. Пос-

ледното ще допринесе за увеличаване на трансграничните престъпления по външните граници на ЕС.

Мрежите за трафик на наркотици ще разширят дейността си по съществуващите и нови маршрути и канали, включително през България, търсейки и създавайки добри условия за това.

Джихадистките терористични организации вероятно ще увеличат опитите за инфилтриране на отделни терористи и цели терористични клетки в ЕС, като използват мрежите за трафик на мигранти и други контрабандни мрежи.

6. Заключение

В изследването не се констатира пропорционално намаление на стойностите на основните индикатори за състоянието на граничната сигурност спрямо общото намаление на пътничопотока. Това означава, че действието на факторите, влияещи върху незаконната миграция не се повлиява в същата степен, както тези влияещи върху общия брой пътувания през границите. Очевидно трансграничните престъпни мрежи гъвкаво реагират на ограниченията, въведени във връзка с пандемията и бързо променят, както каналите за трафик, така и начините за действие. Различната динамика на нелегалната миграция в географски и времеви аспект се дължи основно на мерките на властите, ограничаващи свободното придвижване на територията на приемащите и транзитни страни.

В най-малка степен влиянието на пандемията засяга мрежите за трафик на наркотици, които най-бързо се приспособяват към променената обстановка на границите.

В рамките на пандемията се потвърждава твърдението, че „Границата, като фундаментална геополитическа категория въобще не изчезва“ (Тунуанова, 2010). Заради предизвикателствата във връзка с пандемията и традиционните заплахи за граничната сигурност не може да се очаква рязка промяна в политиката на ЕС по отношение на границите. Те ще стават все по „непроницаеми“ за нелегални мигранти, но ограничените ресурси и политическият натиск няма да позволят много висока защитеност по отношение на основните заплахи за граничната сигурност на ЕС. Нашата страна във взаимодействие с Фронтекс ще продължи да играе основна роля за противодействие на трансграничните престъпления.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Balgarskite mitnitsi prez 2020 g.* (2020). Sofiya: Agentsiya „Mitnitsi“.
2. *Doklad za deynostta na MVR prez 2020 g.* (2020). Sofiya: Ministerstvo na vutreshnite raboti.
3. *European Union serious and organised crime threat assessment (SOCTA)*. (2021). Luxembourg: Europol, Publications Office of the European Union.
4. *European Union Terrorism Situation And Trend Report (TE-SAT)* (2021). Luxembourg: Europol. Publications Office of the European Union.
5. *How COVID-19-related crime infected Europe during 2020* (2020). Europol. Последно посетен на 20 ноември 2021 г. <https://www.europol.europa.eu/publications-documents/how-covid-19-related-crime-infected-europe-during-2020>
6. *Internet Organised Crime Threat Assessment (IOCTA)* (2021). Luxembourg: Europol, Publications Office of the European Union.
7. Lewandowski, C., Rojek, J. *Using a Fusion Center Model to Manage and Improve Border Security*. Последно посетен на 20 ноември 2021 г.: https://www.researchgate.net/publication/312343860_Using_a_Fusion_Center_Model_to_Manage_and_Improve_Border_Security
8. Тунянова. О. (2010). Natsional'nyy suverenitet i gosudarstvennyye granitsy v epokhu globalizatsii. *Vek globalizatsii* (1) 89–105.
9. *Risk Analysis for 2021* (2021). Warsaw, Poland: Frontex.
10. Zayonchkovskaya, Zh. Molodikova, I., Mukomel', V. (2007). *Metodologiya i metody izucheniya migratsionnykh protsessov*. Moskva, Russia: ROO Tsentr migratsionnykh issledovaniy

РОЛЯТА НА ГЛОБАЛНАТА ЗДРАВНА СИГУРНОСТ ПРИ ПАНДЕМИЯТА COVID-19

Доц. Красимир Коев д.м. д.н.

УНИБИТ, катедра по национална сигурност, България
E-mail: k00007@abv.bg

Резюме. Представена е ролята на глобалната здравна сигурност при пандемията COVID -19. Аргументирана е необходимостта от тясно сътрудничество между всички държави за постигане на глобалните цели на здравната сигурност за справяне с дадена пандемия. Подчертана е необходимостта от изграждане на нормативно регламентиран и институционално организиран процес на диалог, консултиране и взаимодействие между всички държави. Изтъква се, че е необходимо да се работи в световен мащаб за справяне с критични пропуски в инфраструктурата на здравните системи на държавите, които възпрепятстват превенцията, ранното откриване и реакцията на огнища на инфекциозни заболявания.

Ключови думи: глобална здравна сигурност, глобален здравен индекс, международни здравни правила, пандемия, коронавирус

THE ROLE OF GLOBAL HEALTH SECURITY IN THE COVID-19 PANDEMIC

Assoc. Prof. Krassimir Koev, PhD, Doctor of Science

UNIBIT, Department of National Security, Bulgaria
Email: k00007@abv.bg

Abstract. The role of global health security in the COVID-19 pandemic is presented. The need for close cooperation between all countries to achieve global health security goals to deal with a pandemic has been argued. The need

to build a normatively regulated and institutionally organized process of dialogue, consultation and interaction between all countries was emphasized. It is emphasized that work is needed worldwide to address critical gaps in the infrastructure of countries' health systems that hinder the prevention, early detection and response to outbreaks of infectious diseases.

Keywords: global health security, global health index, international health rules, pandemic, coronavirus

1. Въведение

В последните години Глобалната здравна сигурност придоби ново ниво на значение. Особено това пролича при пандемията от COVID-19.

На национално и глобално ниво терминът „здравна сигурност“ обикновено се отнася до защита на хората от тези заплахи за общественото здраве като инфекциозни болести и биотероризъм, които представляват заплаха за националния и международния мир и стабилност (Коев, 2018).

Здравната сигурност е елемент на системата за национална сигурност и има непрекъснато взаимодействие с останалите системи на сигурността (Коев, 2019). Здравната сигурност до голяма степен оказва влияние на другите видове сигурност (Yonchev, 2008). Особено влияние оказва на енергийната сигурност. Енергийната сигурност продължава да бъде основен проблем за повечето страни и/или икономически общности, защото основните ресурси са ограничени и съществува сериозно разминаване на вижданията за икономическите интереси между водещите енергийни производители и държавите – потребители (Andreev, 2020).

Пандемията се явява фактор и предпоставка за състоянието на енергетиката и от там на икономиката.

Необходимо е да се задълбочи изследването на влиянието и взаимосвързаността на енергийната сигурност със здравната сигурност (Andreev, 2020).

В началото на XXI век се увеличиха избухването на инфекциозни заболявания и епидемии. По-голямата част – повече от 70% – от заплахите от инфекциозни заболявания, предразположени към епидемии, произхождат от животни (Huang et al. 2020).

Тези заплахи се проявиха през последните две десетилетия под формата на по-чести огнища, включително продължаващата панде-

мия на COVID-19 – най-сериозната от един век (Perlman, 2020). Тези огнища са отрезвяващо напомняне за това как всяка страна става уязвима към възникващи болести и засилва основната роля на глобалните усилия за здравна сигурност в ежедневиия ни живот (Коев, 2018).

Постигането на глобална здравна сигурност изисква устойчив, координиран, многосекторен подход, който включва разбиране на връзките между здравето на хората, животните и околната среда (Таррего, 2017). Инвестициите в силни здравни системи в страните с висок, среден и нисък доход са жизненоважни за откриване, предотвратяване и реагиране на биологични заплахи, които могат и са застрашили глобалното здраве.

От своя страна силните здравни системи насърчават стабилността, която е в основата на силен икономически растеж (Sacev, 2018).

Пандемията на COVID-19 обаче подчертава пропуските в готовността на държавите за справяне с пандемията, както и как мястото, размера, разрастването на огнищата от пандемията имат значително въздействие върху основните услуги и функции на здравната система (Angulo, 2017).

2. Създаване на програма за глобална здравна сигурност

През месец юли, 2019 г. в Сидни, Австралия се проведе първата международна конференция за здравна сигурност. Там се взе решение за обединяване на заинтересованите страни, работещи в глобалната здравна сигурност, за определяне на нови възможности за подобряване на националната, регионалната и глобалната здравна сигурност, както и за създаване на програма за здравна сигурност, за активизиране на научно-изследователската общност за укрепване на здравната сигурност. Предложи се създаване на професионална асоциация за глобална здравна сигурност и бе одобрена „Декларация на Сидни“ относно глобалната здравна сигурност.

От съществено значение за глобалната здравна сигурност е индексът на глобалната здравна сигурност, който измерва способността на дадена страна да се справи с дадена епидемия (Nirmal 2020). При анализа на индекса на глобалната здравна сигурност (GHS) в 195 държави се предостави изчерпателна оценка на глобалната здравна сигурност, която се използва за да повиши осведомеността, да стимулира напредъка в способността на света да се подготви и да

реагира на огнища на инфекциозни болести, които могат да се превърнат в епидемии или пандемии.

Според тази оценка България е поставена на 61 място. Индексът на глобална здравна сигурност разширява традиционните оценки на способностите за здравна сигурност и следва да се транслира в контекста на националните здравни системи и други рискови фактори.

Встъпителният индекс на глобална здравна сигурност, стартиран в края на 2019 г., се превърна в ключов референтен инструмент.

Близко 70 държави, международни организации и неправителствени организации се присъединиха към Глобалната програма за здравна сигурност, за да подобрят сътрудничеството и готовността си срещу глобалните заплахи за здравето. Експертите на Глобалната програма за здравна сигурност работят за оценка на готовността и финансирането за глобална пандемия, и по-специално как огнищата ще засегнат и засягат страните с ниски и средни доходи – включително в Африка – с вече натоварени здравни системи (Abraham, 2011). Според класацията най-подготвени за такава епидемия са САЩ, Франция, Англия, Канада, Австралия.

Друг важен показател за здравната сигурност е коефициентът на здравна превенция, който в САЩ е 76,65%, а в България наполовина – 37,6%. В САЩ имат няколко центъра за здравна сигурност. Но какво се получи при пандемията с COVID-19. В страни като Италия, САЩ, Испания, Англия и Германия се подцени пандемията и това доведе до стотици хиляди заразени и хиляди починали.

Новият коронавирус продължава бързото разпространение по целия свят. Инфекцията със SARS-CoV-2 се увеличава и засегнатите наброяват повече от 254,3 милиона случаи с 5,1 милиона смъртни случая по целия свят към 17 ноември 2021 г.

Към същия период САЩ отчита 47,2 милиона случаи на COVID-19 и 762 994 смъртни случая. Текущата средна дневна честота е приблизително 85 944 нови случая на ден и изглежда се увеличава.

Глобалната инициатива за здравна сигурност – Global health security initiative (GHSI) бе създадена през ноември 2001 г. под ръководството на министерството на здравеопазването и социалните услуги на САЩ, в която участват страните от „Г-7+ Мексико“.

Четири държави от Европейския съюз (ЕС) официално са членове на GHSI. Членството на Европейската комисия гарантира, че

резултатите от дискусиите се съобщават на всички държави от ЕС чрез неговия Комитет за здравна сигурност. Форумът на GHSI заседава ежегодно с участието на министри и секретари от страните от „Г-7+“ и комисаря по въпросите на здравеопазването от Европейската комисия. Световната здравна организация (СЗО) също участва като технически консултант.

Глобалната програма за здравна сигурност инвестира в подхода „Едно здраве“, с който се признава, че бъдещото благополучие на хората, животните и околната среда са неразривно свързани.

То включва:

- проекти, които укрепват капацитета на страните партньори да разбират и да се справят с рисковете, породени от зоонозни болести, които се предават от животните на хората и причиняват епидемии;
- укрепване на националните лабораторни и системи за наблюдение;
- обучение на следващото поколение здравни работници в способностите на „Едно здраве“;
- подобряване на комуникацията за риска за информиране на обществеността и здравните работници относно превенцията и контрола на инфекциите;
- справяне с нарастващата заплаха от антимикробна резистентност;
- насърчаване на иновациите в разработването на ваксини и провеждане изследвания на нови и нововъзникващи вируси.

Устойчивите системи за здраве са първата линия на защита в света срещу нови епидемии като COVID-19 и борбата срещу съществуващите епидемии от ХИВ, туберкулоза и малария (Sarkal, 2018).

Глобалният фонд е най-големият многостранен инвеститор в безвъзмездни средства за здравни системи, като инвестира 1 (един) милиард щатски долара годишно за изграждане на устойчиви системи за здравеопазване – от обучение на здравен персонал до подобрена верига за доставки и качество на данните до интегриране на предоставянето на услуги.

Системите за здраве, които са изградени за борба с ХИВ, туберкулоза и малария, също са необходими за борба с COVID-19 (Richman, 2016).

Инвестициите на САЩ в глобалната здравна сигурност укрепват способността на страните да идентифицират глобалните заплахи от болести в техния източник, укрепват здравните системи, за да реагират бързо, когато възникнат, и предотвратяват разпространението на огнища извън границите (Berry et al., 2018).

САЩ надграждат глобалните политически, дипломатически и финансови инвестиции в глобалната здравна сигурност, като същевременно продължат да разработват инструментите, необходими за предотвратяване, откриване и реагиране на инфекциозни заболявания, включително биологични заплахи. Подкрепата на правителството на САЩ за глобалната здравна сигурност се предоставя до голяма степен чрез сметки в Американската агенция за международно развитие, Центровете за контрол и превенция на заболяванията, Националните здравни институти, Министерството на отбраната и Държавния департамент.

Повечето страни развиват и поддържат системи за здравна сигурност. Тъй като страните развиват стабилен капацитет за биологична безопасност и биосигурност, и укрепват своите здравни системи, патогенните заплахи могат да бъдат намалени, въпреки напредъка в технологиите, които улесняват използването им.

От съществено значение за справяне с пандемията е глобалната ваксинация. Учените, лекарите в интензивните отделения и специалистите от института „Роберт Кох“ в Германия са единодушни в своя общ извод: ваксинациите срещу коронавируса ефикасно предпазват ваксинираните от тежко протичане на Ковид-19 и от смърт.

СЗО съобщи за 7,3 милиарда дози ваксини SARS-CoV-2, приложени в световен мащаб към 15 ноември 2021 г. Общо 4,05 милиарда индивида са получили поне 1 доза, а 3,06 милиарда са напълно ваксинирани.

Анализът показва, че общата тенденция в глобалните ежедневни ваксинации е намаляла през последната седмица до 29,6 милиона дози на ден на 17 ноември 2021 г. от неотдавнашния връх от 33,48 милиона дози на ден на 14 ноември 2021 г.

Единствено България и Румъния изостават в ЕС от глобалната ваксинация. Към 20.11.21 г. в България са ваксинирани 1,73 млн., което е едва 24,9% от населението.

От 1 юли 2021 г. ЕС въведе цифровия сертификат за COVID 19. Той помага на гражданите да се движат свободно и безопасно в

рамките на ЕС по време на COVID-19 пандемията и спомага за намаляване на заболяемостта. (Регламент (ЕС) 2021/953 на Европейския парламент и на Съвета от 14 юни 2021 година относно рамка за издаването, проверката и приемането на оперативно съвместими сертификати за ваксинация срещу, направено изследване за и преболедуване на COVID-19 с цел улесняване на свободното движение по време на пандемията от COVID-19).

Зеленият сертификат е доказателство, че сте ваксиниран срещу COVID-19, получили сте отрицателен резултат от теста, или сте се възстановили след заболяване от COVID-19 през последните 6 месеца.

3. Ролята на Международните здравни правила за Глобалната здравна сигурност

Докато огнища на болести и други остри рискове за общественото здраве често са непредвидими и изискват редица отговори, Международните здравни разпоредби (МЗР) предоставят всеобхватна правна рамка, която дефинира правата и задълженията на държавите при справяне със събития в общественото здраве и извънредни ситуации (Hoffman, 2010).

МЗР са инструмент на международното право, който е правно обвързващ за 196 държави, включително 194 държави-членки на СЗО (Elbe, 2010). Те създават права и задължения за държавите, включително изискването за докладване на събития в общественото здраве (Kamradt-Scott, 2011). Очертават се също критериите за определяне дали дадено събитие представлява „спешна ситуация в областта на общественото здраве от международно значение“ или не.

МЗР изискват от държавите да определят национален координационен център по МЗП за комуникация със СЗО, който да създаде и поддържа основен капацитет за наблюдение и реакция, включително на определени пунктове за влизане (Klous, 2016).

Допълнителните разпоредби се отнасят до областите на международни пътувания и транспорт, като здравните документи, необходими за международния трафик.

Отговорността за прилагането на МЗР е на всички държави-страни, които са обвързани с регламентите от СЗО.

Правителствата на отделните държави са отговорни, включително всички сектори, министерства, организации, длъжностни лица и персонал за прилагането на МЗП на национално ниво. СЗО

играе координираща роля в прилагането на МЗП и заедно със своите партньори помага на страните да изграждат своя капацитет.

4. Заключение

Изискват се координирани мащабни действия на всички страни от света по отношение на пандемията за повишаване ролята на глобалната здравна сигурност.

В контекста на Глобалната здравна сигурност ЕС се нуждае от по-детайлно разработени програми и механизми за здравна сигурност, чрез които да въздейства на гражданите си, тъй като една от причините за неуспеваемост са именно те. Освен това програмите и проектите, финансирани от ЕС, трябва да са насочени към съвременните предизвикателства пред здравната сигурност, така че да гарантират от една страна висок здравен статус на населението, а от друга устойчивост на системите за здравеопазване. Ролята на ЕС при управлението на здравни кризи е главно да координира реакцията, докато конкретните мерки в областта на общественото здраве остават отговорност на националните правителства, като се отчитат факторите на националната епидемична обстановка, социалната структура и капацитета на националните здравни системи.

България трябва да почерпи опита от САЩ, където на федерално ниво и щатско ниво има създадени центрове за здравна сигурност каквито няма подобни в България. В ЕС през 2020 г. се създаде Комитет за здравна сигурност на ЕС, който има координиращи функции.

Необходимо е:

Към Министерството на здравеопазването в България на тази основа да се създаде комитет за здравна сигурност.

Създаване на система за поддържане в оптимално състояние на здравната сигурност като елемент на националната сигурност чрез изграждане на нормативно регламентиран и институционално организиран процес на диалог, консултиране и взаимодействие между министерството на здравеопазването, законодателната, изпълнителната и съдебната власт.

Разработване и прилагане на единна система от стандарти, описващи основните понятия и принципи на работа. Наличието на тези стандарти ще повиши оперативната съвместимост и ефикасността на работата.

Следва законите и подзаконовите нормативни актове в областта на здравната сигурност да се усъвършенстват съобразно динамиката на обществените отношения и да не се допуска възникване на противоречия между правни норми, институционални и функционални структури и механизми.

Гражданите и техните организации, лекарите и лекарските организации трябва да бъдат стимулирани да участват активно според своите възможности в създаването на центрове за здравна сигурност, а държавата да съдейства за развитието на капацитета на гражданското общество за осъществяване на дейности в интерес на националната сигурност.

Към ДАНС следва да се създаде отдел за здравна сигурност, тъй като здравната сигурност е съществен елемент на националната сигурност.

Силните здравни системи със стабилни възможности за откриване, реагиране и превенция – включително продължителна научноизследователска и развойна дейност за нови лекарства, ваксини и диагностика – са от решаващо значение не само за предотвратяване и смекчаване на настоящи и бъдещи кризи в общественото здраве, но и за изпълнение на рутинни здравни функции, които насърчават здравето и здравната сигурност на отделните страни.

Силните и устойчиви здравни системи са от съществено значение за предпазването на света от епидемии от инфекциозни болести.

Глобалната здравна сигурност работи в световен мащаб за справяне с критични пропуски в инфраструктурата на здравната система, които възпрепятстват превенцията, ранното откриване и реакцията на огнища на инфекциозни заболявания. Работи, за да осигури качествено предоставяне на услуги, да подобри мерките за предотвратяване на инфекции и контрол в здравните заведения, да засили ангажираността на общността, да изгради квалифицирана здравна работна сила, да поддържа стабилни информационни системи и да допринесе за ефективно управление на фармацевтичната верига и веригата за доставки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abraham, T. (2011). 'The Chronicle of a Disease Foretold: Pandemic H1N1 and the Construction of a Global Health Security Threat', *Political Studies*, 59 (4), 797–812.
2. Andreev, A. (2020). The Energy Future of the Republic of Bulgaria in the Context of National Security, *New Bulgarian University, Department of National and International Security, International Scientific Conference "Broad Security"*, Sofia, 515-522.
3. Andreev, A. (2020). Energy supply in the European Union as a factor for the energy security of the Member States, *New Bulgarian University, Department of National and International Security, International Scientific Conference "Broad Security"*, Sofia, 506-515.
4. Angulo, FJ., Cassell, CH., Tappero, JW. & Bunnell, RE. (2017). Progress and opportunities for strengthening Global Health security. *Emerg Infect Dis J.* 23(Suppl):S1–4.
5. Berry, K., Allen, T., Horan, RD., Shogren, JF., Finnoff, D. & Daszak, P. (2018). The economic case for a pandemic fund. *Ecohealth*. 15 (2), 244–58.
6. Elbe, S. (2010). Security and Global Health. Cambridge: Polity Press.
7. Yonchev, D. (2008). <Ravnista na sigurnost. NBU, Sofia.
8. Hoffman, S. (2010). 'The Evolution, Etiology and Eventualities of the Global Health Security Regime', *Health Policy and Planning*, 25 (6), 510–22.
9. Huang, C., Wang, Y. & Li, X.(2020). Clinical features of patients infected with 2019 novel coronavirus in Wuhan, China. *Lancet*. 395, 497–506.
10. Kamradt-Scott, A. & Lee, K. (2011). 'The 2011 Pandemic Influenza Preparedness Framework: Global Health Secured or a Missed Opportunity?', *Political Studies*, 59 (4), 831–47.
11. Klous, G., Huss, A., Heederik, DJJ. & Coutinho, RA. (2016). Human-livestock contacts and their relationship to transmission of zoonotic pathogens, a systematic review of literature. *One Health*. 2, 65–76.
12. Koev, K. (2018). Znamenieto na zdravната sigurnost kato element na sistemata na nacionalna sigurnost. UNIBIT, Obshestvoto na znanieto i humanizmat na XXI vek, 659-667.
13. Koev, K. (2019). Nacionalna strategija za zdravната sigurnost na USA. UNIBIT, Obshestvoto na znanieto i humanizmat na XXI vek, 231-237.
14. Koev, K. (2018). Zdraveopazvane i nacionalna sigurnost. Monografia, "Za bukвите – O pismeneh", Sofia, 303.
15. Nirmal, K. (2020). Health security capacities in the context of COVID-19 outbreak: an analysis of International Health Regulations annual report data from 182 countries. *Lancet*, volum 395, issue 10229, 1047– 1053.
16. Perlman, S. (2020). Another decade, another coronavirus. *N Engl J Med*. 382, 760–762.

17. Whitley, R.J. & Hayden, F.G. (2016). *Clinical virology*. 4th edn. ASM Press; Washington .
18. Sacev, E. (2018). Aktualni problemi na ikonomiceskata sigurnost, sp. *Sigurnost*. 2, 18-25.
19. Sapkal, GN., Yadav ,PD., Vegad, MM., Viswanathan, R., Gupta, N. & Mourya DT. (2018). First laboratory confirmation on the existence of Zika virus disease in India. *J Inf Secur*. 76 (3), 314.
20. Tappero, JW., Cassell, CH., Bunnell, RE., Angulo, FJ., Craig, A., Pesik, N., Dahl, BA., Ijaz, K., Jafari, H. & Martin R, et al.(2017). US Centers for Disease Control and Prevention and its Partners' contributions to Global Health security. *Emerg Infect Dis*. 23(Suppl:S5–S14.

ВЛИЯНИЕТО НА COVID-19 ВЪРХУ СВЕТОВНИЯ ЕНЕРГИЕН СЕКТОР: ПОСЛЕДСТВИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ

Ралица Тодорова

*Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“,
катедра „Политически науки и национална сигурност“, България
Email: ralitsa.todorova@uni-plovdiv.bg*

Резюме. Пандемията и нейното налагане на карантина в различни страни и региони предизвика значителни промени на енергийните пазари. Тези неочаквани промени са много големи в краткосрочен план, но може и да има не по-малко важни последици в дългосрочен план за всички видове топливо-енергийни ресурси, а също и за процеса на така наречения енергиен преход, т.е. постепенното отказване от изкопаеми горива и ядрената енергетика в полза на възобновяеми източници на енергия и повишаването на енергийната ефективност.

Ключови думи: енергиен сектор, COVID криза, пазар, възобновяема енергия, устойчиво развитие

THE IMPACT OF COVID-19 ON THE GLOBAL ENERGY SECTOR: CONSEQUENCES AND PROSPECTS

Ralitsa Todorova

*University of Plovdiv Paisii Hilendarski,
Department “Political Science and National Security“, Bulgaria
Email: ralitsa.todorova@uni-plovdiv.bg*

Abstract. The pandemic and its quarantine in different countries and regions have caused significant changes in energy markets. These unexpected changes

are very large in the short term and can have no less important consequences in the long run for all types of fuel and energy resources, as well as for the process of the so-called energy transition, the phasing out of fossil fuels and nuclear energy in favor of renewable energy sources and increasing energy efficiency.

Keywords: energy sector, COVID crisis, market, renewable energy, sustainable development

1. Въведение

Световната криза, предизвикана от разпространението на корона-вирусната инфекция COVID-19 определено не е нормален цикличен спад, а разтърсващо, шоково сътресение, което доведе до сериозна промяна на организацията на световната икономика, социалното устройство и на енергийните пазари.

Енергийният сектор, особено електроенергетиката, изигра решаваща роля в глобалния отговор на кризата COVID-19. Непрекъснатото хранване позволи на болниците да предоставят медицинска помощ, а на милиони хора да работят и да учат у дома, като поддържат социалните си контакти онлайн. Без достъп до надеждна и евтина електроенергия ограниченията, наложени на световната сцена от правителствата за преодоляване на кризата в общественото здраве, биха довели до много по-големи икономически щети.

В краткосрочен план влиянието на пандемията върху енергийния преход, в продължение на няколко месеца в света, се наблюдаваше рязък спад в търсенето на изкопаеми горива и намаляване на потреблението на електроенергия. Това се дължеше на временни спирания на производството, с прехвърлянето на много офис служители в режим на „хоум офис“, с отмяната на полети, намаляване и ограничаване на всички движения, както в населените места, така и между тях.

До преди няколко месеца никой не можеше да предположи колко много коронавируса ще промени живота ни. Всяка сфера усети първите последици от така наречената COVID криза. Въпреки че пандемията все още не е приключила, не се наблюдават значителни промени в енергийната индустрия. А по-скоро вече се наблюдават промени в настроеността на инвеститори, висши мениджъри на енергийни компании и регулатори. Очевидно е, че сме на прага на най-дълбоката икономическа рецесия от „Голямата депресия“ през 30-те години на миналия век (Василев, 2020), оказваща влияние на:

- работните места и устойчивостта на предприятията;
- от една страна, оказваща смущения във веригите на доставки (причинени от ограничителните мерки), а от друга – до рязък спад на икономическата активност и намаляване на търсенето на енергия;
- спад на търсенето на постоянна ценова конкуренция и в резултат на това – рязък спад на цените;
- задълбочаваща се икономическа инфлация на битовите стоки и услуги в световен мащаб.

В своето изследване авторът си поставя цели, които са насочени върху анализирането и проследяването на трансформациите на световния енергиен потенциал, влиянието на пандемията от COVID-19 върху него, и в частност на: петролната и газовата индустрия, прехода към зелена енергия.

За да осъществи поставените цели, авторът провежда проучване на експертни позиции по въпроса на водещи международни аналитични енергийни агенции за влиянието на пандемията върху енергийната индустрия и прехода, направен е сравнителен анализ и са идентифицирани най-различните гледни точки, обосновани от емпирични данни. Формирана е авторска позиция по този въпрос.

Влиянието на COVID-19 върху петролната индустрия

Най-силно последиците от корона-кризата усети петролната индустрия. Освен прякото влияние на COVID-19 върху дейността на предприятията, индустрията пострада от рязкото намаляване на търсенето, на първо място – транспортния сектор (сухопътен и въздушен транспорт), който се оказва най-уязвим, заради предприетите карантинни мерки от страна на управляващите по целия свят.

Спадът в търсенето на петрол заради разпространение на COVID-19 и въвеждането на ограничителни мерки за борба с него, в комбинация с ожесточена ценова война между производителите, доведоха до тежки последици за петролните пазари, които допринесоха за сформиранието на най-дълбоката криза в историята на световната петролна промишленост.

Според публикуваните данни от доклада „Глобален енергиен преглед 2020 г.“ на Международната агенция по енергия (МАЕ), анализ на ежедневните данни до средата на април, показват, че страните в пълен локдаун изпитват средно 25% спад в търсенето на

енергия на седмица, а страните с частичен локдаун – средно 18% спад (IEA, Global Energy Review 2020).

Безпрецедентното намаляване на търсенето на петрол с излишък от предлагането му, доведе до колосален дисбаланс, с който участниците на пазара преди това не трябваше да се сблъскват, което от своя страна предизвика рекорден спад в цените. От януари до средата на април 2020 г. цената на барел, за първи път в историята на борсовата търговия на петрол, се продаваше под себестойността си, демонстрирайки уязвимостта на съвременната система за ценообразуване.

Ситуацията на пазара доста усложни отношенията между производителите на петрол. Въпреки това, извънредният спад в търсенето и цените накара производителите да седнат на масата за преговори. Резултатът е споразумение за намаляване на производството до 2022 г. между страните от „ОПЕК +“ (Христов, 2021; Ведомости, 2021).

Настоящата криза предизвика изграждането на редица въпроси, свързани с бъдещото търсене на петрол. Зависимостта от продължителността на ограничителните мерки породиха различни възможни сценарии за възстановяване на търсенето.

В месечния си доклад Международната агенция по енергетика (МАЕ) описва детайлно как глобалната енергийна криза ще увеличи търсенето на петрол с половин милион барела на ден, като по този начин може да провокира инфлационен ръст и да забави възстановяването на световната икономика, причинено от коронавирусната пандемия. Докладът разкрива как рекордните цени на въглищата и на природния газ, както и непрекъснатите електрически прекъсвания, карат енергийния сектор и енергийно интензивните индустрии да се обърнат към петрола, за да запазят своя бизнес работещ.

Според данните на Международната енергийна агенция световният капацитет за производство на петрол в света, който спомага за успокояването на пазара, ще спадне до края на 2022 г., тъй като производителите от формата „ОПЕК +“ увеличават производството. Това от своя страна подчертава необходимостта от повече инвестиции, за да се отговори на нарастващото търсене на суров петрол. МАЕ посочва в месечния си доклад динамиката на петролните пазари, че свободният капацитет на „ОПЕК +“ може да падне под 4 милиона барела на ден през четвъртото тримесечие на 2022 г., като

сравнява данните с 9 милиона барела на ден през първото тримесечие на 2021 г.

В своя доклад Агенцията описва и значението на резервния капацитет, който заема роля на важен буфер за петролния пазар, тъй като позволява на производителите бързо да реагират на непланирани прекъсвания, които биха могли да засегнат предлагането на пазара и да причинят големи колебания в цените. Резервният капацитет ще бъде съсредоточен в производителите от Близкия изток като Саудитска Арабия, Обединените арабски емирства, Ирак и Кувейт, докато капацитета на Русия ще бъде достигнат едва през четвъртото тримесечие на 2022 г. (IEA, World Energy Outlook 2021).

Намаляването на свободния капацитет в световен мащаб подчертава необходимостта от увеличаване на инвестициите, за да се отговори на по-нататъшното търсене. МАЕ определя свободния капацитет като производството, което може да се използва в рамките на 90 дни и да се поддържа за продължителен период.

Резервният капацитет става все по-важен с намаляването на запасите от суров петрол. В доклада си МАЕ заявява, че запасите от петрол ще продължат да намаляват, тъй като „ОПЕК +“ е на път да изпомпва 700 000 барела дневно под заявеното към картела петролно търсене. Според МАЕ обаче петролните запаси биха могли да се увеличат отново през 2022 г., а производството на ирански петрол, до този момент е ограничено със санкции, но има потенциал и капацитет да се увеличи до 1,3 милиона барела дневно към глобалните доставки. Запасите на петрол могат да се увеличат с 800 000 барела дневно през първото тримесечие на 2022 г., с 2,1 милиона барела дневно през второто тримесечие на следващата година и с 2,4 милиона барела дневно през втората половина на 2022 г. (BNR, МАЕ: Енергийната криза може да заплаши глобалното икономическо възстановяване; ЕА, World Energy Outlook 2021).

Влиянието на COVID-19 върху газовата индустрия

Газовата индустрия е засегната от спада на търсенето в по-малка степен от петролната. Търсенето на газ намалява главно в промишлеността и в търговския сектор. В електроенергетиката динамиката ѝ зависи главно от характеристиките на националното регулиране и структурата на капацитета ѝ. Като цяло можем да го-

ворим за 1,9 – 4% намаляване на средното годишно търсене на газ в света през 2020 г. (IAE, Global Gas Review 2020).

Различните сектори, зависещи от доставките на природен газ, реагираха по различен начин на търсенето на доставки по време на корона-кризата, като някои:

- намалиха капацитета на производството в промишлеността и търговския сектор, поради ограничителните мерки в отделните страни и поставянето на потребителите в карантина;
- намалиха консумацията на електроенергия и преминаха към други източници (в зависимост от характеристиките, структурата и реструктурирането);
- ръст на потреблението в домакинствата, най-вече за покриване на битовите нуждите на отопление, след преминаването на хората към режим на работа и обучение от дома.

В същото време ефект от карантината върху газовата индустрия притежава свой индивидуален почерк, поради многообразния профил и структура на потреблението на газ в различните страни и региони.

Естествената последица от протичащите процеси на газовите пазари беше радикалното намаляване на разходите на компаниите, преразглеждането на техните инвестиционни програми и прехвърлянето на сроковете за въвеждане на редица нови проекти. Настоящата „буря“ на пазарите също ще доведе до трудности при договарянето на продуктите, особено в дългосрочен план, тъй като сегашното ниво на цените на пазарите не е приемливо за доставчиците. Необходимостта от мащабно преразглеждане на договорите за доставки на природен газ е неизбежна.

Спадът в цените на изкопаемите горива, очевидно, ще намали икономическата привлекателност на отделните специфични енергийни проекти. Но като цяло спадът на цените на петролния, газовия и въглищен пазар, както и намаляването на цените на CO₂ (в страните, където ценото се регулират емисиите на парникови газове), е малко вероятно да окаже драстично влияние върху структурата на инвестиционните проекти в енергийния сектор, свързани с енергийната ефективност.

Влиянието на COVID-19 върху „Зеления енергиен преход“

Глобалното търсене на енергия се срива в резултат на пандемията от COVID-19, поставена под „карантина“ значително повече, отколкото по време на финансовата криза от 2009 г. Във всички големи региони на света фокуса на електроенергията се измести към възобновяеми източници след карантината, заради по-ниското търсене на електроенергия, ниските оперативни разходи и приоритетния достъп до мрежата в съответствие с регулаторните изисквания.

Делът на променливите възобновяеми енергийни източници в електроенергийния микс зависи от много фактори: съществуващи вятърни и слънчеви електроцентрали, метеорологични условия и общо търсене. Няколко държави от ЕС, по-специално Германия и Испания, но също така и Великобритания, постигнаха нови рекорди за дела на възобновяемата енергия през периода на карантина (Гочева, 2020).

Корона-кризата не се оказва непреодолима пречка за развитието на нисковъглеродни технологии – възобновяема енергия, енергийна ефективност, електро-автомобили и т.н. Напротив, енергийният преход се ускори с много по-бързи темпове.

Повечето страни в света са поели ангажимент за намаляване на емисиите на парникови газове в атмосферата (декарбонизация) подобна отговорност са поели и инвеститори, застрахователи и корпорации (включително нефтените). Емисиите на CO₂ от използването на изкопаеми горива не зависят от техните цените. Допълнителен стимул за развитие по време на корона-кризата получи и енергетиката след като стотици милиони хора по целия свят преминаха в режим на „хоум офис“ работа, което от своя страна създаде предпоставка за търсене на решения в областта на надеждна, чиста и гъвкава енергия за домакинствата. Цифровизацията и иновационните технологии се превърнаха в основен важен импулс в сформиралите се нови условия за оцеляването на много бизнеси.

Освен това, все по-често от страна на правителства и международни организации звучат призови за бързото възстановяване на световната икономиката след корона-кризата. Един от начините, чрез който може да се осъществи и окаже въздействие, е благодарение на ускореното нискоемисионно развитие. По този начин може не само да се възстанови икономиката и бързо да се създадат нови

работни места, но и да се допринесе за допълнителен стимул за реализиране на стратегическите приоритети на отделните страни.

Така, в края на май 2020 г. Европейската комисия започна обсъждане на мащабен план за икономическо възстановяване след корона-кризата – Next Generation EU. В основата му са предвидени парични ресурси около 750 милиарда евро в рамките на периода 2021 – 2027 г., за създаването на нисковъглеродна икономика, поспециално, за стимулиране на пазарите за електрически превозни средства, енергийна ефективност, реконструкция на сгради, инфраструктура за електротранспорт, в преобразуване на енергия от производство на водород от вода и възобновяема енергия (т.н. „зелен водород“) (European commition, 2020).

В отговор на призивите на правителствата по света Международната агенция по енергетика (МАЕ) изготви план за устойчиво възстановяване. Този подробен план е насочен към икономически ефективни мерки, които могат да бъдат приложени от 2021 до 2023 г. (IEA, June 2020).

Тя обхваща шест ключови сектора: електроенергия, транспорт, промишленост, строителство, горива, нови нисковъглеродни технологии. Планът показва посоката, като например, национални и международни цели за дългосрочен растеж, създаването на работни места, гарантиращи бъдещето, и целите за устойчиво развитие.

Планът за устойчиво възстановяване има три основни цели:

1. Стимулиране на икономическия растеж;
2. Създаване на работни места;
3. Създаване на по-устойчиви и по-чисти енергийни системи.

Планът определя политиките и целевите инвестиции за всеки ключов сектор, включително мерките, насочени към:

- ускоряване на въвеждането на нисковъглеродни източници на електроенергия, като например вятър и слънчева енергия, както и разширяване и модернизация на електрическите мрежи;
- увеличаване на разпространението на по-чист транспорт, като по-ефективни и електрически превозни средства, както и високоскоростни железопътни линии;
- подобряване на енергийната ефективност на сгради и уреди;

- подобряване на ефективността на оборудването, използвано в отрасли като преработващата промишленост, хранително-вкусовата промишленост и текстил;
- подобряване на устойчивостта на производството и използването на гориво;
- стимулиране на иновациите във важни технологични области, включително водород, батерии, рециклиране и съхранение на уловения въглерод, както и малки модулни ядрени реактори (IEA, 2021).

Стратегията на този план също ще допринесе дългосрочни ползи на световната икономика, тъй като инвестициите в нова инфраструктура, като например, електрически мрежи и по-енергийно ефективни сгради и индустрия, ще повиши общата производителност на труда на работниците, но също така ще повлияе върху капитала. По този начин мерките ще ускорят постигането на целите за устойчиво развитие: около 420 милиона души ще имат достъп до екологични решения в страни с ниски доходи и близо 270 милиона души ще имат достъп до електричество.

Това ще окаже значително въздействие върху заетостта, като спести или създаде приблизително 9 милиона работни места годишно през следващите три години (IEA, 2021).

Базата данни на МАЕ за енергийната заетост показва, че през 2019 г. в енергийната индустрия, включително електроенергия, нефт, газ, въглища и биогорива, са заети около 40 милиона души по света. МАЕ изчислява, че 3 милиона от тези работни места са загубени или застрашени от последиците от кризата с COVID-19, а още 3 милиона работни места са загубени или застрашени в съседни области като транспорт, строителство и промишленост (Kaya & Sagatay, 2020).

Най-големият приток на нови работни места ще бъде свързан с модернизацията на сградите и други мерки за подобряване на тяхната енергийна ефективност, както и с електроенергията, особено с възобновяемите енергийни източници. Други основни области, в които се създават или запазват работни места, включват енергийна ефективност в отрасли като преработващата промишленост, хранително-вкусовата и текстилната промишленост, по-ефективни и нови превозни средства.

В резултат на изпълнението на плана за устойчиво възстановяване годишните емисии на парникови газове, свързани с енергетиката, през 2023 г. ще бъдат с 4,5 милиарда тона по-ниски. След финансовата криза от 2008 – 2009 г. глобалните емисии на CO₂ намаляха максимално. Планът за устойчиво възстановяване би позволил такова намаляване на емисиите, като същевременно продължи да генерира икономически растеж и да създава нови работни места. В резултат на този план емисиите на замърсители в атмосферата ще намалят с 5%, което ще намали рисковете за здравето на хората по света (IEA, June 2020).

Планът ще направи 2023 г. окончателният пик на намаляване на глобалните емисии, като ги постави на пътя за постигане на дългосрочни цели за климата, включително и с помощта на Парижкото споразумение. Мерките за енергийна ефективност ще доведат до най-голямото намаляване на емисиите, придружено от значително увеличение на производството на нисковъглеродна електроенергия. Емисиите от нефт и газ ще намалят. Приблизително една трета от намаляването на емисиите на парникови газове ще се случи в резултат на мерки, които също ще спестят пари на потребителите и индустриалните предприятия.

За да се подкрепи прилагането на този план, ще са необходими широк спектър от стратегии, инициативи и нова регулаторна рамка. Фокусът на правителствата трябва да бъде върху реализирането на устойчиви и чисти енергийни проекти, готови за употреба.

2. Заключение

На основа на реализирания анализ може да се направи извод, че последиците от пандемията върху енергийната система и преминаването към чиста енергия са както положителни, така и отрицателни. Има много неясноти относно бъдещото развитие на енергийния сектор, които се определят не само от икономическите въпроси, но и до голяма степен от политическите и социалните сфери. Променените навици на хората, заради налаганата карантина и коригираните бизнес модели на компаниите, диктуват нови правила за използване на енергия. Енергийните компании са принудени да се адаптират към желанията на потребителите, като същевременно отговарят на изискванията на правителствата и инвеститорите. Правителствата се интересуват от енергийната сигурност както никога досега.

Световната икономика след пандемията ще преживее по-силна рецесия – спад в производството или забавяне на икономическия растеж, отколкото беше преди, през последните десетилетия на икономически кризи. COVID-19 се превърна в един от основните проблеми на световната икономика, корона-кризата принуди както бизнесмените, така и инвеститорите да преразгледат своите планове и да мислят за стратегии за развитие след кризата.

ЛИТЕРАТУРА

1. European commission, Recovery plan for Europe, Последно посетен на 20.11.2021, https://ec.europa.eu/info/strategy/recovery-plan-europe_en
2. IAE, Global Gas Review 2020, Последно посетен на 11.11.2021, <https://www.iea.org/reports/gas-market-report-q2-2021/global-gas-review-2020>
3. IEA, Global Energy Review 2020, Последно посетен на 14.11.2021, <https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2020>
4. IEA, Sustainable Recovery World Energy Outlook Special Report, June 2020, Последно посетен на 12.11.2021, https://iea.blob.core.windows.net/assets/c3de5e13-26e8-4e52-8a67-b97aba17f0a2/Sustainable_Recovery.pdf
5. IEA, World Energy Outlook 2021, Последно посетен на 15.11.2021, <https://iea.blob.core.windows.net/assets/88dec0c7-3a11-4d3b-99dc-8323ebfb388b/WorldEnergyOutlook2021.pdf>
6. Kaya, N., Cagatay, G., IEA lays out \$3T global green recovery plan over 3 yrs : A sustainable recovery from COVID-19 crisis could create millions of jobs while decreasing emissions, new report, June 2020, Последно посетен на 12.11.2021, <https://www.aa.com.tr/en/economy/iea-lays-out-3t-global-green-recovery-plan-over-3-yrs/1881196>
7. BNR, МАЕ: Енергийната криза може да заплаши глобалното икономическо възстановяване, октомври 2021, Последно посетен на 15.11.2021, <https://bnr.bg/post/101541394/mae-energiinata-kriza-moje-da-zaplashi-globalnoto-ikonomichesko-vazstanovavane>
8. ЕМІ, IEA: Глобален енергиен преглед след COVID-19, май 2020, Последно посетен на 16.11.2021, <https://www.emi-bg.com/iea-%D0%B3%D0%BB%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD-%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%B5%D0%BD-%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B3%D0%BB%D0%B5%D0%B4-%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%B4-covid-1/>
9. ЕМІ, МЕА: Устойчиво възстановяване 2020, юни 2020, Последно посетен на 12.11.2021, <https://www.emi-bg.com/%D0%BC%D0%B5%D0%B0-%D1%83%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B9%D1%87%D0%B8%D0%B>

2%D0%BE-%D0%B2%D1%8A%D0%B7%D1%81%D1%82%D0%B0%
D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%8F%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%
B5-2020/

10. Василев, Д., Голямата депресия – през 1929 г. и днес, април 2020, Последно посетен на 15.11.2021, <https://money.bg/economics/golyamata-depresiya-prez-1929-g-i-dnes.html>
11. Ведомости, Страны ОПЕК+ продлили сделку до конца 2022 года, июля 2021, Последно посетен на 15.11.2021, <https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2021/07/18/878608-strani-opek-prodlili>
12. Гочева, Р., Рекорд на възобновяемата енергия в Европа, април 2020, Последно посетен на 15.11.2021, https://www.capital.bg/biznes/energetika/2020/04/21/4057097_rekord_na_vuzobnoviaemata_energiia_v_evropa/
13. Европейска комисия, Следващо поколение Европейски съюз, Последно посетен на 20.11.2021, <https://www.nextgeneration.bg/1#one>
14. Христов, И., ТАСС: страните от ОПЕК + постигнаха споразумение за добивите до края на 2022 г., юли 2021, Последно посетен на 15.11.2021, <http://www.focus-news.net/news/2021/07/18/2887566/tass-stranite-ot-opek-postignaha-sporazumenie-za-dobivite-do-kрая-na-2022-godina.html>

ПРЕДПРИЕТИТЕ МЕРКИ ЗА ПРЕДПАЗВАНЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО В РЕПУБЛИКА ГЪРЦИЯ ОТ КОВИД-19. ПРАВЕН АНАЛИЗ НА СРЕДСТВА ЗА КОНТРОЛ ЗА СПАЗВАНЕ НА МЕРКИТЕ.

Франческо Георгиев Ночев

*Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“,
Юридически факултет, България
E-mail: franchiseskonochev@gmail.com*

Резюме. Настоящото изследване има за цел да разгледа първоначално предприетите мерки в Република Гърция за предпазване на населението от коронавируса. В първата си част съдържа кратко въведение относно това какво представлява коронавируса (COVID-19), най-честите симптоми на проявлението му и реакциите на държавите за борбата с него. На следващо място е изложен първият законодателен акт, който предприе Република Гърция, уредбата и неговата цел. След това вниманието се насочва на актът с който бяха въведени първите най-строги мерки в Република Гърция и накрая е извършен правен анализ на изложените законодателни актове.

Ключови думи: коронавирус, COVID-19, мерки, правен анализ, Гърция

MEASURES TAKEN TO PROTECT THE POPULATION OF THE HELLENIC REPUBLIC FROM COVID-19. LEGAL ANALYSIS OF THE MEANS OF CONTROL FOR THE COMPLIANCE WITH THE MEASURES.

Franchesko Georgiev Nochev

*University of Plovdiv Paisii Hilendarski,
Faculty of Law, Bulgaria
E-mail: francheskonochev@gmail.com*

Abstract. This study aims to examine the measures initially taken in the Hellenic Republic to protect its population against coronavirus. In its first part, the study provides a brief introduction to what coronavirus (COVID-19) is, its most common symptoms, and the measures taken by countries to combat its spread. The study then sets out the first piece of legislation undertaken by the Hellenic Republic, its regulation and its purpose. Attention is then drawn to the act which introduced the first most stringent measures in the Hellenic Republic and finally a legal analysis is made of the legislative acts outlined.

Keywords: coronavirus, COVID-19, measures, legal analysis, Greece

1. Въведение

Коронавирусът (COVID-19) е инфекциозно заболяване, известно още като остро респираторно заболяване 2019-nCoV, причинено от вирусът SARS-CoV-2. Вирусът и заболяването бяха идентифицирани за първи път в китайския град Ухан в края на 2019 г. и станаха известни на Световната здравна организация на 31 декември 2019 г. (Özdemir, 2020). Оттогава се разпространи по света и се превърна в епидемия.

Симптомите на Covid-19 варират. Най-честите симптоми са висока температура, суха кашлица и физическо изтощение. По-рядко срещани симптоми са загуба на вкус или мирис, запушен нос, конюнктивит, възпалено гърло, главоболие, болки в мускулите или ставите, кожен обрив, гадене или повръщане, диария, втрисане и

замаяност. При тежко заболяване симптомите включват затруднено дишане, загуба на апетит, объркване, постоянна болка в гърдите или натиск и висока температура над 38°C. По-рядко срещани симптоми са объркване, намалено съзнание, тревожност, депресия, нарушения на съня, по-сериозни и редки неврологични усложнения.

Инкубационният период на вируса до началото на заболяването е до 14 дни, със средно време 5,1 дни и 97,5% от хората, които ще проявят симптоми, ще го направят до 11,5 дни след заразяването. Има редки случаи, които могат да покажат симптоми след 14 дни (Lauer et al., 2020).

Всички засегнати от вируса държави предприеха мерки за ограничаване на разпространяването на вируса (Turk J Med Sci. 2020), предотвратяване на претоварването на здравната система и поемане на икономическите последици от пандемията. Някои държави приеха по-леки мерки, а други по-строги. В настоящото изложение ще бъдат разгледани предприетите мерки от Република Гърция, тяхната степен на строгост, ще бъде извършен правен анализ на съответните мерки, както и ще бъде разгледан контролът за спазването им.

2. Първоначални мерки за предпазване на населението на Република Гърция от КОВИД-19

Пандемията КОВИД-19 се разпространи и в Република Гърция от 26 февруари 2020 насам (Policy Responses to COVID-19, 2021). След потвърждаването на първите три случая в Гърция постепенно бяха наложени мерки за спиране на събитията, първоначално на местно ниво в засегнатите районни (особено в Илия, Ахая и Закин-тос). В рамките на месец март обаче, поради избухването на вируса в различни части в страната, беше решено всички образователни структури да бъдат затворени и постепенно ресторанти, магазини и църкви. От 16 март 2020 г. Министерството на здравеопазването въведе ежедневни телевизионни актуализации относно развитието на пандемията в Гърция и спешните решения на правителството за справяне с нея, които спряха в края на май, но се възобновиха в средата на юли (Нцερήσιος & Εκθέσεις COVID-19, 2020).

От 23 март 2020 г. се наложиха значителни ограничения за движението на граждани по цялата територия, с някои изключения. От 4 май планът на правителството за постепенно деескалиране на спешните мерки беше премахнат, като ограниченията за пътуване

бяха премахнати и предприятията бяха отворени отново, включително училищата от юни 2020 г. и туристическите фирми от юли 2020 г. От август броят на заболялите, хоспитализации и смъртни случаи отново се увеличи.

С цел избягване на риска от възникване и/или разпространението на коронавируса в Гърция, който може да има сериозни последици за общественото здраве, беше публикуван в гръцкия Държавен Вестник (ФЕК 42/Α/25.02.2020 – ΠΝΠ Κατελείγοντα μέτρα αλοφυγής και περιορισμού της διάδοσης κορωνοϊού, 2020) на 25 февруари 2020 г. първият законодателен акт, носещ заглавието: „Спешни мерки за избягване и ограничаване на разпространението на коронавируса.“

Законът предвижда необходимостта от налагането на превантивни мерки, здравно наблюдение, както и мерки за ограничаване на разпространението на болестта. Насоките, които дават законът са свързани със задължителното налагане на клинично-лабораторни медицински прегледи, наблюдение на здравето, ваксинация, приема на медикаменти и хоспитализация на лица, за които има обосновано подозрение, че могат да предадат вируса пряко или косвено, или на лица пристигащи в държавата от райони на различни държави, където се наблюдава широко разпространение на болестта. Предвижда се също временно ограничение, изцяло или частично, на въздушните, плавателните, железопътните и сухопътните връзки с държави, в които болестта е широко разпространена. Изложена е и необходимостта за временно ограничаване и на лица в подходящи помещения при условия, които предотвратяват контакт с трети лица, от които би могло да се предизвика разпространение на вируса. На следващо място е предвидено временно преустановяване на функционирането на училища и всякакъв вид образователни структури, публични и частни, от всякакъв вид и степен, както и на места за поклонение и богослужение. Въвежда се и необходимостта от временна забрана за дейността на театри, кина, места за спортни и художествени събития, археологически обекти и музеи, частни фирми, обществени служби и организации, както и публични места за събиране на граждани като цяло. Освен това се предвижда и временно налагане на мерки за ограничаването на движението на транспортни средства в рамките на територията на държавата. На последно място е предвидено ограничение на групи от лица, за да се избегнат действия, които може да доведат до разпространение на болестта, като е предвидена възмож-

ността групата от лица да бъде идентифицирана чрез позоваване на специфични географски райони.

Целта на законодателния акт е да постави базата на мерките, които следва да бъдат наложени. За реализирането на целта му се учредява компетентност на отделни министри за приемането на решения, чрез които мерките да бъдат въведени, допълнени и доуточнени. Законът предоставя компетентност за налагането на отделни мерки ad hoc на министрите на здравеопазването, образованието и религиите, гражданската защита, вътрешните работи, икономиката, развитието и инвестициите и на труда и социалната политика

Всяко от решенията, с изключение на наложената мярка, трябва изрично да посочва:

- конкретната потребност от приемането му и да определя срока на неговото действие;
- компетентните органи за изпълнението му;
- помещенията на изпълнението му;
- начина на публичното му разгласяване;
- всякакви подходящи и необходими детайли за изпълнението му.

Решенията, с които се налагат посочените по-горе мерки, са валидни от подписването им и се публикуват в Държавен вестник.

Предвидена е и възможност за всяко лице, засегнато от мерките, да подаде жалба до Председателя на първоинстанционния административен съд на района, където е взета мярката. Жалбата се разглежда в или без присъствието на жалбоподателя, ако той е под ограничение, като може да се представлява от адвокат или друго лице.

В закона е възприета и наказателно правна разпоредба, която предвижда при не спазване на мерките, наказание лишаване от свобода до две години, освен ако деянието не е по-тежко наказуемо от друга разпоредба.

След първият законодателен акт последваха редица решения на министрите, както и нови законодателни актове. До момента са налице 1682 различни по вид и по степен нормативни актове. Някои от тях са загубили своето действие, други все още са в сила.

В настоящото изложение ще бъде разгледано приетото и публикувано в гръцкия държавен вестник на 6 ноември 2020 г. съвместно решение на компетентните министри „за спешни мерки за за-

щита на общественото здраве от риска от по-нататъшно разпространение на COVID-19 в цялата територия на държавата за периода от събота, 7 ноември 2020 г. до понеделник, 30 ноември 2020 г.“ (Εκτακτά μέτρα προστασίας της δημόσιας υγείας από τον κίνδυνο περαιτέρω διασποράς του κορωνοϊού COVID-19 στο σύνολο της Επικράτειας για το διάστημα από το Σάββατο 7 Νοεμβρίου 2020 έως και τη Δευτέρα 30 Νοεμβρίου 2020). Чрез него бяха наложени за първи път най-строгите мерки на територията на Република Гърция. То предвижда следните мерки:

– **Задължение за използване на предпазна маска** във всички вътрешни и външни помещения, включително и работни места, с изключение за тези които работят в лично пространство без присъствието на други лица. Като беше предвидено и изключение за лицата, за които използването на предпазна маска е противопоказно за тяхното здраве и за лица под четири години.

– **Ограничаване на придвижването на гражданите.** От ограничението бяха предвидени и изключения за конкретно описани случаи: придвижване до работното място; посещаване на доктор или аптека; придвижване за закупуване на храна или лекарства; придвижване до банка за трансакции, които не могат да бъдат извършени по електронен път; посещаване на лице, което се нуждае от помощ; придвижване за физическо упражнение или за разходка на домашен любимец; придвижване веднъж до мястото на постоянно пребиване. За съответните изключения е предвидено лицето да притежава сертификат А или Б. Първият сертификат (А) се отнася до първото изключение, а именно придвижването до работното място. Той се издава от работодателят или се попълва декларация от лицата, извършващи самостоятелна стопанска дейност по утвърден образец. Сертификатът съдържа името, мястото на пребиваване и местоработата на служителя, както и часа на началото и края на работното време. Вторият сертификат се отнася до останалите изключения. Той се получава посредством на безплатен СМС до номер 13030 или чрез попълване отново на формуляр/декларация по установен образец. Лицето следва да изпрати СМС със следното съдържание: код от 1 – 6, който съответства на целта за съответното придвижване; име и фамилия; адрес.

– **Забрана за придвижването извън регионите/регионалните зена**, в които пребивават гражданите. Придвижването е забранено по какъвто и да е начин, извън границите на съответния регион. Бяха предвидени и изключения от тази мярка в случаите на придвижване: а) от и до работа; б) по здравословни причини; в) за целта еднократен трансфер до мястото на постоянно пребиваване; г) за посещение на церемония (напр. погребение) при условията предвидени от закона или д) придвижване на разведени родители или родители във фактическа раздяла, което е необходимо за осигуряване на комуникация между родителите и децата.

– **Забрана за движението на кораби и за извършване на всякакъв вид плавателни и фериботни операции за превоз на пътници по море**, вкл. на частни развлекателни и търговски плавателни съдове, круизни кораби, лодки и морски таксите от континентална Гърция към островите и обратно, както и между островите на държавата. От забраната е изключено движението на кораби и лодки с цел превоз на пътници по море поради уважителни/сериозни причини, които са изчерпателно изброени.

При неспазването на установените в решението на компетентните министри мерки бяха предвидени и строги санкции.

Уредбата на санкциите в Република Гърция се различава от тази в Република България. Докато в последната санкциите са предвидени в законов акт (**ЗАКОН ЗА МЕРКИТЕ И ДЕЙСТВИЯТА ПО ВРЕМЕ НА ИЗВЪНРЕДНОТО ПОЛОЖЕНИЕ, ОБЯВЕНО С РЕШЕНИЕ НА НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ ОТ 13 МАРТ 2020 Г. И ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ПОСЛЕДИЦИТЕ**, 2020), в Гърция вида и размера на отделните наказания се определят с акт на съответния министър, т.е. стават част от правния мир с административни актове. Тези административни актове се различават от фигурите на индивидуален и общ административен акт, както са популярни в България, а имат характера на нормативен (подзаконов) акт (Лазаров & Тодорор, 2018). Важен момент е, че (както беше споменато и по-горе) тези актове, независимо че се обнародват в Държавен вестник, придобиват действие не от момента на обнародването си, а от момента на тяхното подписване.

Ограничителните мерки срещат неодобрението на значителни части от обществото на Република Гърция, които смятат, че по този начин се ограничават техните права по Конституция. Това е причината въпросът да бъде разгледан от специалисти по конституционно право (Вλαχόπουλος Σ., 2021).

Важен момент е, че въпреки че има несъгласие с мерките, а броят на наложените санкции е сериозен, броят на обжалваните наказания в никакъв случай не е висок. Една от причините за това е, че успеваемостта на този вид жалби е твърде нисък.

3. Заключение

Както и в останалите държави не само в Европейския съюз и в цяла Европа, но и практически по целия свят, Република Гърция наложи сериозни мерки, с които да опита от една страна да ограничи разпространението на заразата, а от друга и по този начин – да даде възможност на болниците да поемат голямата вълна от пациенти и да могат да се грижат ефективно за тях.

За постигане на тези мерки са въведени множество правила, чието ефективно приложение се гарантира със сериозни санкции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Öner Özdemir. Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): Diagnosis and Management. *Erciyes Med J* 2020; 42(3): 242–7. Последно посетен на 27 октомври 2021 г., https://jag.journalagent.com/erciyesmedj/pdfs/EMJ_42_3_242_247.pdf
2. Lauer, S. A., Grantz, K. H., Bi, Q., Jones, F. K., Zheng, Q., Meredith, H. R., Azman, A. S., Reich, N. G., & Lessler, J. (2020). The Incubation Period of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) From Publicly Reported Confirmed Cases: Estimation and Application. *Annals of Internal Medicine*, 172(9), 577–582. Последно посетен на 26 октомври 2021 г., <https://doi.org/10.7326/m20-0504>
3. GÜNER, R., HASANOĞLU, İ., & AKTAŞ, F. (2020). COVID-19: Prevention and control measures in community. *Turk J Med Sci*, 571–577. Последно посетен на 25 октомври 2020 г., <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7195988/>
4. *Policy Responses to COVID19*. (2021). IMF. Последно посетен на 22 октомври 2021 г., <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19>

5. Imerisies Ekthereis COVID-19. (2020). Ethnikos Organismos Dimosias Ygeias. Последно посетен на 30 октомври 2021 г., <https://eody.gov.gr/epidimiologika-statistika-dedomena/ektheseis-covid-19/>
6. FEK 42/A/25.02.2020 – PNP Katepeigonta metra apofugis kai periorismou tis diadoseis koronoiou. (2020, February 25). SFEE. Последно посетен на 22 октомври 2021 г., <https://www.sfee.gr/fek-42a25-02-2020-pnp-katepigonta-metra-apofygis-ke-periorismou-tis-diadosis-koronoiou/>
7. Ektakta metra prostasias tis dimosias ugeias apo ton kindino peraithero diasporas tou koronoiou COVID-19 sto Sunolo tis Epikrateias gia to diastima apo to Savvato 7 Noemvriou 2020 eos kai ti Deutera 30 Noemvriou 2020. (2020, November 6). YPOURGEIO PAIDIAS & THRISKEUMATON. Последно посетен на 27 октомври 2021 г., https://www.minedu.gov.gr/publications/docs2020/document_39_1.pdf
8. ZAKON ZA MERKITE I DEYSTVIYATA PO VREME NA IZVANREDNOTO POLOZHENIE, OBYAVENO S RESHENIE NA NARODNOTO SABRANIE OT 13 MART 2020 G. I ZA PREODOLYAVANE NA POSLEDITSITE. (2020). Lex.Bg. Последно посетен на 29 октомври 2021 г., <https://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2137201253>
9. Lazarov, K. i. n. o., & Todovor, I. v. a. n. (2018). Administrativen protses, s izmeneniyata na APK ot septemvri 2018 g. Siela Norma AD. P. 135,221,327.
10. Vlachopoulos S. (2021). Syntagma, emvoliasmos kai Covid- 19. *LAWSPOT*. Последно посетен на 22 октомври 2021 г., <https://www.lawspot.gr/nomika-nea/syntagma-emvoliasmos-kai-covid-19>

АДВОКАТСКАТА ПРОФЕСИЯ В УСЛОВИЯТА НА КОВИД-19

София Стойкова

*Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“,
Юридически факултет, България
E-mail: stu1707253098@uni-plovdiv.bg*

Резюме. Пандемията от Ковид-19 постави изпитания пред всички сфери на обществения живот, в практически всички държави по света. Ограниченията, които се наложиха с цел да се ограничи разпространението между хората, поставиха под сериозен икономически натиск огромни общности. Сред най-уязвимите са свободните професии, една от които е адвокатската професия.

Ключови думи: Ковид-19, коронавирус, свободни професии, ограничения, адвокати

THE ADVOCATE PROFESSION IN COVID-19 SITUATION

Sofiya Stykova

*University of Plovdiv Paisii Hilendarski,
Faculty of Law, Bulgaria
E-mail: stu1707253098@uni-plovdiv.bg*

Abstract. The Covid-19 pandemic has put challenges in all spheres of public life, in practically every country in the world. Restrictions imposed in order to limit the spread of the virus among people have put huge communities under severe economic pressure. Among the most vulnerable are the freelanceers, in which category is the advocate profession.

Keywords: Covid-19, coronavirus, freelanceers, restrictions, advocates

1. Въведение

Пандемията КОВИД 19 ни постави пред безпрецедентна глобална криза, срещу която по целия свят бяха предприети сериозни действия.

КОВИД-19 представлява заболяване, причинявано от вирус, тип „Корона“, поради това е популярно още като коронавирус. Разпространението на КОВИД-19 започна през 2019 година, отначало в Китай. Същото тръгна от град Ухан, в който се намира известен институт по вирусология. За кратко време разпространението на болестта излезе от границите на Китай и, на практика, няма държава, която да не е засегната. Поради това Световната здравна организация (СЗО) посочи, че КОВИД-19 има характера на пандемия. Това, както и опитите на правителствата на отделните държави да овладеят разпространението и последиците от него, доведоха до въвеждане на множество ограничителни мерки с различен интензитет. Това оказва негативно влияние върху на практика всички аспекти на обществените отношения. Една от професиите, върху които мерките срещу КОВИД-19 имаше сериозно негативно влияние, беше тази на адвокатите.

Настоящото изложение разглежда предизвикателствата пред упражняващите адвокатска професия. За тази цел е разгледана спецификата на адвокатска професия в сравнение с другите юридически професии. За целите на изследването е използвана литература, която анализира професията на адвоката, както и публикувани нормативни и административни актове, а така също и информационни източници.

2. Същност на адвокатската професия. Адвокатската професия в България.

Професията адвокат има за цел да предостави на лицата (физически и юридически) защита на правата им. За да може едно лице да придобие качеството на адвокат, трябва да са налице няколко момента. На първо място – това лице трябва да има юридическо образование, придобито по надлежния ред в изпълнение на държавните изисквания. Тоест българското право не позволява адвокат да стане лице, което не е получило образование, отговарящо на изискванията. В този смисъл лице, което е получило магистърска степен по

право (например по Право на ЕС), но няма юридическо образование, не може да придобие адвокатско качество.

На следващо място трябва да е преминал държавният стаж и да е положен успешно т.нар. „теоритико-практичен“ изпит, което дава право да се упражнява юридическа професия. За да може обаче един правоспособен юрист да бъде адвокат, той трябва и да стане част от адвокатското съсловие. Тук следва да се отбележи, че адвокатската професия има своята конституционна уредба – чл. 134 от Конституцията (Друмева, 2018).

Завършилият специалност „право“ трябва да има придобита юридическа правоспособност по реда на глава четирнадесета от Закона за съдебната власт (да е преминал изискуемия по чл. 294, ал. 1. от Закона стаж и да е положил изпит). Практикуващи адвокати са вписаните в адвокатската колегия преди влизането в сила на сега действащия Закон за адвокатурата. След това следва въведеното изискване да се положи и изпит по реда на чл. 4. ал. 1. т. 4 от ЗАДв. Изпитът по реда на чл. 4. ал. 1. т. 4 от ЗАДв се провежда на две сесии годишно пред комисия, която се определя със заповед на председателя на Висшия адвокатски съвет (Станев, 2019).

Придобиването на качеството на адвокат става след вписване в адвокатската колегия и полагането на клетвата, посочена в Закона за адвокатурата.

Съгласно чл. 78, ал. 1. ЗАДв лицата, упражняващи адвокатска професия трябва да членуват в адвокатска колегия. Самата адвокатска колегия реално представлява съсловна организация на адвокатите и съгласно чл. 78, ал. 2. от Закона е юридическо лице. С изключение на възможността да работят като университетски преподаватели, адвокатите нямат право да встъпват в трудови правоотношения, което чувствително редуцира тяхната възможност да диверсифицират своя доход с други източници, извън този от упражняването на адвокатската професия.

В България има общо 28 адвокатски колегии, в които членуват над 14 000 адвокати. Става въпрос за огромен брой лица, които (с изключение на, както беше посочено не твърде голям брой университетски преподаватели) нямат други източници на приходи.

Една от най-важните и съществени функции на адвоката е именно тази на процесуалното представителство. Чл. 24. ал. 1. ЗАДв съдържа примерно изброяване на компонентите на упражняване на

адвокатската професия: „представителство“ на доверителите и подзащитните им и защита на правата и законните им интереси пред органите на съдебната власт, административните органи и служби, както и пред физически и юридически лица“.

Едно от най-общите деления на адвокатската професия е това на консултантска дейност и процесуално представителство. Консултантската дейност представлява анализ на правни документи или казуси и даване на мнение или възможни разрешения на определени въпроси и теми. Става въпрос за т. нар. Мандатен договор или договор за поръчка (Щачев, 1991).

Процесуалното представителство се изразява в осъществяване на определени правни действия от името на клиента/доверителя (който може да бъде както физическо, така и юридическо лице) на адвоката пред други лица; пред администрацията или пред съда (Манев, 2016). Представителството се осъществява на база на мандат (дадено пълномощие), което е в писмена форма (Станев, 2020а). В общия случай пълномощното е в „обикновена“ писмена форма и не се налага нотариална заверка. Представителството в наказателния процес изисква адвокатът да е положил също своя подпис, като израз на съгласие от страна на адвоката да се ангажира с казуса (Благоев, 2018). В гражданския процес няма такова изискване (Сталев, Мингова, Попова, Стамболиев & Иванова, 2020). Осъществяването на дадения мандат в огромна част от случаите изисква и лично присъствие на адвоката.

Става въпрос за представителство не само пред съдилищата, но и пред административните органи и други юрисдикции. Предвид на характера на двата вида дейност (консултации и представителството) може да се оформи извода, че за разлика от първата, втората категория се осъществява преимуществено непосредствено пред съда или съответната юрисдикция. Т.е. в огромната част от казусите на представителството се налага адвокатът чисто физически да присъства на място.

Консултациите могат да се определят като изготвяне на писмени документи – договори (Торманов, 2020), становища и т.н. За разлика от процесуалното представителство, консултациите могат да се реализират и „неприсъствено“, т.е. за да осъществи това, което му е възложено, адвокатът не е нужно да присъства лично в институция или в

кантората си в присъствие на други хора. Достатъчно е да изготви и изпрати дистанционно своето становище, договор и т.н.

3. Съдебната система в България в условията на КОВИД-19

С оглед ограничаване на разпространението на КОВИД-19, Народното събрание прие Решение, с което считано от 13 март 2020 г. беше въведено извънредно положение. За да се регулират последиците от същото беше приет Закон за мерките и действията по време на извънредното положение, обявено с решение на Народното събрание от 13 март 2020 г.

С решението и закона бяха ограничени в огромна степен присъствените активности, част от които са съдебните заседания. На практика бяха преустановени огромната част от съдебните заседания, а насрочените такива бяха отсрочени за по-късни дати. Своеобразно изключение предвид характера на тези производства беше направено за мерките за неотклонение и привременните мерки. Беше редуцирана и възможността за предявяване на нови искове. Макар и ограниченията за излизане навън да не бяха толкова сериозни и строги, колкото в други държави, на практика се елиминира възможността за присъствени срещи между адвокатите и техните клиенти.

Това постави адвокатското съсловие от една страна в трудна, от друга – в неравнопоставена ситуация, сравнени с част от другите професии – тези на бюджетна издръжка. Въвеждането на извънредното положение и ограничаването на придвижването не се отрази на съдии, прокурори, следователи, разследващи полицаи, на юристите по трудов договор, на съдебните помощници, а така също и неюристите в съдебната администрация.

Адвокатското съсловие не предприе конкретни действия, за да смекчи негативните последици от преустановяване дейността на съдилищата. От една страна това се дължеше на невъзможността на съсловието да подпомага финансово всички свои членове за продължителен период от време. От друга страна няма изработен механизъм, по силата на който да се селектират тези, които са под най-голям икономически натиск, за да им бъде помогнато. Следва да се отбележи, че проблемите, с които се сблъсква адвокатското съсловие по време на извънредното положение, до голяма степен са актуални и за другите свободни професии.

С оглед да се минимизират неблагоприятните последици, правителството предприема редица мерки, най-популярна от които е 60:40. Адвокатите обаче, като свободна професия, не попадат в нито една от категориите, за които е предвидено да получат подкрепа. Въпросът с адвокатите придобива актуалност след интервю на финансовия министър, в което той казва, че държавата ще подпомогне различни категории, но няма да успее да го направи за маргиналните общности. Предвид на факта, че адвокатите не са изрично изброени в това интервю, дава повод на някои представители на тази професия да се саморазпознаят. Това става причина за възмущение, като една група дори публикува декларация. Впоследствие, става ясно, че министърът е имал предвид не адвокатите, а тези хора, които са се самоизолирали до такава степен, че нямат дори и документи за самоличност.

След края на извънредното положение дейността на съдилищата се възобновява, което води до възстановяване и на дейността на адвокатите. Във всеки случай, ситуацията, в която попада съсловие-то поставя въпроса за необходимостта от механизъм, който да помага и на представителите на тази професия.

Друг аспект на КОВИД-19 върху упражняването на адвокатската професия се изразява във възможността да се отлагат съдебни заседания. Още в самото начало на пандемията, предвид спецификите на тестването и притесненията от разпространението на заразата, се въвежда практиката на самоизолиране. Тя се изразява в това, че когато едно лице има симптоми, то се изолира в дома си. Предвид на факта, че много от самоизлиралите се не са тествани, няма как да се потвърди със сигурност дали са болни и дали налице реална нужда от това самоизолиране. Във всеки случай това може да бъде използвано като оправдание адвокатът да не се яви в съда или пред органите на досъдебното производство и въпреки липсата на документ, това да бъде извинително основание. Тази практика създава опасност от злоупотреби (Станев, 2020b), изразяващи с в ненужно забавяне и затрудняване на процеса.

4. Заключение

Пандемията от Ковид-19 и мерките, които правителството взема за ограничение на разпространението на заразата оказва негативно отношение върху свободните професии поради факта, че те

не са включени в мерките за подпомагане. Част от тези професии, които са изложени на по-сериозен риск, е адвокатската, която реално е в най-неблагоприятно положение в сравнение с всички други юридически професии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Stanev, St. (2019). Advokatskata profesia v Bulgaria, saslovni I prakticheski aspekti, Plovdiv, Makros
2. Stalev, Zh., Mingova, A., Stamboliev, O., Popova, V. and Ivanova, Ruzha (2020). Bulgarsko grazhdansko procesualno pravo, Sofia, Ciela
3. Manev, N. (2016). Nakzatelno procesualno pravo, Sofia, Romina
4. Tormanov, Z. (2020). Dogovoriat – prakticheskoto rakovodstvo za targovski I grazhdanski dogovori
5. Drumeva, E. (2018). Konstitucionno pravo, Sofiya, Ciela
6. Blagoev, G. (2018). Advokatska zashtita po nakzatelni dela, Sofia, Nova Zvezda
7. Stanev, St. (2020),. Forma na upalnoshtavane na advokata. Ustno upalnomoshtavane saglasno chl. 25 (3) ot Zakona za advokaturata, Godishnik na nacionalen voenen universitet
8. Stanev, St. (2020). Otgovornostta na advokata saglasno chl. 3 GPK, Godishnik na nacionalen voenen universitet
9. <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>
10. <https://bnr.bg/post/101247760/nad-250-advokati-iskat-izvinenie-ot-ministar-goranov-za-dumata-marginali>
11. <https://fakti.bg/bulgaria/458397-goranov-da-ne-isterasvame-za-marginalite-nama-kakvo-da-se-napravi>

ЗЕЛЕНИЯТ СЕРТИФИКАТ – ЛЕГИТИМНА МЯРКА, ДИСКРИМИНАЦИЯ ИЛИ ПРОЯВА НА ДИКТАТУРА

адв. Ивелин Колев

Адвокатска колегия, Пловдив
E-mail: ivelin.z.kolev@gmail.com

Резюме. Въведената от правителството на Република България мярка, известна като „зелен сертификат“, даваща възможност на лицата, които са ваксинирани или са преболедували вирусното заболяване COVID-19 да посещават определени обекти, за разлика от другите, които не са, предизвика интензивна дискусия в обществото. Мярката беше определена като дискриминация и дори като „фашизъм“.

Ключови думи: зелен сертификат, ограничения, дискриминация, нарушени права, фашизъм

THE GREEN CERTIFICATE – A LEGITIMATE MEASURE, DISCRIMINATION OR DICTATORSHIP

Ivelin Kolev, Attorney at Law

Member of the Plovdiv Bar
E-mail: ivelin.z.kolev@gmail.com

Abstract. The measure introduced by the Government of the Republic of Bulgaria, known as the “green certificate“, enabling persons who have been vaccinated or have suffered from the viral disease Covid-19 to visit certain sites,

unlike others who have not, provoked intense discussion in society. The measure was described as discrimination and even as “fascism”.

Keywords: green certificate, restrictions, discrimination, violated rights, fascism

1. Въведение

Зеленият сертификат е въведен в Република България със заповед РД-01-856/ 19.10.2021 на Министеръта на здравеопазването, като противоепидемична мярка, целяща ограничаване на разпространението на COVID-19 в страната. Още с въвеждането си нормативният акт среща яростна съпротива сред населението, подклаждана от редица публични фигури, изявяващи се в медийното пространство. Без да влизам в спор с никого, не мога да се съглася с критиците на сертификата, като считам, че на фона на здравната, икономическата и социалната обстановка в България, въвеждането на подобно изискване при посещение на определени обекти е абсолютно оправдано.

Настоящата разработка има за цел да разгледа функционалната страна на заповедта и на приетите чрез нея мерки, да анализира правната страна на въведените ограничения и да потърси отговор на важни въпроси, касаещи опазването на демократичните принципи, защитаващи обществения интерес:

Нарушени ли са правата ни на свободни граждани на Република България и на Европейския съюз? В обект на дискриминация ли сме се превърнали? Потъпкани ли са принципите на демокрацията в уж свободното общество, в което живеем и превърнали ли сме се в жертва на диктатура?

Само по себе си воденето на полемика по публични въпроси е добър знак за демокрацията в страната. За да са налице адекватни отговори на въпросите, е наложително да се изяснят ключови понятия. Това би помогнало за качеството на дискусиата, особено в интензивна политическа ситуация, каквато представлява предизборната, при която често темите на деня се използват за трупане на политически дивиденди, вместо да се преследва разрешаване на актуални проблеми. За целите на своя електорален успех редица обществени фигури и структури често използват в публичните си изяви доста агресивна риторика и не рядко си служат със силни термини като фашизъм“, „геноцид“, „антисемитизъм“, „дискриминация“ и др. В тази връзка считам, че за целите на разработката би било по-

лезно да изясним значението на някои ключови понятия, преди да започна същинския анализ.

1.1. Фашизъм

Представява идеологическо и политическо движение, породило се в Италия по време на Първата световна война, като алтернатива на добилиите популярност либерализъм, марксизъм, анархизъм и традиционен консерватизъм. Самият термин произлиза от латинската дума „fascēs“, която в превод означава сноп и се е използвала в Древния Рим като символ на властта на гражданските магистрати (Желев, 1982).

Като основоположник на идеологията се сочи италианският журналист Бенито Мусолини, който слага началото на фашисткото движение на 23 март 1919 г. по време на заседание в миланската Пиаца Сан Сеполкро. Самият той придобива прозвището „Дуче“, което означава „вожд“ и използвайки политическата апатия на времето, чрез умела пропаганда, успява да спечели подкрепата на масите, и бързо достига до висшите етажи на властта.

В най-чистия си вид фашизмът се проявява единствено в родината си, но през 1930-те години подобни движения израстват в цяла Европа. Основното схващане, застъпено във фашистката идеология е превъзходството на избрана национална група над другите раси и етнически принадлежности, обитаващи държавата. Фашизмът проповядва премахването на всички демократически институции, както и потъпкването на опозиционни организации като профсъюзи и синдикати. Тази политическа власт се характеризира с еднопартийна тоталитарна система на управление, при която всяка класа има своето отделно място, функция и представителство в управлението. Част от белезите на фашизма е и воденето на агресивна и милитаристична външна политика, целяща доминация не само над своя, но и над съседните народи.

В България, под влияние на съветската историография, периодът на управление от втората половина на 30-те и първата половина на 40-те години на XX век в редица източници се определя като „Фашизъм“ или „Царски Фашизъм“. Аргумент за подобни твърдения привържениците на тази теория извличат от факта на близкото икономическо и политическо сътрудничество между Царство България и Германия в навечерието на Голямата война. От дистанцията

на времето, правейки трезвен анализ на политиките, водени в нашата страна в навечерието и по време на войната трудно би могло да се открият сходства между класическия фашизъм в Италия, неговото проявление в Германия от една страна и режимът в България от друга. Етнически толерантната природа на българина не позволява практическо прилагане на ЗЗН, като идеите заложени в него, не се споделят дори и от висшите представители на властта (Станев, 2021) по онова време. В тази връзка считам, че не би могло изобщо да се говори за фашистки режим на територията на България.

В наши дни, толкова години след залеза на фашистката идеология, настъпил след края на Втората световна война и последващата „Студена война“ (Бояджиева 2009), все още изследователите не успяват да се обединят около обща дефиниция, описваща фашизма.

1.2. Нацизъм (Националсоциализъм)

Той представлява политическо, идеологическо и социално движение в Германия, водещо началото си от реваншистките настроения в страната, породени в следствие на несправедливия Версайски договор, сложил край на Първата световна война. Терминът произхожда от немски език, по-специално от думата "Nazismus", която е съкращение на думата Nationalsozialismus и в превод означава "Националсоциализъм". Създател на тази идеология е ветеранът, „герой от войната“ Адолф Хитлер, който подобно на своя ментор Бенито Мусолини, успява, чрез мощна пропагандна кампания, да се добере до висшите върхове на управление в страната.

Между фашизма и нацизма съществуват редица прилики. Важно е да се отбележи обаче, че нацистката идеология в Германия е доста по-радикализирана от фашистката в Италия. От тази гледна точка следва да се обърне внимание, че както фашизмът, така и нацизмът са тоталитарни режими, характеризиращи се със силно диктаторско управление. То не допуска никакъв вид политическа опозиция, а основната му характеристика е концентрирането на цялата власт в един лидер, който използвайки мощен пропаганден апарат, гради, в свое лице, силен култ към личността.

Нацистката идеология се противопоставя на демократичните ценности и проповядва расова и етническа дискриминация. Нацистите отричат равенството между хората. Разделението на населението се прави на два основни белега: висша раса – „чистият ариец“,

който служи като модел за истинския германец и всички останали граждани, които са считани за по-низши същества. Като такива те не заслужавали да имат права, равни на арийците, дори според нацистите, някои групи хора нямат право на живот.

1.3. Дискриминация

Терминът произлиза от латинската дума (*discriminatio*), което в буквален превод означава „правене на разлика“ към или спрямо даден индивид или група хора. В съвременното общество под израза дискриминация се разбира – официално или неофициално разделяне на индивидите в отделни групи по някакъв общ признак и третирането или възприемането им по различен (обикновено по-неблагоприятен) начин спрямо останалите членове на обществото. Според белега на разделение се наблюдават и различни форми на дискриминация, като основните признаци се определят на база: раса – расизъм (Бояджиева, 2006), етнос, религиозна принадлежност, сексуална ориентация, възраст, политически убеждения, социален статус, език, култура и други. Тези елементи се взимат под внимание преимуществено при характеризиране на личността, надделявайки над личните качества на индивида. Подобно отношение води до неблагоприятно третиране на обекта на дискриминация в сравнение с други хора в идентични ситуации.

Дискриминацията и нетърпимостта, които обикновено са резултат от предразсъдъци, са най-често срещаните нарушения на човешките права. С термина нетърпимост се разбира неуважение на традициите и вярванията, различни от собствените. Нетърпимостта се характеризира с отхвърлянето на хора, които се възприемат като различни, като например членове на социални или етнически групи, различни от общоприетите.

Принципите за равенство и липса на дискриминация са прогласени за пръв път във Всеобщата декларация за правата на човека, която е приета от Общото събрание на ООН на 10 декември 1948 г. и се явява първият значим международен акт, насочен към борба с този проблем.

1.4. Антисемитизъм

Терминът антисемитизъм е въведен за пръв път от немския журналист Вилхелм Мар през 1879 година. С него той обозначава т.нар. „неизповедна омраза“ към евреите и юдаизма. Тази терминология

гия е заимствана по-късно от Адолф Хитлер, който я доразвива в книгата си „Моята борба“. След като през 1933 г. поема управлението на Германия, Националсоциалистическата германска работническа партия на Хитлер, налага приемането в страната на редица закони, насочени към ограничаване правата на населението от еврейски произход. Върховна проява на политиката на омраза към юдеите е Ванзейската конференция, на която е прието решение за начините и способите за привеждане в ход на програма за геноцид над еврейското население в Европа. Тази програма е наречена „Окончателното решение на еврейския въпрос“ или още „Холокост“.

2. Анализ на заповедта спрямо обстановката в страната

След като бяха очертани накратко някои основни термини, които противниците на заповед РД-01-856/19.10.2021, използват в публичното пространство, за да изразят неодобрението си към въведените мерки, е време да обърнем внимание на самия нормативен акт.

След затишие през топлите месеци, епидемиологичната обстановка в страната бързо се влошава с настъпване края на летните месеци на 2021 г. Служебният министър на здравеопазването реагира с въвеждане на нови протиепидемични мерки, чрез Заповед РД-01-748/2.09.2021 г. (ограничение на местата и работното време, както и изискване за 1,5 метра разстояние между столовете), целящи ограничаване на разпространението на вируса от една страна и запазване на благоприятен икономически климат от друга. Очаквано за мнозина здравни специалисти, взетите решения се оказват неефективни. След като броят на новозаразените, на постъпилите в болница и на починалите започва да се увеличава лавинообразно и България се превръща в страната с най-висока смъртност на глава от населението в ЕС, се налага да се приемат нови по-строги мерки. Водени от икономически подбуди и желание да се избегне социално напрежение и масово недоволство у населението, породени от тотално затваряне на държавата, властите вземат решение да се въведе в страната изискване за Цифровия COVID сертификат на ЕС, наричан още зелен сертификат. Единствено при наличието на този документ се допуска безпрепятствено посещение на редица обществени места. Обектите, които попадат в обхвата на заповедта са: хотели, ресторанти, нощни заведения, кина, театри, музеи, фитнес зали, спортни зали, зали с басейни, молове, магазини над 300 квад-

ратни метра, както и всички дейности и мероприятия, провеждащи се на закрито.

2.1. Правни основания за въвеждане на Зелен сертификат

За страните от ЕС въпросният сертификат е въведен чрез Регламент 953/14.06.2021 на Европейския парламент и на Съвета. Регламентът като нормативен акт е основен източник на производното право на ЕС и стои на върха на йерархията в нормативната система на Съюза. Основната функция на този вид акт е създаването на еднообразно право в целия ЕС (Попова, 2020).

Регламент 953/14.06.2021 очертава общата рамка за издаването, проверката и приемането на оперативно съвместим здравен сертификат. В регламента точно са разписани и всички начини, чрез които е възможно сдобиването със сертификата, а именно: ваксинация, преболедуване или актуален тест.

Непосредствената цел на Цифровия COVID сертификат на ЕС е улесняване на свободното движение на хора по време на пандемията от COVID-19, което е и един от основните принципи на Съюза. В своята същност зеленият сертификат представлява доказателство, че лицето на чието име е издаден е здраво и не представлява опасност за обществото. Благодарение на достиженията на съвременната наука, с голяма степен на категоричност може да се твърди, че целите на здравния документ биха могли да се постигнат единствено чрез: ваксиниране срещу COVID-19 с една от одобрените от Европейска агенция по лекарствата (ЕМА) ваксини; получен отрицателен резултат от PCR или антигенен тест; доказано преболедуване на COVID-19. Правата по организация на самото издаване на сертификатите са делегирани на националните органи на страните членки.

Освен страните от състава на ЕС, към системата за цифров COVID сертификат на Съюза са се присъединили още осемнадесет държави, които не са членки, което сочи доверие в политиките на ЕС в борбата с пандемията (данни от официалната електронна страница на Европейския съюз към средата на ноември). Гражданите на ЕС, които притежават зелен сертификат, се ползват от редица привилегии, като свободното движение на територията на Съюза и на страните партньори.

Регламентът допуска използването на сертификатите за вътрешни цели на страните членки, като достъп до места или прояви,

но оставя регламентацията на самите държави, което дава основание на Министъра на здравеопазването да издаде и заповед РД-01-856/19.10.2021. В случай, че държава от ЕС възприеме система за COVID-19 сертификати за свои вътрешни цели, различни от общоприетия, е необходимо да се обезпечи и приемането на цифровият COVID сертификат на ЕС, за да се гарантира на пътуващите от една в друга страна от ЕС, че няма да се налага допълнително национално сертифициране.

2.2. Причини за въвеждане на „зелен сертификат“

След появата на вируса на Covid-19 в далечния изток и бързото му разпространение из цялата планета, водейки заразата до ниво на пандемия, в света се оформят няколко основни кризи, като основополагаща е здравната (Genov et al., 2020). По данни на Световната здравна организация (СЗО) от началото на пандемията до средата на месец ноември 2021 г. близо пет милиона и двеста хиляди души са загубили битката с болестта. Най-много жертви вирусът е взел в САЩ близо седемстотин и осемдесет хиляди (данни от сайта на СЗО), като това са повече загубени животи от тези дадени във всички войни, в които страната взема участие. За сравнение в Американската гражданска война, която е считана за най-кръвопролитният военен конфликт с изключение на двете световни войни, жертвите са по-малко от 620000 души.

Справянето със здравната криза и взетите противоепидемични мерки във връзка с нея, води до следващата (вероятно още по-страшна) криза – икономическата. В рамките на целия Европейски съюз брутният вътрешен продукт през периода януари – март 2021 г. се понижава с 0,4% спрямо последното тримесечие на 2020 г., когато отбеляза спад с 0,5% (данни Евростат). Това обстоятелство означава, че Европа се оказва в техническа рецесия, като това е втората такава на стария континент от началото на коронавирусната пандемия след икономическия спад през първите две тримесечия на 2020 г. Необходимостта от изолация, ограниченият достъп до обществени места и намаленото потребление от своя страна водят до спад в производствата и до освобождаване на работници в редица сектори на икономиката.

Продължителността на борбата със заразата и изплатените компенсации на пострадалите допълнително пораждат напрежение

във властимащите, защото натрупаните финансови резерви започват да привършват, а това води до несигурност. Ето защо, след като първоначалният шок от появата на Covid-19 отминава, постепенно мисълта за здравната криза отстъпва място на мисълта за последвалите икономическа и социална. В тази връзка европейските лидери се обединяват около мнението, че е време да започне по-гъвкаво управление на процесите свързани с борбата с пандемията, за да е възможно да се пристъпи към икономическо възстановяване. Стъпка в тази посока е и приемането на единен електронен цифров COVID сертификат, който да позволи връщането към основните принципи, залегнали при създаването на ЕС, а именно свободно движение на хора, стоки и капитали.

България, като част от ЕС не прави изключение от общата картина и също изпитва сериозни затруднения в икономически и социален аспект. Икономиката на страната е предимно обслужваща тези на европейските ѝ партньори и в този смисъл, по принципа на скачания съд, спадът в мощните европейски икономики води до спад и на българската. Към засегнатите вече основни кризи в България е налице и още една – политическа. Страната се управлява от две поредни служебни правителства, които по Конституция имат ограничени правомощия и трудно биха могли да предприемат адекватни мерки (и да понесат отговорност за тях) в условия на липса на парламент и непрестанна предизборна кампания.

На фона на всички тези обстоятелства, с настъпването на есента, епидемиологичната обстановка в страната се влошава изключително бързо. Всеки ден се бележат нови печални рекорди на новозаразени и починали от вируса. Болниците са претъпкани, а лекарите и медицинският персонал са пред изнемогване. В същото време нивата на ваксинация в България са сред най-ниските в Европа. В публичното пространство се раздуват всевъзможни антиваксерски кампании и конспиративни теории, които омаловажават опасността от вируса и поставят под съмнение безопасността и ефикасността на ваксините. В тази връзка очакваните ефекти след въвеждането на зеления сертификат са увеличаване на поставените ваксини и стимулирането на тестването, което води до разкриване на „скритата заболяемост“ и спомага за по-ефективна борба с COVID-19.

3. Зеленият сертификат и гражданските права

След издаването на заповедта, дала повод за тази разработка, в публичното пространство се появиха редица твърдения на граждани, сред които и мнозина уважавани публични фигури, които поставят под съмнение законността, правилността и обосноваването на мерките, въведени с акта. Част от доводите на противниците на заповедта са свързвани с твърдения за нарушаване на граждански права, като дори приетите мерки са определяни като дискриминационни и антисемитски, а политиката на правителството е сравнявана с „фашизъм“ и „нацизъм“, термини разгледани по-рано.

Точно противоположни на тези твърдения са мотивите, довели до приемането на Регламент 953/14.06.2021, дал основание за издаване на заповед РД-01-856/19.10.2021. Цифровият COVID сертификат на ЕС е въведен именно, за да бъдат гарантирани правата и свободите на гражданите на ЕС, както е посочено в преамбюла на Регламент 953/14.06.2021. Тази мярка се взема, за да не се прибегва отново до пълни ограничения, до забрана на правото на придвижване и до суспендиране правото на труд. Реалната цел на мярката е даване на възможност на всички жители на ЕС да се доближат максимално до начина си на живот от преди пандемията и в този смисъл да упражняват всички други свои права, предоставени им в следствие на достиженията на демокрацията. Нещо повече, дори на гражданите на Съюза е дадена възможност да се сдобият със въпросния сертификат и без да е необходимо да преминават целия курс на ваксинация, а използвайки други две възможности на регламента – доказано преболедуване или периодично правене на PCR или антигенен тест. Водени от популистки подбуди, властите в нашата страна, дори разширяват рамките на регламента, като позволяват издаване на зелен сертификат и при наличие на една доза от ваксините или на антитела в определено количество, което считам, че би могло да опорочи документа. Възможно е издаването в България сертификати да спрат да се признават в другите страни членки. Цифровият COVID сертификат на ЕС сам по себе си не въвежда задължения и забрани, а напротив, чрез него се дава възможност да се заобиколят ограничителни мерки, които вече са въведени в борбата с пандемията. На този фон смятам за необходимо да се отбележи, че в заповедта на Министъра на здравеопазването от 19.10.2021 г. се въвеждат мерки, които са с доста по-либерален характер от тези,

въведени в редица европейски страни, в някои от които ваксинирането дори е задължително за упражняващите някои професии. Примери в тази посока са Франция и Гърция, където ваксинирането е задължително за здравни работници, учители и други публични професии, предразполагащи към широк социален контакт.

Друг аргумент на противниците на заповедта е, че тя води до принуда за сдобиване със заветния сертификат, защото в противен случай достъпът до работното място се ограничава, а това води до лишаване от право на труд. В тази връзка смятам, че би следвало да се отбележи, че както в Закона за здравето, така и във всички международни стандарти, приети в посока защитата на човешките права, се предвижда ограничаване на част от правата във време на кризи, извънредна ситуация или както в този случай извънредна пандемична обстановка, която между впрочем е приравнена от Конституционния съд на бедствено положение по смисъла на Закон за защита при бедствията. Правната практика е категорична, че в подобна ситуация ограничаването на редица права е допустимо, когато е насочено към защита на общественото здраве и към ограничаване разпространението на пандемията (арг. практика на ЕСПЧ).

Проблем в нашата страна е, че често се чете избирателно и не се анализира задълбочено нормативната уредба. Правата се възприемат в техния чист вид, тоест много често хората смятат, че всички разписани в Конституцията на Република България и в международните актове права са абсолютни и не отчита фактът, че във всички случаи те кореспондират с някакво задължение към обществото. Всеки индивид би могъл да се ползва от правата си до там докато не навлезе в правата на другия, като от този момент започват задълженията. Няма съмнение, че не съществува абсолютна превенция от заразата, но както е отбелязано нееднократно в регламента, условията за издаване на зелен сертификат са базирани на съвременните достижения на науката и всяка държава членка, която предприема някакви ограничения спрямо своите граждани следва да прави това, съобразявайки се с тези достижения, нещо което не се следва стриктно в нашата страна.

В публичното пространство битува мнение и то често изразявано от юристи с претенции, че изискването за ваксиниране противоречи на чл. 29, ал. 2. от КРБ. В тази връзка е необходимо да отбележа, че подобни твърдения от общественици са категорично неос-

нователни. Опитната фаза на всички, използвани на територията на ЕС медикаменти, отдавна е приключила и те са получили одобрение и разрешение за прилагане на територията на Съюза от ЕМА.

Според световните стандарти на правото, не би могло да се говори за лишаване от права, ако индивидът има възможност да се обърне към компетентен съд, който да разгледа въпроса и да се произнесе с решение. Интересен момент е, че дискусиата беше използвана от редица лица, имащи адвокатско качество (Станев, 2019) да наберат популярност и свързаните с нея приходи. Това понякога поставя въпроса за добросъвестността при упражняване на права (Станев, 2020).

4. Заключение

На база на направения анализ, считам, че Заповед РД-01-856/19.10.2021 на Министъра на здравеопазването не би могла да се определи като дискриминационна и в никакъв случай не е проява на диктатура. Актът въвежда една легитимна мярка, която е съобразена с цялостната пандемична обстановка не само в страната, а и в целия свят.

Като критика бих могъл да изтъкна закъснялото въвеждане на изискването за зелен сертификат в страната, което доведе до форсиране на прилагането на изискванията. Краткият срок от издаването на заповедта до нейното влизане в сила (два дни), не даде възможност за адаптация на населението и на бизнеса, като доведе до смут в обществото. Освен това, макар да е логична и адекватна, считам, че заповедта съдържа редица процесуални пороци, които в крайна сметка биха могли да доведат до нейната отмяна в съда.

ЛИТЕРАТУРА

1. Stanev, S. V. (2019). Advokatskata profesia v Bulgaria, Plovdiv, Makros.
2. Popova Zh. (2020). Pravo na Evropeyskia sauz, Sofia, Ciela
3. Boyazhdieva N. (2009). The Impact of the Cold War on the Origins and Evolution of International Human Rights Regimes, Krakowskie Studia Miedzynarodowe, N3 (VI) Kracow, 2009
4. Boyazhdieva N. (2006). Zaedno v borbata sreshtu rasizma I ksenofobiata. Project Horex, 2006
5. Zhelev, Zh. (1982). Fazshizmat, Sofia, Narodna mladezh
6. Stanev St. (2021). Zakonat za zashtita na natsiata ot 1941 v geopoliticheska sreda, Godishnik na nacionalen voenen universitet

7. Stanev, St. (2020). Otvornostta na advokata saglasno chl. 3 GPK, Godishnik na nacionalen voenen universitet.
8. Genov, D., Angelova, M. & Pastarmadzhieva, D. (2020). The COVID-19 Pandemic – a Complex of Crisis and Challenges, proceedings of Vith International Scientific Congress INNOVATIONS 22-24.06.2020, 1(4):138-140, ISSN 2603-3763 (Print), ISSN 2603-3771 (Online)
9. <https://bntnews.bg/f/news/o/1172/dada743aa60c5b725aca0bfe498e7e61.pdf>
10. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri = CELEX%3A32021R0953>

ЕВОЛЮЦИЯ НА ДЪРЖАВНИЯ СУВЕРЕНИТЕТ В СВЕТОВНО-СИСТЕМНИЯ ПОДХОД В ПОСТЕПИДЕМИОЛОГИЧНИ УСЛОВИЯ

Николай Николов¹, Вероника Преждарова²

¹ *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“,
катедра „Политически науки и национална сигурност“, България
E-mail: nikolov_n@mail.bg*

² *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“,
катедра „Политически науки и национална сигурност“, България
E-mail: veronika.prezhdarova@uni-plovdiv.bg*

Резюме: В статията се разглежда състоянието на държавния суверенитет под влиянието на различни геополитически фактори. Геополитическите фактори, които оказват най-силно въздействие върху трансформацията му са пандемията от COVID-19 и процесът на цифровизация. Тези два фактора имат огромно въздействие върху националната сигурност, която се явява функция на държавния суверенитет. Системите за управление на националната сигурност се променят, а заедно с тях националните държави изменят позициите си в световната система на И. Уолърстейн.

Ключови думи: държавен суверенитет, национална сигурност, световна система, COVID-19, цифровизация, център

EVOLUTION OF STATE SOVEREIGNTY IN THE WORLD SYSTEM THEORY IN POST EPIDEMIOLOGICAL CONDITIONS

Nikolay Nikolov¹, Veronika Prezhdarova²

¹ *University of Plovdiv Paisii Hilendarski,
Department of Political Science and National Security, Bulgaria
E-mail: nikolov_n@mail.bg*

² *University of Plovdiv Paisii Hilendarski,
Department "Political Science and National Security", Bulgaria
E-mail: veronika.prezhdarova@uni-plovdiv.bg*

Abstract. The article examines the position of state sovereignty under the influence of various geopolitical factors. The geopolitical factors that indicate the strongest impact on its transformation are the COVID-19 pandemic and the digitization process. These two factors have a huge impact on national security, which is a function of state sovereignty. National security management systems are changing, and with them the nation states are changing their positions in the world system of I. Wallerstein.

Keywords: state sovereignty, national security, world system, COVID-19, digitization, center

1. Увод

В труда на Т. Хобс „Левиатан или материя и форма на държавната власт: църковна и гражданска“ идеите за суверенитета са свързани до голяма степен със съхранение сигурността над дадена територия, като стигаме до този извод чрез интерпретацията на идеята, че държавата е тази, която предотвратява „войната на всеки срещу всички“ (Гобс, 2018). В последствие държавният суверенитет се развива през призмата на демократичните форми на управление, където концепцията за държавата се интерпретира по друг начин. Според учените, които поддържат идеята за демокрацията гражданите придобиват суверенни права над териториалната независимост на държавата. Заедно с гражданите остава и държавата като съвкуп-

ност от представители на народната воля, които определят порядките, а идеята за национална сигурност се съхранява.

2. Националната система за сигурност като управленска система и функция на държавния суверенитет

Дефинирана като „състояние на обществото и държавата, при което са защитени основните права и свободи на гражданите, териториалната цялост, независимостта и суверенитетът на страната и е гарантирано демократичното функциониране на държавата и гражданските институции, в резултат на което нацията запазва и увеличава своето благосъстояние и се развива“ (Закон за защитата на класифицираната информация, 2002), националната сигурност е „насочена към защита на националните интереси, като се отчита динамиката на средата за сигурност при оптимално разпределение на ресурсите за постигане на ефективно управление на системата за сигурност“ (Стратегия за националната сигурност на Република България, 2018). Законът за управление и функциониране на системата за защита на националната сигурност на Р България (Закон за управление и функциониране на системата за защита на националната сигурност, 2015), в чл. 2, ал. 2 определя още, че „националната сигурност предполага и изисква: анализ на спецификите и зависимостите в средата за сигурност и ранно предупреждаване за възникване на рискове; недопускане, намаляване и предотвратяване на рискове; противодействие на заплахи и посегателства; управление и преодоляване на кризи; установяване, означаване и защита на критичната инфраструктура“.

3. Рискове и заплахи за националната сигурност (COVID-19 и процеса на цифровизация)

Основните сфери за гарантиране на сигурността са две – вътрешна и външна:

- Вътрешната сигурност представлява „състояние на неутрализиране на опасностите и заплахите срещу правата и интересите на гражданите, обществото, държавата и нацията и срещу установения конституционен ред“. Към тази сфера причисляваме пандемията причинена от COVID-19, която засяга глобално всички държавни системи. Настъпилата за света пандемия, в терминологията наричана епидемия, води до вземане на управленски решения от всяка

държава поотделно, за да може тя да се справи със здравната криза, която настъпва на територията ѝ.

- Външната сигурност е „защитата на суверенитета, териториалната цялост, договорните отношения между държавите и техните правителства за противодействие срещу международни терористични организации и трафика на оръжие и други общоопасни средства“. Външната сигурност включва процеса на цифровизация, който в последна сметка бива използван за защита на сигурността на държавата. Със задълбочаване на епидемиологичните условия технологиите, които се използват все повече обогатяват изкуствения интелект, което от своя страна води до увеличаване тенденцията за „национализация на изкуствения интелект“ (Карелов, 2019). Национализацията на изкуствения интелект сам по себе си представлява изграждане на центрове по киберсигурност на държавата, които способстват постоянното иновирание на националната система за сигурност на държавите (Арбатова, 2020).

Факторите, които се явяват при определени условия риск или заплаха за националната сигурност, като COVID-19, киберпрестъпност, национализъм, тероризъм, икономическа и социална обстановка и други са детерминирани от процеси и явления, възникващи в обществото при неговото съвременно развитие. От изключителна важност е компетентните държавни органи навреме да откриват и ограничават подобни негативни процеси и явления в обществото чрез прилагане принципа на „ранното предизвестяване“, като така те могат ефективно да бъдат контролирани в определени граници. В тази връзка усилията на държавните органи трябва да бъдат насочени към навременното придобиване на информация за негативните процеси и явления, които биха могли да застрашат конституционния ред и нормалното функциониране на страната. На тази основа следва да се очертават тенденциите в дадената насока и да се ограничават рисковете, опасностите и заплахите до степен, която гарантира защитата на националната сигурност от посегателства, свързани с опасност за единството, здравето и живота на нацията, за териториалната цялост, за суверенитета и публичната власт.

Пандемията не беше предвидена, вследствие на което държавите не успяха да реагират изпреварващо. Поради тази причина националните държави бързо трябваше да вземат мерки като засилят рязко ролята на държавата и нейния суверенитет.

В актуализираната Стратегия за национална сигурност (2018) са отчетени рисковете от епидемии и инфекциозни заболявания, като са заложили конкретни цели, включително и „усъвършенстване на системата за опазване на страната от внос на инфекции с висок епидемичен потенциал“. В тази връзка според нас е необходимо актуализиране на Стратегията за национална сигурност, в която здравеопазването да бъде изведено като отделна политика за сигурност (сега то е включено в раздела „Политика за социална сигурност“), като бъдат развити проблемите за пандемии и епидемии и противодействието. Освен това, частта „Управление при кризи“ следва да се разшири с мерки и действия за управление при здравни кризи. Наред с това според нас, опазването на общественото здраве би следвало да премине от категорията „Други важни национални интереси“, както е сега действащият документ в първата и най-висока категория „Жизненоважни интереси“.

Необходими според нас са и други законодателни промени, като допълване на Закона за управление и функциониране на системата за защита на националната сигурност в раздела „Управление при кризи“, а наложително според нас би било и приемане на нов Закон за управление при кризи, в който да се очертае националната система, системният и процесен подход на управление при кризи от здравен характер. Също така трябва да се дефинират отговорностите и механизмите на взаимодействие, като бъде управляван и рискът при предприемане на неотложни действия при бързо протичаща ситуация на заразяване и развитие на здравна криза. В тази връзка може да се засилят функциите на системата по ранно предупреждение и противодействие, управлявана от постоянно действащи органи за управление, Антикризисния център, Щаб постоянно действащ към Съвета по сигурността при Министерския съвет, като в зависимост от характера на кризата участниците, предложенията и мерките се допълват и активно предлагат съобразно процесите на развитие на кризата.

Повишаването на способностите за гарантиране на доброто управление на държавата при кризи трябва да бъде положителният резултат от натрупания опит и предприетите мерки, анализа и оценката на развитието и овладяването на кризата. Проблем важен за доброто управление е разработването и прилагането на Стратегия за публичната, държавната комуникация и Стратегия за медийната политика за изграждане и поддържане на добри нива на обществе-

ното доверие в способността на държавата и властите да управляват кризи от такъв характер.

Здравната криза ускори процесите на дигитализация на държавната и общинска администрация, разви нови форми на електронното предлагане на стоки и услуги, като коронавируса доведе до развитието на нови процеси на дигитализация и цифровизация. В резултат на това се проявиха рискове за сигурността на информацията и данните, които очертаха ролята на киберсигурността за подпомагане работата на администрацията и фирмите, така че да могат добре да се управляват и минимизират рисковете от външна намеса и нерегламентиран достъп до служебна и класифицирана информация. Така кризата COVID-19 ускори не само дигитализацията на администрацията и изведе на преден план необходимостта от изграждане и развитие на киберсигурността при условията на публично-частно партньорство с бизнеса и гражданите.

4. Държавният суверенитет и световният системен подход

В международното право суверенитет се явява способност на държавата като правен субект. Щом една държава съществува, т.е. след като е налице съобщност, концентриране на власт над определено население и територия, налице е правен субект-държава, който се характеризира със суверенитет. Като субект на правото, държавата е равна на всяка друга държава. За международното право е от значение юридическата страна на отношенията, а за политическите науки е важно фактическото състояние и развитие на държавите. Така както слабите, така и свръхсилните държави са суверенни държави. Договорът за създаване на Конституция за Европа, изцяло възпроизведен в Договора от Лисабон указва, че държавите членки са суверенни. Чл. 4 (1) от Договора за ЕС (ДЕС) определя, че „всички области на компетентност, които не са предоставени на Съюза в Договорите, принадлежат на държавите членки“. Същият чл. 4 предвижда: „Съюзът зачита равенството на държавите членки пред Договорите, както и националната им идентичност, присъща на техните основни политически и конституционни структури, включително по отношение на местното и регионалното самоуправление. Той зачита съществените функции на държавата и по-специално онези, които имат за цел да осигуряват нейната териториална цялост, да поддържат обществения ред и да опазват националната сигурност“ (Договор за Европейски съюз, 2018). Тази

разпоредба показва, че държавата запазва властта над всичко това, което изгражда същността на нейния суверенитет.

Държавата запазва възможността си да управлява своите съставни елементи – население, територия, власт т.е. е суверенна. Същевременно § 3 на чл. 4 от ДЕС задължава държавите членки да вземат всички общи или специални мерки, необходими за гарантиране изпълнението на задълженията, произтичащи от договорите или от актовете на институциите на Съюза. Тази разпоредба намира развитие и в членове 258 – 260 от Договора за функционирането на ЕС (Договор за Европейски съюз, 2018).

От горепосоченото изложение можем да направим изводът, че всяка норма от правото на ЕС, която е задължителна за държавите членки, „поражда задължения, произтичащи от договорите“ по смисъла на чл. 4, § 3 ДЕС и 258 – 260 от ДФЕС. Неизпълнението (чрез действие – напр. приемане на разпоредби с нормативен характер, които противоречат на правото на ЕС или бездействие – напр. нетранспонирането в срок на дадена директива) от държава членка на задълженията ѝ може да се изразява в нарушаване на международното споразумение, сключено от ЕС (Договор за Европейски съюз, 2018). Утвърждаването на принципа на примата преминава през определено сътрудничество с националните юрисдикции (Корнезов, 2012). Така Европейският съюз разполага с властови правомощия, което не го прави носител на суверенитет.

По отношение на суверенитета, считано от Договора от Маастрихт и Договора от Амстердам всяка държава изгражда конституционна идентичност, на която се основава принадлежността към Съюза. Тази идентичност е формирана от ценностите на свободата, демокрацията, правата на човека и основните свободи, правовата държава. Тя обуславя както кандидатурата и присъединяването към ЕС, така и пълноправното участие в интеграционния процес. развитието на европейската интеграция ни дава основание да заключим, че суверенитетът променя своя смисъл, като губи своето значение на независимост за сметка на общосъюзното обединение (Директива 2004/38/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 29 април 2004 година относно правото на граждани на Съюза и на членове на техните семейства да се движат и да пребивават свободно на територията на държавите-членки, 2004).

Националната сигурност като един от факторите, изграждащи държавния суверенитет е важен за подсилването му и позиционирането на държавата в световната система в геополитически план.

Според И. Уолърстейн исторически в света се образуват три структурни геополитически позиции, които нарича център, полупериферия и периферия. В страните от центъра се развива силен държавен суверенитет, тъй като интересите на правителството съвпадат с интересите на местните групи, а в страните от периферията и полупериферията се случва точно обратното – пълно несъответствие с интересите на местните групи. Следователно страните от центъра имат по-силен суверенитет над своята територия, отколкото периферните и полупериферийните страни. С помощта на властта си държавите от центъра успяват да наложат волята си над по-слабите държави, от което правим извода, че зависими от страните от центъра, периферните и полупериферийните държави имат по-малък суверенитет над своята територия (Валлерстейн, 2001).

Държавите от центъра се различават от другите по това, че съсредоточават в себе си висока производителност на индустрията. Те се нуждаят от квалифицирана работна сила в световното производство, което от своя страна създава условия за развитие на една силна държава на благоденствието и демократичното управление. Това съответно води до развитие на силен суверенитет на тази държава. В по-голямата си част страните от центъра също са световни хегемони, които определят каква трябва да бъде политиката в други страни от периферията и полупериферията.

Страните от полупериферията са хибридни, тъй като са разположени между центъра и периферията. Те играят балансираща роля за стабилността на световната система, защото осигуряват място на индустрии, които не могат да работят с печалба в центъра, защото са ниско платени. Социалната държава в тези страни е по-малко мощна от центъра, така че това дава благоприятни предпоставки за развитие на авторитарни правителства. Силата на суверенитета на тези страни е по-ниска от тази на страните в центъра, но по-висока от страните в периферията. Периферните страни се характеризират с вносният характер на стоки, изискващи висока квалификация на работната сила, поради износа на суровини и енергия от нея. Трудът е нископлатен. Всички тези фактори водят до липса на социална

държава и идване на власт на недемократични правителства на територията на тези страни.

Тези три области са взаимосвързани по отношение на експлоатацията – богатството се извлича от периферията и полупериферията, докато достигне центъра, така че от този период започва развитието на социалното неравенство, което се увеличава с течение на времето (Проданов, 2012).

5. Национални интереси, осигуряващи държавния суверенитет

По същество националните интереси са насочени към защита на националната сигурност както във вътрешнодържавен, така и в международен аспект. Интересите на България, свързани с националната сигурност съгласно т. 14 от допълнителните разпоредби на Закона за защита на класифицираната информация са гарантирането на суверенитета и териториалната цялост и защитата на конституционно установения ред в Република България, включително: разкриване, предотвратяване и противодействие на посегателства срещу независимостта и териториалната цялост на страната; разкриване, предотвратяване и противодействие на тайни посегателства, които накърняват или застрашават политическите, икономическите и отбранителните интереси на страната; получаване на информация за чужди страни или от чужд произход, нужна за вземане на решения от висшите органи на държавната власт и държавното управление; разкриване, предотвратяване и противодействие на тайни посегателства, насочени към насилствена промяна на конституционния ред в страната, който гарантира упражняване на правата на човека и гражданина, демократично представителство на основата на многопартийна система и дейността на институциите, установени от Конституцията; разкриване, предотвратяване и противодействие на терористични действия, на незаконен трафик на хора, оръжие и наркотици, както и на незаконен трафик на продукти и технологии, поставени под международен контрол, пране на пари и други специфични рискове и заплахи.

Стратегическите национални интереси се изразяват в:

Първо – укрепване и утвърждаване на националната държава и превръщането на българската нация в социо-културна нация, т. е. интегриране на всички етнически групи в страната към българската

държавност, запазвайки техните културни идентификатори (език, бит, религия, традиции, символика и пр.).

Второ – осигуряване на националния суверенитет, независимостта и сигурността на Република България.

6. Държавният суверенитет и световният системен подход под влиянието на процеса на цифровизация и COVID-19

Исторически погледнато страните от центъра, полупериферията и периферията постоянно се променят, т.е. господстващото положение на държавите в капиталистическата система (световните хегемони) непрекъснато променят своята позиция. Те се трансформират под влиянието на различни фактори. Най-съществените от тях в съвременността са световната пандемия и процеса на цифровизация. Тези два фактора указват колосално влияние върху пренареждането на силите в световната система. Такъв пример е Китай, мястото ѝ в тази световна система преди години и мястото ѝ сега, като водеща геополитическа сила.

Всички тези промени водят до пренареждане на световните сили и съответно промяна на силата на държавния суверенитет. Наднационалните организации, към които принадлежат съответните държави започват да вземат превес за силата на държавния им суверенитет в геополитическата плоскост.

Пандемията разкри не само уязвимостта на държавата към здравни кризи, но също така и към информационни, което доведе до това геополитическите сили да се стремят към господство, провеждайки хибридни атаки. Хибридната война развита като информационна, асиметрична, цифрова, ментална, психологическа даже и икономическа война намери приложение. Проведени бяха дезинформационни кампании и използване на фалшиви новини, целящи да подкопаят доверието на обществото в способността на държавата и нейните органи да се справят с кризата. Хибридната война бе подчинена на стратегическите цели на държави за преподреждане на световния ред и международната сигурност, за дестабилизиране на Запада и Изтока и за възстановяване и завоюване на сфери на влияние.

7. Заключение

Големите геополитически играчи използваха кризата с COVID-19 като възможност да реализират стратегическите си цели с по-

мощта на провеждане на хибридни атаки и кампании. Използват се методите на директните, конфронтационни и видими действия, както се прилагат и инструментите на „меката сила“ и икономическо проникване, с помоща на преките чуждестранни инвестиции и изграждане на финансови зависимости. Пандемията разкри не само уязвимостта на отделната държава към подобни кризи, но също така демонстрира за пореден път как злонамерени външни сили могат да се опитват да се възползват от ситуацията, за да реализират геополитическите си цели. Същевременно, тази криза е възможност за България като част от НАТО и ЕС да укрепи и развие системата си за национална сигурност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арбатов А. (2021). Дипломатия в лабиринте смертоносных технологий. Идея-Пресс. 63 – 77.
2. Валлерстейн И. (2001). Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. // Пр. С английского П. М. Кудюкина. Под редакцией к.полит.н. Б. Ю. Кагарлицкий. Издательство „Университетская книга“. 2001. с. 38.
3. Гоббс Т. (2018). Левиафан. /пер. с англ. А. Гутермана; вступ. ст. А. Филиппова. РИПОЛ классик.
4. Договор за Европейски съюз. (26/10/2012) Последно посетен на 30 ноември 2021 г., EUR-Lex – – BG (europa.eu)
5. Директива 2004/38/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 29 април 2004 година относно правото на граждани на Съюза и на членове на техните семейства да се движат и да пребивават свободно на територията на държавите-членки (2004). Последно посетен на 30 ноември 2021 г., EUR-Lex – 32004L0038 – EN – EUR-Lex (europa.eu)
6. Закон за защитата на класифицираната информация, първо обн. ДВ, бр.45 от 30 април 2002 г. Последно посетен на 30 ноември 2021 г., Lex.bg – Закони, правилници, конституция, кодекси, държавен вестник, правилници по прилагане
7. Закон за управление и функциониране на системата за защита на националната сигурност. Обн. ДВ бр. 61 от 11 август 2015г. Последно посетен на 30 ноември 2021 г., Lex.bg – Закони, правилници, конституция, кодекси, държавен вестник, правилници по прилагане
8. Корнезов, А. (2012). Отговорност на държавата за нарушаване на правото на ЕС. Сиела, с. 15; 20; 22 и др.
9. Проданов В. (2012). Теорията на световните системи. Списание за теория, политика и култура. № 1-2 (99). С. 17.

10. Стратегия за националната сигурност на Република България, Актуализираната Стратегия за национална сигурност на Република България, приета с Решение на НС от 14.03.2018 г., обн., ДВ, бр. 26 от 23.03.2018 г. Последно посетен на 30 ноември 2021 г., Портал за обществени консултации (strategy.bg).

АНГЛОЕЗИЧНА СЕКЦИЯ

PROSPECTS FOR THE TRANSFORMATION OF THE ELECTORAL INSTITUTE AFTER THE 2020 EPIDEMIC

Anton Georgievich Arutynov

*Russian association of political science,
Council of regional development , Russian Federation
E-mail: anton.arutynov.98@mail.ru*

Abstract. The problem of transformation of elections and other electoral procedures is very relevant in modern political science, and this problem is also widely considered by other branches of social science. In the political picture of the world, elections are most often an exceptional phenomenon, since they connect it with the political sphere and also perform a socializing function. Therefore, the issue of election transformation is not just a matter of changing legislation or the system of checks and balances, but rather a question of transforming the entire society. In the era of the coronavirus pandemic, the processes that took place in this area have increased many times, not only in terms of epidemiological procedures, but also in terms of procedural mechanisms and the content of electoral procedures.

Keywords: elections, political institutions, coronavirus, political forecasting, transformation of the political field, electoral processes, electoral legislation

1. Introduction

The coronavirus pandemic was an unexpected event not only for specialists in the field of medicine and Virology, but also for specialists in the field of studying social processes. This happened because the epidemic changed not only the chronological course of events, but also brought changes in the value attitude to events and reshaped the political environment. It is also noted the large volume of forecasts and

assessments of the development of the situation with the coronavirus pandemic, which build a large number of scenarios for the development of the world after the epidemic. These assessments were made by experts in the fields of philosophy, history, political science, and many other scientific disciplines. Some forecasts were very inconsistent and did not coincide with each other. This is especially true in the field of political science, where there are several contradictory trends, both in the assessments of the expert community and in the activities of the main political institutions. During the active stage of the pandemic, several election campaigns were held, as well as several voting procedures around the world. The campaigns ranged from elections of heads of state and parliaments of national significance to municipal elections, from Western Europe to Africa and Asia. Note that the discourse around these election campaigns also varied significantly from categorical approval to equally categorical rejection in the professional, political, and social environment. In addition, the reaction of the international community to these election campaigns differed greatly, and sometimes even changed with the passage of time. The main motivation for this change was primarily in medical and epidemiological indicators, as well as in accusations of speculation about them. It is also worth noting that academic disciplines that are somewhat far from political science consider social processes within the influence of the coronavirus, such as urban studies (Koltzova, Korkina & Vasetzkey, 2020: 99).

The issue of changes in the electoral sphere is defined as the main research question in our study. The main subject of our research is transformations in elections. Transformations in elections represent changes in the electoral sphere concerning the procedures for conducting elections and election campaigns, both on the part of election commissions and courts, and the defense of candidates and the public. To identify the specifics of the transformation, we conducted a number of expert interviews on the territory of the Russian Federation and the Republic of Belarus, the Republic of Poland and the Republic of Bulgaria. Experts can be divided into several groups according to the formation of forecasts and the main characteristics of transformations. The study was conducted in 2020 through in-depth interviews using remote communication tools. The number of experts was equally distributed across countries.

2. Ideas from the expert interview research

Therefore, it can be said that there are several lines for making forecasts, as well as positions on election procedures and election campaigns. The first group includes forecasts about the modernization and adaptation of the electoral procedure directly to epidemiological standards during the coronavirus epidemic. Basically, this is a technical and utilitarian approach, it is based on the introduction of technology for separating human flows in areas, wearing masks, as well as the use of antiseptics, but not all technologies are so unambiguously indisputable. For example, the introduction of electronic voting in Russia (introduced at the all-Russian voting on amendments to the Constitution of the Russian Federation on July 1, 2020) and the introduction of postal voting in elections in Poland (an attempt to implement the first round of the Polish presidential election on June 28, 2020). It should be noted that both practices have been implemented in the political practice of other countries, for example, electronic voting in the Baltic States (and other countries) and postal voting in Germany and Austria (and other countries). Earlier, these measures were also criticized. The new measures were introduced with the formal purpose of protecting the voting participants, but several experts, as well as opposition political forces, pointed out the possibility of manipulation due to the use of these technologies. On the other hand, monitoring organizations, including ODIHR, did not criticize these two technologies.

The second group of expert forecasts is the problem of the arrival of populist parties. Moreover, if earlier the attraction to populism was indicated as a characteristic feature for developing countries (with rare exceptions), now the problem of populists coming to power is considered as a universal problem. Eastern Europe, Latin America, as well as a number of developed countries are mentioned as potential regions where such a situation may arise. This can be explained by several factors. This can be influenced by psychological moods in society, primarily panic moods associated with the threat of death, threats to health, family, and other threats to basic human needs. Followers of populist methods offer a solution to the most important problem just here and now (which is often impossible), and this gives voters credits of trust to politicians. In countries, where quarantine was used as a method of combating the spread of viral infection, there is also a risk of increasing the influence of populist parties, because quarantine contributes to the emergence of

psychological tension in society. These sentiments of the masses contribute to increasing frustration, inflated expectations and the desire for instant solutions to all significant social problems, which is what the populist parties promise. In addition, in the conditions of the coronavirus epidemic, representatives of both right and left populism are becoming more active. Such types of populism as military populism in Africa and populism carried out by rulers in countries with authoritarian regimes have not completely changed their domestic political course in general, and their attitude to electoral procedures in particular (with a number of exceptions). It should be noted that measures of remote voting (voting outside the polling station) are discussed as an additional opportunity to improve the procedure of expression of will by many countries of the world, and not only as a medical measure, but as a matter of accessible environment (Kozlova, Ponjavina, 2020: 93).

The third group includes estimates and forecasts of the growth of protest activity both in individual countries and around the world. Due to the described above psychological moods, that arise in society, protest is a natural reaction that allows people to replace fear, excitement, and aggression (Basimov, Korneinko, 2020: 308). An additional factor affecting the growth of protest activity is the problem of the deteriorating economic situation. The coronavirus epidemic is contributing to a decline in income worldwide, both for households and businesses (particularly corporations). The increase in need in the context of the general emerging economic crisis leads to the activation of the social and economic process. In addition, the quarantine and such means as restrictions on the operation of shops and social institutions of all types have led to social tension (however, this issue of tension is slightly mitigated by the work of various Internet services). In addition to the actual problematics of the topic of protests, also talk about the actualization of the problem of violence. Examples that vividly illustrate these events include the American (and then spread around the world) Black Lives Matter movement, the protests in Belarus under the slogans "Live Belarus", or quite a vivid example, the Serbian protest against restrictive epidemiological measures in Belgrade. An interesting fact is that violence and protest are also spreading to the symbolic sphere, so the wave of monument demolitions in the United States and some other countries, which occurs against the background of the BLM movement, is quite remarkable. All these facts certainly influence and have

influenced campaigns in their countries, for example, the US Presidential election in the fall of 2020, as well as the Presidential election in the Republic of Belarus on August 9, 2020, and the parliamentary election in Serbia on June 21. As the logical chain is completed, this trend will strengthen and continue to influence the outcome of electoral races.

According to a number of experts, the coronavirus should not affect the institution and the election procedure. From the point of view of concepts of sustainable democracy, such regimes should have a strong immunity to any external threats. At the same time, additional hopes are pinned on the system of checks and balances in the developed old democracies. However, at the moment, these forecasts are only partially true, since these countries are also experiencing difficulties in electoral procedures. Comparing the difficulties faced by developed and developing countries (both in economic and political terms), it is worth noting that there is no direct correlation between the welfare of these countries, the development and antiquity of political regimes with the activity of political protests and protests at elections directly. It is worth noting that the protests do not have a direct regional link, since the protests of the summer of 2020 in Lebanon and the BLM protests in the United States were of a similar intensity, but the first stalled earlier. It should also be noted that there are a large number of regional and local protests in many countries of the world, which can sometimes turn into national ones.

It can also be widely discussed, that the introduction of digital technologies in elections and the work of election commissions and courts, and about the epidemic of coronavirus infection as a problem that spurred the development of this issue. Examples of the introduction of digital technologies in the activities of election commissions include the use of online surveillance cameras, a system for pre-selecting a polling station (real or electronic), an electronic absentee certificate, as well as targeted advertising and indirect advertising, and some others. The introduction of digital technologies has several goals – to simplify the voting process, create an accessible environment and attract more voters, using the attractiveness of modern technologies and their entertainment factor. Digital technologies are also used in the field of data protection, as well as secret information. For example, they can be used to protect the databases of election commissions and electoral courts, as well as their websites. Among the advanced technologies from other areas, the

blockchain used to protect data during electronic voting (Oleinik, Martinenko, 2020: 190) and Big-data technology is used for summarizing voting results, creating analytical reports and political technologies. All the above technologies are characterized by two main features. First, in many countries, these technologies promise to be implemented in the very near future (but often this is only a superficial change in procedures, and not the actual use of high technologies). Secondly, most of these measures (sometimes their implementation or non-implementation) are criticized by opposition parties, social movements, and partly by the expert community (Boyko, 2020: 24).

It is also worth mentioning that the trends and innovations that were detected before the onset of the coronavirus epidemic, some of them were within the context of the coronavirus pandemic, and some of them were slightly contradictory. Previously, Western political science often expressed the view of deinstitutionalization of a number of major political institutions. These political institutions included political parties, representative authorities, trade unions, and some others. Deinstitutionalization here consisted of a decline in the importance of these institutions, less involvement of the population in the activities of these institutions, and sometimes a decrease in awareness of these institutions. This trend is only partially justified, although the scenario turned out to be somewhat different from what experts saw before the coronavirus epidemic. In the context of the pandemic, the old political institutions suddenly began to perform a kind of protective function for a certain proportion of the population, i.e. there was a certain inhibition of the onset of the trend of deinstitutionalization. Overall, the trend has slowed, but not disappeared. In addition, it was suggested that political parties should be replaced by social movements and their activity transferred to the Internet, but it is interesting that social movements that were not previously registered tend to register in the form of a political party, which contradicts this trend. Another very popular theory related to the issue of elections is the theory of introducing economic mechanisms into politics and creating a political product, where the conditional demand and choice of the product is directly a vote for certain politicians, their images and promises. This trend rather affects the technological side of political life and certainly persists. For example, creating images of a candidate has become very similar to creating a product brand, in terms of interaction between the Creator and

the voter/buyer. The coronavirus did not have such an impact on this procedure, except that social movements emerging in this era also use this technological tool.

As a rule, religious protest and religious issues have not been used at the moment in election campaigns or as the main reason for protest activity. For example, the religious factor did not play an important role in the protests in Lebanon that led to the resignation of the government. There are several examples that are exceptions to this rule. The most important exception is the protests in the Republic of Montenegro and the subsequent results of the parliamentary elections of the Republic of Montenegro on August 30, 2020. In many ways, the outcome of the elections was influenced by the current oppression of the Montenegrin Orthodox Church of the Serbian Patriarchate, which led to the involvement of the religious factor in politics and the subsequent victory of the Montenegrin opposition, which promised to establish religious equality in the country. As another vivid example of the use of religious themes in the election campaign of the coronavirus era, we can recall the use of interviews of Catholic cardinals in the election campaign of Donald Trump. It is also worth mentioning issues related to Islam. These include the problem of publishing cartoons on this religious subject by the French magazine Charlie Hebdo, the burning of sacred books in Switzerland, and subsequent protests. Of particular note is the transfer of the Hagia Sophia and Chora monastery in Istanbul for use as mosques. The last two facts can be used as discourses of many social forces in Turkey, Greece, Cyprus and the Republic of Northern Cyprus.

3. Conclusion

Therefore, the coronavirus epidemic has had a serious impact on many socio-political processes, in particular on the institution of elections and other related electoral procedures. Economic and medical factors could not only have a technical impact on the postponement of elections and the addition of antiviral protection, but they could also change the existing political system in a number of countries around the world. We also note that the coronavirus itself has become a kind of “black swan”, a phenomenon almost not predicted by the scientific community, in particular by experts in the field of social studies. Elections as a political institution mostly have been tested successfully

by the coronavirus epidemic and have shown the ability for adaptation and development.

LITERATURE

1. Boyko O.P. (2020), ELECTRONIC VOTING: PROSPECTS FOR UKRAINE, "Publichne uryaduvannya", № 3. (23) URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/electronic-voting-prospects-for-ukraine> (date of request: 5.09.2020).
2. Basimov M.M., Kornienko V.I. (2020), VZGLYAD NA OTNOSHENIE RESPONDENTOV K BLIZHAJSHEMU GOLOSOVANIYU CHEREZ PSIHOLOGICHESKUYU TIPOLOGIYU, "Byulleten' nauki i praktiki", № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzglyad-na-otnoshenie-respondentov-k-blizhayshemu-golosovaniyu-cherez-psihologicheskuyu-tipologiyu> (date of request: 5.09.2020).
3. Kozlova A.S., Ponyavina M.B. (2020), PROBLEMY ELEKTRONNOGO GOLOSOVANIYA, "Vesti nauchnyh dostizhenij. Ekonomika i pravo", № 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-elektronnogo-golosovaniya-1> (date of request: 5.09.2020).
4. Kol'cova E.M., Kurkina E. S., Vaseckij A.M. (2020), Matematicheskoe modelirovanie rasprostraneniya epidemii koronavirusa COVID-19 v Moskve, "Computational nanotechnology", № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/matematicheskoe-modelirovanie-rasprostraneniya-epidemii-koronavirusa-covid-19-v-moskve> (date of request: 5.09.2020).
5. Olejnik M. N., Martynenko D.V. (2020), SISTEMA ONLAJN-GOLOSOVANIYA NA OSNOVE TEKHNOLOGII BLOCKCHAIN, "StudNet", № 8. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-onlayn-golosovaniya-na-osnove-tehnologii-blockchain> (date of request: 5.09.2020).

HOW PEOPLE REACTED TOWARDS THE MEASURES AGAINST COVID-19 IN SPAIN

Julen Domeka Renedo Beunza

*University of Burgos
Department of Political Science, Spain
Email: julen.renedo@gmail.com*

Abstract. The Spanish society reacted in some different ways: surprised, scared and confused with the new pandemic, angry with the government's action, trying to be positive with the lockdown... Thus, the purpose of the current study is to systematize the reactions of the people in Spain towards the pandemic. The object of the study is the Spanish society and the focus are its reactions towards the COVID-19 pandemic.

Keywords: Coronavirus, Measures, Spain, Lockdown, Vaccine, Government

1. INTRODUCTION

The coronavirus crisis created a situation that the Western countries haven't had for one century, when the bad-called Spanish flu came from USA in the First World War and killed more population than the own war. Furthermore, in the last 100 years we, the first world, saw these pandemic situations far away: Ebola in Africa or other flu that affects to animals that we consume (birds, pigs and cows) in Asia. It affects us economically and there were some cases of health problems in humans, but there were not a pandemic situation.

However, in 2002 it happens a predecessor of the nowadays coronavirus called SARS-CoV 1. Started in China, actually it was contagious and it affected countries like Canada, Thailand, Australia, Russia... but it wasn't enough strong and disappeared alone. It was a signal for the international organizations to understand that in a global

world, more and more interconnected, the probability of a global pandemic is higher.

18 years later, we suffer the consequences of the severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 the SARS-CoV 2, a global pandemic that has affected all the countries. More than five million people died and 250 million get infected with this new disease.

The Spanish society reacted in some different ways: surprised, scared and confused with the new pandemic, angry with the government's action, trying to be positive with the lockdown... Thus, the purpose of the current study is to systematize the reactions of the people in Spain towards the pandemic. The object of the study is the Spanish society and the focus are its reactions towards the COVID-19 pandemic.

2. THE SITUATION IN SPAIN

At first, the pandemic was very hard, since March 2020 until the start of the summer, especially in the older population. While the population was in lockdown, in the nursing homes and in the hospitals where the most critical situations were there was not a clear way to react against the coronavirus, increasing the confusion, the hospitals collapsed because of the high number of patients and the medical materials were not enough. This were the worst months in Spain, when 27000 people died, being one of the worst countries in the world reacting to the coronavirus. After that critical experience, at the beginning of the summer of 2020 the Covid cases decrease, Spain finished the lockdown.

Later, because of the summer and winter vacations the second and third waves came, which were worse than the first one (that was 300.000 cases), with 2'5 million new cases from October to March of 2021. In contrast, the victims per infected person were less, the more effective detection capacity and better hospital care led to an improvement in survival and greater control of cases.

Since January 2021, Spanish state started to vaccinate population.

Nowadays, in Spain more than 5 million inhabitants have been infected with the COVID-19 and 88000 persons died because the pandemic and more or less, the 80% of the population is vaccinated, which puts Spain in the top of the European Union countries. Furthermore, as the winter of 2021 is coming and, like in the rest of Europe, this pandemic flu is getting worse with 6667 new cases at November 17, 2021.

3. HOW PEOPLE REACTED TOWARDS THE MEASURES AGAINST COVID-19 IN SPAIN

– The lockdown

The first serious government's action against the coronavirus was the lockdown, which started on March 14, 2020, and finished on June 21, 2020. During these 3 months, the Spaniards only could go outside to work and essential shopping or in some special cases that need to go out (for example, with the dog).

Some of the Spanish population had difficulty complying with the quarantine measures and up to 7 June 2020, some 1,400,000 complaints of non-compliance with the measures of confinement were filed and some 5,000 people were arrested for serious disobedience to law enforcement officials.

Furthermore in May 2020 there were some manifestations and protests against the Government of President Pedro Sánchez in the coronavirus crisis, especially from the most conservative part of the Spanish society. Started on May 10, there were some days of protests in the richest districts in Madrid, in which the government was called "murderer", the people wanted general elections and more liberty. In addition, on May 23 the far-right party VOX called for 'motorized' concentrations in all Spanish provincial capitals.

Apart from that, a major part of the society believed that the lockdown was necessary in order to reduce the new cases. According to a poll, when the lockdown started to be less restrictive, 59% of the surveyed agreed that confinement will be maintained to the maximum to contain the advance of the virus, even if this implies a greater economic deterioration and more unemployment. In fact, some solidarity networks were created in the neighbours to help each other and it was common go out to the balconies at eight o'clock in the afternoon to applaud the medical staff. More or less, Spanish society accepted the critical situation.

– The use of the mask

On August 16, 2020, between 2,500 and 3,000 participants, according to official sources, gathered in Madrid, in protest against the mandatory use of masks following the call that has promoted in social networks among others by the famous singer Miguel Bosé, who claimed that the President of the Government was complicit in a plan promoted by billionaire Bill Gates to implant through an equally fraudulent vaccine a microchip with which to control the entire population of the

planet. Most of the demonstrators who came, decided not to wear a mask and to break the law, in addition, statements were made as unfortunate as the following: “The number of deaths we have had (30,000) does not justify stopping the country’s economy”.

– The curfew

On June 10, 2020, President Sanchez declared in the Parliament “We have defeated the virus”. Maybe he was too positive. After the lockdown, the government’s actions were lighter than the real situation needed. It opened the frontiers, there were no strong restrictions apart from the celebrating of festivals and parties with a massive concentration of people and Spaniards recovered the “new” normality and liberty. This could be difficult to understand, but Spain is one of the countries that more depends economically on the tourism.

After the summer and with the increase of cases, October 25, 2020, the central government decreed a state of national emergency to face the second wave of the pandemic, but without establishing a new general confinement of the population: A curfew was imposed throughout the national territory. Furthermore, the state of emergency was established as a legal instrument to allow the autonomous communities to close their borders and carry out partial or total confinements.

This was probably the most criticized measure, since in Spanish society it is typical to go out at night, especially to bars. On 30 October, five days after the curfew was decreed, violent riots broke out in cities such as Barcelona, Seville, Valencia, Santander, Burgos and Zaragoza. There were also demonstrations by hostelry groups in all Spanish cities, as they were one of the sectors most affected by the crisis. This and the previous ones are clear examples of some opposition to the measures, especially in a context in which the population has never suffered such severe restrictions on its fundamental freedom. The government put an end to the state of emergency in early summer of 2021, although the autonomous communities could continue to decree curfews. After more than two hundred days the state of emergency ended.

In a study of the CIS (Social Investigation Centre, in English) about the coronavirus crisis of May 2021, 55,8% of the surveyed answered that stronger measures should have been taken than those taken by the Spanish Government and the Governments of the autonomous communities.

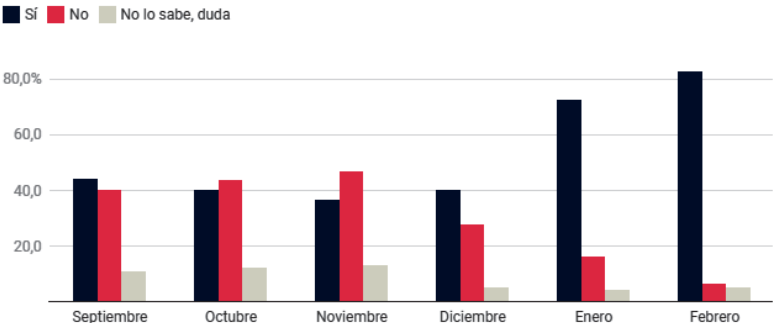
Actually, in Spain the regions are very independent, it's a decentralized state, kind of federal. It created conflicts sometimes with the central government and between the different regions. For example, Madrid, being one of the communities with worst statistics about the pandemic, had the lighter curfew in Spain. Thus, there were common the videos of foreigners coming to Madrid because of that, while the Spanish can't cross their own region.

- The vaccine

Currently, Spain has administered 74.7 million vaccines and around 80% of the population is vaccinated, 37.5 million inhabitants, being the third country in Europe with the most vaccinated, just behind Portugal and Malta and the eighth in the world. How have such excellent data been achieved?

Confianza en la vacuna

Porcentaje de personas según su respuesta a la pregunta: "¿Está Ud. dispuesto/a a vacunarse del COVID-19 cuando llegue su turno?"

1

As we can see in the graph, from September 2020 to February 2021, confidence in the coronavirus vaccine changed completely, in November the population was not completely sure. Later in 3 months there was a radical change and the majority of the population decided to

¹ Graph 1: Trust in the vaccine: Percentage of people according to their response to the question: "Are you willing to get vaccinated against COVID-19 when your turn comes?" since September, 2020 to February, 2021 https://www.elconfidencial.com/espana/2021-02-18/encuesta-cis-coronavirus-vacunacion-contagios-tercera-ola_2956832/

get vaccinated. Sociologist Josep Lobera, author of the survey on the attitudes of the population towards COVID-19 vaccines on which the graph is based, believes that this increase is due to the fact that the vaccination campaign began and older people were vaccinated in residences, in addition to increased health risk by increasing the spread of a more aggressive variant of COVID-19. All this influenced to change public opinion about vaccines and overcome doubts and uncertainty. Although there are Spaniards who deny believing in the virus, who believe in conspiracy theories or who simply do not trust the vaccine as we have seen before, there is a small minority of the population who do not significantly influence the rest. This is thanks to the work of the health administrations; because there is a great confidence in the medical system, in science; because it has provided reliable data on it and the media, by transmitting information and refuting bulls about the vaccine. On the other hand, in Spain vaccination against different diseases has always been encouraged, both in children and adults.

Finally, the survey on the effects and consequences of coronavirus in May 2021 asked the following question: Do you believe that when we reach group immunity against COVID-19 through vaccines, you will be able to do everything as before the pandemic?

61.2% of the population surveyed said yes. In May of this same year, the Spanish citizens no longer wondered if they would get the vaccine or not, they wondered if after getting group immunity life would return to normal, with extremely optimistic results. In contrast, the population that did not trust the vaccine, especially in the speed with which it was manufactured and its efficacy was 4.2% of the sample.

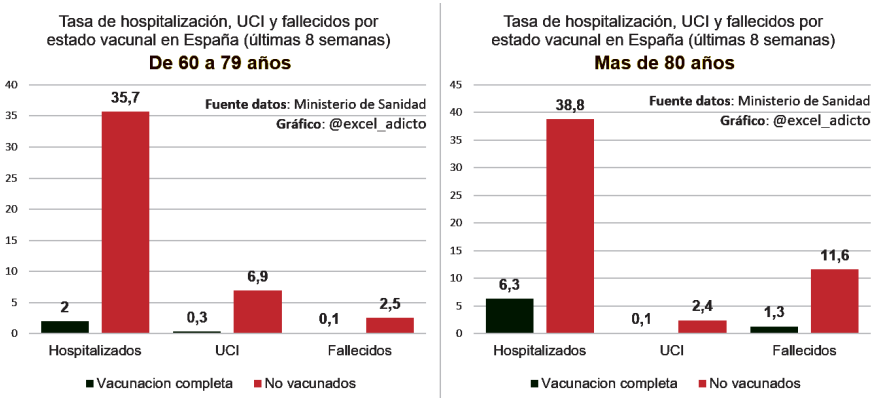
4. CONCLUSION

Actually, the Spanish society accepted the situation peacefully and without hard reactions against the government's measures or the vaccine. I think it was understood from the beginning that it was a health crisis that had to be faced by all to avoid contagion and that it brought out the worst and the best in every society, that collective responsibility took precedence over individual freedom, unusual situation in the Western states. In addition, it has made us understand the importance of a strong welfare state with efficient social services, since without the public and free health system that Spain has probably the situation would have been much worse. On the part of the central government and especially that of

the community of Madrid, the economy has been put ahead of the health crisis. In the most important periods (summer, Christmas, Easter...) the restrictions have been relaxed and the new cases were increased because of the lack of control, especially in the 2nd and 3rd waves, with about 2.5 million infected.

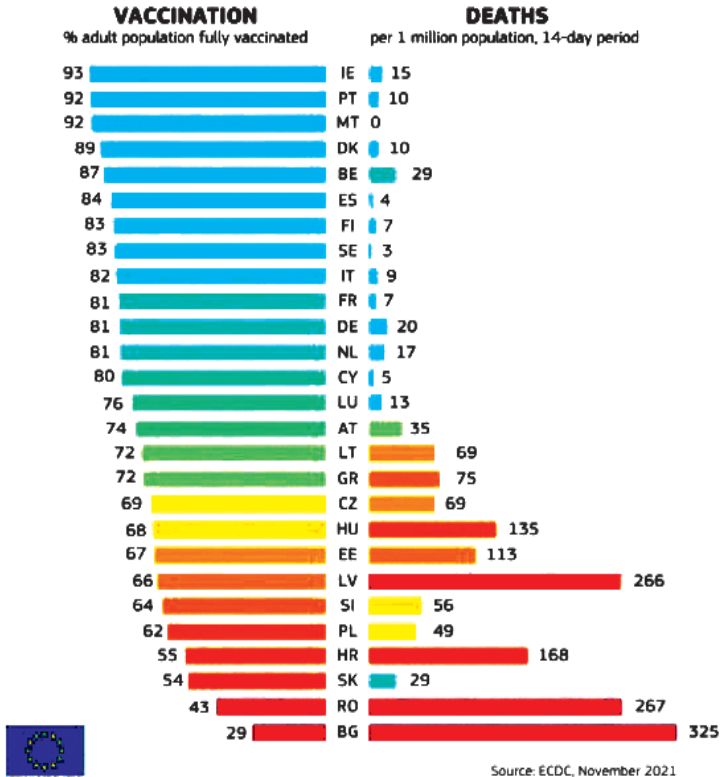
On the other hand, it's shameful that the COVID has been used for political purposes by the opposition, while in countries like Portugal they confronted the virus together. The parties that are included in the Spanish opposition are guided by what is better for them, for the obtaining of votes, in this case being against the measures imposed by the government, without caring about the health of the Spaniards and without providing alternatives.

² Finally, on vaccines, I wanted to show you two graphs:

The first graph shows how effective vaccines are in hospitals according to the data accumulated in the last 8 weeks among people over 60 years hospitalized by coronavirus, where the rates per 100,000 inhabitants of hospitalized (first two columns), high-risk patients (second columns) and deceased patients (third columns) decrease drastically among those who had been vaccinated.

² Graph 2: Spanish Ministry of Health: data on hospitalizations in the ward, in the ICU and deaths by vaccination status

And, as we can see in the last graph, Bulgaria is the country with the worst number of deaths due to coronavirus cases in November 2021 and this is due in large part to the reluctance to get vaccinated. Citizens of this wonderful country, in your hands is taking the decision to vaccinate you, to protect among all your families, friends and especially the elderly, the most vulnerable group against coronavirus. Because without collective solidarity, this pandemic can hardly be stopped.

³ Graph 3: EUROPEAN COMMISSION Relationship between vaccination against Covid and deaths <https://www.20minutos.es/noticia/4901650/0/grafico-comision-europea-vacunas-muerte-covid-eficacia-ue/?autoref=true>

LITERATURE

1. Chávarri, I. P. (2021, September 6). *España se despide del toque de queda: solo lo mantienen 10.736 andaluces*. elconfidencial.com. https://www.elconfidencial.com/espana/2021-09-07/espana-toque-queda-cantillana_3274730/
2. colaboradores de Wikipedia. (2021, November 16). *Pandemia de COVID-19 en España*. Wikipedia, la enciclopedia libre. https://es.wikipedia.org/wiki/Pandemia_de_COVID-19_en_Espa%C3%B1a#Segundo_estado_de_alarma
3. *COVID-19 – Vacunas administradas 2021*. (2021). datosmacro.com. <https://datosmacro.expansion.com/otros/coronavirus-vacuna>
4. de Quiroga, S. (2021, July 16). *La confianza en las vacunas: España un modelo en occidente*. Gaceta Médica. <https://gacetamedica.com/opinion/la-confianza-en-las-vacunas-espana-un-modelo-en-occidente/>
5. Fiter, M. (2020, April 29). *Así son las cuatro fases del plan de desescalada y las dudas que deja la comparecencia de Sánchez*. El Independiente. <https://www.elindependiente.com/vida-sana/2020/04/28/asi-son-las-cuatro-fases-del-plan-de-desescalada-y-las-dudas-que-deja-la-comparecencia-de-sanchez/>
6. Franco, L. (2020, August 17). *2.500 personas se concentran en Colá³n contra el uso obligatorio de las mascarillas*. El País. <https://elpais.com/espana/madrid/2020-08-16/2500-personas-se-concentran-en-colon-contra-el-uso-obligatorio-de-las-mascarillas.html>
7. *La Moncloa. 10/06/2020. Pedro Sánchez afirma que la unidad de la ciudadanía y las instituciones ha permitido vencer al COVID-19 [Presidente/Destacados]*. (2020). La Moncloa. <https://www.lamoncloa.gob.es/presidente/actividades/Paginas/2020/100620-sanchezcontrol.aspx>
8. *La Moncloa. Planes y medidas laborales, económicas, sociales, etc.* (2021). La Moncloa. <https://www.lamoncloa.gob.es/covid-19/Paginas/medidas.aspx>
9. Llaneras, K. (2021, March 13). *¿Qu³ sali³ mal? Cronología de una epidemia explosiva que arroll³ España*. El País. https://elpais.com/politica/2021/03/12/actualidad/1615559739_648409.html
10. *Lobera: “El sustrato de confianza en las vacunas en España es de los*. (2021, April 30). Gobierno de España. <https://www.vacunacovid.gob.es/voces-expertas/lobera-el-sustrato-de-confianza-en-las-vacunas-en-espana-es-de-los-mas-altos-de>
11. *Ministerio de Sanidad, Consumo y Bienestar Social*. (2021). Ministerio de Sanidad. <https://www.msbs.gob.es/sanidad/portada/home.htm>
12. Olmo, J. M. (2021, November 18). *La calle se moviliza contra el Gobierno: las protestas llegan a cifras inéditas desde 2013*. elconfidencial.com.

- https://www.elconfidencial.com/espana/2021-11-18/manifestaciones-protestas-gobierno-pedro-sanchez-psoe-2013_3326293/
13. Ordiz, E. (2021, November 23). *El gráfico que relaciona vacunación y muertes con el que la Comisión Europea demuestra la eficacia de las vacu.* www.20minutos.es – Últimas Noticias. <https://www.20minutos.es/noticia/4901650/0/grafico-comision-europea-vacunas-muerte-covid-eficacia-ue/?autoref=true>
 14. PaÑs, E. (2020, April 19). *Un 59% de los espaÑoles apoya el confinamiento mÁs estricto.* El PaÑs. <https://elpais.com/espana/2020-04-18/los-ciudadanos-priman-la-salud-sobre-la-economia-y-apoyan-el-rescate-social.html>
 15. Tena, B. (2021, February 18). *CIS | Sube la confianza en las vacunas y casi el 83% de los espaÑoles espera su turno para la dosis.* elconfidencial.com. https://www.elconfidencial.com/espana/2021-02-18/encuesta-cis-coronavirus-vacunacion-contagios-tercera-ola_2956832/
 16. Vivas, C., & Castro, C. (2021, March 15). *El año del Covid: cronología de la pandemia en España.* El Independiente. <https://www.elindependiente.com/vida-sana/salud/2021/03/12/el-ano-del-covid-cronologia-de-la-pandemia-en-espana/>

TRANSFORMATIONS OF CONSUMER BEHAVIOUR AFTER COVID-19: THEORETICAL PERSPECTIVE

Dimitar Sabev, PhD

*Economic Research Institute at the Bulgarian Academy of Sciences,
Department “Regional and Sector Economics”, Bulgaria
E-mail: d.sabev@iki.bas.bg*

Abstract. The COVID-19 pandemic has profound impacts on consumer behavior but whether these changes will be transient or lasting is still unclear. The text examines the transformations in consumer behavior after COVID-19 from a theoretical perspective. The author applies the provisional “Shock – Reaction – Adaptation – Marketing Environment” framework to explain consumer dynamics during the pandemic. Seven major and most probably durable shifts in the marketing environment have been defined. One of the important conclusions is that while consumer behavior in the past was mostly a question of personal choice and self-organization, shopping behavior after COVID-19 is being increasingly put into deliberate frameworks and molded by political decisions.

Keywords: consumer behavior, consumer society, panic buying, COVID-19

1. Introduction

The impact of COVID-19 pandemic on social life and economy overshadows the ordinary effects of typical crises of capitalism, and may be regarded as a tipping point (Schwab and Vanham 2021, Galloway 2020). Consumer behavior has been especially influenced by these new and diverse socioeconomic transformations since they touch upon some of the most basic manifestations and functions of the personality, such as food and medicine supply, sustaining a safe environment, socialization, and many more. Unprecedented in modern times, the isolation during

February and March 2020 provoked on many occasions a hoarding consumer behavior approaching to panic (Islam et al. 2021). After the initial shock faded away, the question of whether the changes in consumer behavior associated with COVID-19 and the measures for fighting the pandemic will last, or consumers will return to their former consumption with time eventually slightly modifying it, gained prominence (Sheth 2020). The aim of this article is to explore this topic in a theoretical perspective. Empirical research on the long-term COVID-19 impact is yet to be carried out.

2. A theoretical model for examining consumer behavior after COVID-19

Marketing literature approaches the observed and expected changes in consumer behavior provoked by the COVID-19 pandemic from several different theoretical perspectives. The traditional marketing scheme “Stimulus – Object – Reaction” is being invoked (Islam et al. 2021). Many authors put emphasis on environmentally-imposed constraints (Kirk and Rifkin, 2020). Eger et al. (2020) explain deviations in consumer behavior during pandemics as a typical reaction to fear appeal, in addition to visible generational differences in behavioral transformations. Convulsions in consumers’ daily routine are being explained also within the framework of obsessive-compulsive behavior diagnostics (Schiller et al. 2021).

Colleen Kirk and Laura Rifkin adopt an in-depth approach to the COVID-behavior issue by applying the theoretical model of “Reaction – Coping – Adaptation”, which has been first developed in connection with financial constraints of consumer behavior (Hamilton et al. 2019). The logics of this “environmentally-imposed constraints behavior point of view” goes as follows. After the initial behavioral reaction which is unbalanced in most respects, consumers embark on overcoming the difficulties by improvising and accommodating, “coping” with the new situation. In the long run, consumers adapt their behavior to the new realities by not only embracing different appraisals of brands and product categories but also by radically altering everyday habits and evaluation criteria (Kirk and Rifkin, 2020).

This text develops its own provisional theoretical framework, following the main logics of Kirk and Rifkin and furthering it in some important aspects. The pattern presented here is “Shock – Reaction –

Adaptation – Marketing Environment” (SRAM). The first phase, manifested during the first two months after the global spread of the pandemic, has to be defined as shock for the consumer markets. Consumer response was not simply impulsive but in many places followed the “madness of the crowds” narrative. Namely because of this, it revealed some hidden, extra-utilitarian functions of consumption in modern society (Trentmann, 2016). The second phase – “Reaction” – incorporates the idea of “coping” but with one important additional aspect. This short-to-middle-term response consists not only of positive but also of negative market experiences – that is, also of “non-coping”. The fact that many people struggle with the new requirements could not be omitted. Instead of “improvising” and embracing new useful approaches, many consumers get alienated and their shopping and market behavior degrades (some turn into “preppers” by hoarding large and unnecessary supplies, others completely forego “physical shopping” and big shopping centers, etc.).

The third phase of this provisional theoretical framework encompasses the lasting transformations in consumer behavior – that is, “adaptation”, in the ecological meaning of this word. Since this phase pertains to long-term changes, as of November 2021 it is still very early to make definite conclusions. Yet, given the strength of COVID-19 impact, one might assume that there will indeed be lasting transformations, and consequently, try to draw theoretically their possible future shapes. The fourth element of this model represents the changes that occur in the general marketing environment due to measures undertaken to limit the pandemic. This article describes seven groups of factors that marketing should take into account in the future – the list is in no way comprehensive and only hints at some possible directions.

3. Shock and initial consumer reaction after COVID-19

During the last days of February and beginning of March 2020, in many places in the world, consumer behavior trespassed the lines of accepted normality. Being uncertain about their future access to shopping premises, and future availability of goods given the border closures, consumers embarked on a widespread hoarding of essential goods, mostly food and sanitation. To a certain extent, some hoarding might be regarded as a rational response to drastically worsened expectations, yet the first days of March showed entirely different consumer attitudes. Groceries turnover in

the UK during the first shock phase jumped by 40 – 50 percent on an annual basis (Naeem, 2021). For the United States, McKinsey consultancy recorded an 87 percent increase in the demand of staple goods and services – mirrored by a 77 percent decline in the demand for luxury goods and services like cars, trips and branded clothes. NCSolutions data reveal an 845 percent jump on a monthly basis in the demand of toilet paper, 394 percent increase in the sales of liquid soap, as well as 263 percent higher demand for frozen pizza. NCSolutions defined the period between 11 and 21 March as “extreme buying.” Retailers could obviously not accommodate such peaks and deficit emerged, creating additional uncertainty among buyers and provoking further hoarding. Social media additionally amplified the effects.

Data collected by the Bulgarian National Statistical Institute (NSI) also reveal an increase in sales of essential goods but much weaker than in the so-called “mature consumer societies.” For instance, retail trade of food, beverages and tobacco products in March 2020 rose by only 9.6 percent on an annual basis (seasonally unadjusted data). Moreover, in May 2020, three months after the outbreak of the pandemic, a substantial decrease of sales followed. Bulgarian households sharply reduced their consumption expenditures, obviously anticipating an economic crisis. In May 2020 the composite index of retail sales dropped by 21 percent on an annual basis and slipped to its 2015 level.

Either way, even in Bulgaria where COVID-19 and the anti-pandemic measures did not have such a drastic effect on sales, the “shock phase” was strongly emotionally charged. The most probable explanation for this is the very nature of the crisis. Studies on common psychological responses to infectious disease outbreaks during the last two decades reveal fear, anxiety, depression, loss, guilt, irritability, sense of isolation, and stigmatization (Omar et al. 2021). In some places, in March 2020, there were records of real shopping excesses, for instance armed robbery of toilet paper from a street vendor (Agence France-Presse 2020). In principle, deviations from accepted normality in consumer behavior are not exceptional, just the opposite – unbalanced consumption manifestations, for instance “violent shopping” during the so-called Black Friday, are “widespread” (Lennon et al. 2014). The “Nylon Riots” in the United States in 1945 (Ndiaye 2007, p. 182) and the widely publicized “Nutella Riots” in France in 2018 are two more examples. These, and a number of other examples indicate that the model of the rational individual constantly calculating utilities is rather a

special case – in the same way as the rational component does not encompass the whole personality, according to the teachings of Carl Gustav Jung.

Yet the outbursts of consumer panic and aggression after COVID-19 point to an even broader interpretation, namely the role of consumption in a consumer society (Baudrillard 1998). In a society where the biggest possible consumption is being regarded not only as a goal, prize or vent, but also as a sign of self-realization, consumer behavior channels the perplexed and panic response of the individual. Thus, in the presence of a shock, such as a pandemic outbreak, consumption takes on the role of something even more substantial than covering basic material needs in an expected future scarcity. Consumption becomes a means for lowering cognitive dissonance, a method of normalization – in one or another direction – even when provoking extra-normal behavior.

According to a group of researchers from the Institute of Mental Health in Singapore and the University of Barcelona, there might be three major explanations for the panic buying at the onset of the COVID-19 pandemic (Sim et al. 2020). Firstly, it could be a manifestation of the conflict between the desire to maintain regular routine and the emerging uncertainty. Secondly, it is a “coping” response for protecting the self and the family. Thirdly, it is reaction to the fact that the individual has lost control of one’s future, in the presence of social pressures to adopt similar behavior. Thus, panic buying is not only a human reaction to a critical situation but also a consequence of the specific environment. In societies with high consumption bias, emergency situations lead to panic buying in huge volumes, while in more traditional societies like the Bulgarian, the self-restraint on consumption gains importance, due to the same emergency factors. Therefore, we can also have a “panic restrain from buying”.

Either way, the shock period was limited to one or two months, thereafter consumers aimed to discover new patterns for their market behavior – they started “improvising and coping.” Currently, this COVID-19 coping behavior is being intensely researched. The recorded patterns so far include important developments such as: reduced frequency of shopping, accompanied by increased volume of purchases per one shopping occasion; enhanced online shopping; rearrangement of consumer baskets; “pent-up” demand for durable goods; lowered brand

attractiveness as such, replaced by choices of “simply good” products in the economic segment, and many more (see empirical data in Rybaczewska, Sulkowski & Bilan, 2021; Eger et al. 2021).

Taken as a whole, these individual “coping techniques”, i.e. short-to-middle-term reactions, as of November 2021 (more than one and a half year after the outbreak of the pandemic), when the initial shock behavior has been already overcome, in a purely quantitative respect, eventually lead to the same consumption levels prior to COVID-19. NSI data illustrate this effect for Bulgaria. Car sales, obviously a purchase that might be postponed, have already returned to their pre-crisis average levels. The most heavily affected sector, tourism, also finds its exodus, offsetting the crash in travels abroad with stable and even growing revenues of domestic tourism (an exemplary case of coping). At the other end of the spectrum, online retail, a true winner in the pandemic, returned already to more realistic levels after its meteoric rise in 2020.

As mentioned above, the conceptual model of Kirk and Rifkin examines only the possibility of “coping” and neglects the possibility of non-coping. Yet, many consumer and vital decisions after COVID-19 are expressions namely of the inability or unwillingness to cope with the new market conditions, for instance, withdrawal from big cities, refusal to use “official” media channels, voluntary long-term isolation, conspiracy theories to explain the complex reality, adoption of radical political agendas, ascent of “preppers”, and many others.

4. Long-term adaptation of consumer behavior after COVID-19

The return to prior consumption levels does not necessarily mean a return to the old patterns in a qualitative aspect. Yet this is one of the hypotheses about the long-term COVID-19 impacts on consumer markets. Scott Galloway in his book *Post Corona* develops another possible line of thought, that the long-term effects of COVID-19 represent mainly speeding-up of the tendencies that already existed on the market, but were resisted by old structures. Since the beginning of 2020, many of the barriers against the new trends have been lowered, thus, new developments are able to penetrate at higher rate now. The third hypothesis is that due to COVID-19, consumers will adopt some substantial and entirely new traits in their shopping behavior. Most probably, all three viewpoints about long-term adaptation are equally valid in certain consumer situations and for certain consumer markets.

In the sprouting literature on COVID-19 impact on consumer behavior, the already cited analysis of Jagdish Sheth stands out, where he lists eight “immediate effects of COVID-19 pandemic on consumption and consumer behavior” at the end of May 2020. They are: hoarding, improvisation, pent-up demand, embracing digital technology, store comes, blurring of work-life boundaries, reunions with friends and family, and discovery of talent. While hoarding and, in part, postponing the purchase of durable goods (pent-up demand) might be regarded as consumer manifestations of a shock condition, the other effects obviously speak of consumer efforts for coping, and some of them will most probably turn into longer-term habits. Still more forward looking is Sheth’s assumption that “outdoor shopping” might change from an everyday activity into something like hobby or recreation, in the same vein as modern hunting and fishing.

The possibility that shopping will go extinct as a utilitarian function, along with a substantial part of the subject of “consumer behavior”, should obviously be examined in the very long run. There are also more immediate effects, specific for certain industries and markets, that might be assumed as possible directions of consumer adaptation. Most researchers put emphasis on embracing contactless transactions of all kinds: from payments and food deliveries to higher education and telemedicine. Galloway and several other authors believe that COVID-19 has earmarked “the End of the Brand Era”. That means that injecting of “values” and “philosophy” to secure premium prices even to mediocre products has come to its end. Kirk and Rifkin in their turn mention tendencies like rise in government surveillance, loss of privacy and looming “digital identity.” It is clear that the surging collection and storing of private consumer data facilitates its trade, and thus the psychological manipulation of the consumer.

Branko Milanovic, whose major field of study is economic inequality, makes an interesting contribution to this discussion. According to him many of the reactions observed in consumer behavior after COVID-19 do actually bear a social utility, given the needed transformations in consumption of a society trying to avert a climate crisis (Milanovic, 2021). Professor Milanovic points to the 60 percent global decline of air travel in 2020, which resulted in lower carbon emissions, and notes that this lower, more sustainable consumption level in the air industry and other carbon intensive consumer markets might be preserved with a combination of heavy carbon

taxes and/or some sort of rationing. Milanovic suggests that it is possible that “climate change is but a long-term COVID”, thus in the long run it might impose consumption limitations similar to those in the first months of the pandemic.

5. Changes in marketing environment after COVID-19

Nowadays, assumptions about the long-term effects of COVID-19 on consumer behavior are being made on the basis of short statistical records, extrapolation of similar processes from the past, as well as theoretical frameworks. Therefore, the uncertainty is so high that it is more correct to speak of guesses and expectations than forecasts. One of the few possible positive conclusions on this topic is that changes in consumers’ daily routine can also affect marketing environment. We list seven possible long-term transformations provoked by COVID-19 that will alter market functioning, thus directly affecting marketing practices.

1. *Back-to-the-land.* Official NSI data indicate that more than 95 000 Bulgarians (1.35 percent of the total population) have left the cities and towns and settled in villages in 2020. This tendency will most likely continue, albeit at a slower rate. Big urban centers will most probably not suffer a demographic decline, yet middle-sized towns will be further affected. This development will have lots of consequences, for instance for labor markets and infrastructure development. From the marketing viewpoint, this speaks of unmet demand of new ways of deliveries in rural regions, decline in the revenues of many grocery stores, as well as decline in the demand for pre-packed food at the expense of more “do it yourself” purchases.

2. *Biflation.* While staple goods get more expensive due to uncertainty and hoarding, discretionary goods are in lower demand and their price declines (yet, given the rising global and domestic inequality the demand for Veblen goods would not be really affected). This massive price divergence could be defined as “biflation”. As a whole, at least in the next couple of years, marketing will have to function in an inflationary environment. Theoretically, this should accelerate inventory turnover, but at the same time the emphasis on circular economy will have to limit the sale of disposable goods.

3. *Travel restrictions.* Most likely COVID-19 will have a lasting effect on tourism, including major world touristic sites. Business conferences, seminars and negotiations have already went digital.

Hopefully, this tendency of “reconsidering the distance” may also lead to shortening of supply chains, including full mobilization of locally produced raw materials and labor.

4. *Scarcity*. Supposedly, exactly the striking realization that scarcity is still possible in the modern world provoked the consumer shock in March 2020. In most places, temporary deficits were quickly overcome, yet this situation showed us how vulnerable globalized supply chains are, especially in emergency situations. It should not be excluded that the March 2020 scarcity will periodically reappear, up to a point of establishing a general sense of supply insecurity (on psychological and behavioral implications of scarcity see Mullainathan and Shafir, 2013). This, in its turn, will additionally fuel inflation.

5. *Access and surveillance*. Restrictive measures imposed on shopping due to COVID-19 raise attention to the access to shopping premises as the major, and until now rarely considered, except in cases of racial segregation, prerequisite for consumption. Even in the domain of digital trade, barriers for access to goods and services might be erected. Consumer sovereignty is shrinking, while functions like nudging, channeling – and surveillance – of consumption are on the rise.

6. *Digitalization and human touch*. Resorting to digital communication, entertainment, shopping, payment, education etc. due to the COVID-19 pandemic is already ubiquitous. This tendency will accelerate, with increasingly new digital substitutes for physical-world practices. This, in its turn, means higher premium for services produced with direct human involvement. Divergence will deepen: digital or machine service for the mass market, attendance by humans in the luxury segment.

7. *Ascent of the home*. In the previous world of consumer welfare many professionals neglected domesticity, not necessarily because of some personal traits, but obeying the signals of consumer society: renting instead of ownership, dining outside, “convenience” foods, relentless travel and vacations, etc. Some of these fast consumer choices were actually politically encouraged since they enhance economic growth (Sabev, 2021). Being locked down in a domestic environment does not simply raise the demand for game consoles, music devices, small fitness equipment, smart refrigerators, etc. It guides consumer attention back to “vintage” values such as family, friends, amateur art, children’s education, etc.

6. Discussion

As a major business function, marketing has been always burdened with expectations to offer practical solutions to market shifts, and to do it immediately. That is why the rapidly expanding literature on consumer behavior transformations after COVID-19 (only for 2020 there were over 70 scientific publications on this topic in Scopus, see Cruz-Cardenas et al. 2021) often rushes with its conclusions: a “new normality” is being declared, “a radical break with the past”, even the end of whole eras – or their ascendance. Many of these quick assessments may be perfectly correct but most of them are not based on analysis but rather on intuition. Eventually, the global pandemic of 1918-19 took the lives of 20 to 50 million people (Smil 2019), which corresponded to over 2 percent of the world population at that time, without leaving drastic impacts on consumer behavior during the Roaring Twenties. This time the big difference consists in the omnipresent mass and social media involvement and the active political governance of the situation.

An important tendency is taking shape, to impose the consumer situation provoked by COVID-19 on climate change and the measures needed to fight it (Milanovic, 2021; Angelova, Dimitrova & Pastarmadzhieva, 2021). The COVID-19 crisis is presented as an “opportunity”, and is being related either to post-human future of human species (Fukuyama, 2003; see also Harari 2013 – an exemplary case of wrong predictions retaining influence because of their political usefulness), or to a more sustainable and sensible consumption level corresponding to a world overloaded with business and marketing.

Two opposite lines of reasoning are emerging here. The first believes that despite its enormous human and economic costs, eventually COVID-19 will be a “force for good”, by aligning consumption with sensible principles. The second warns that we have taken the dystopian road and COVID-19 is a pretext for people to be deprived of their (consumer) freedoms, acquired so hard during centuries of battles. Most probably, as seen from past history, human civilization will take the third road between utopia and dystopia. Either way, one might expect from the future that consumer behavior will be less and less something that emerges independently and increasingly more – something that nudges or even pushes the consumer.

Acknowledgements

This paper contributes to the project “The Effects of Globalization: Hyperconsumption and Environmentally Non-Sustainable Behavior” (Project No. FP21-FISN-004).

REFERENCES

1. Agence France-Presse. (2020). “Hong Kong armed gang steals toilet rolls as coronavirus panic-buying spreads”. February 17 2020. Accessed on November 16, 2021. <https://www.theguardian.com/world/2020/feb/17/hong-kong-armed-gang-steals-toilet-rolls-as-coronavirus-panic-buying-spreads>
2. Angelova, M., Dimitrova, T. Pastarmadzhieva, D. (2021). The effects of globalization: Hyper consumption and environmental consumer behavior during the COVID-19 pandemic. *International Journal of Economic and Business Administration*, 4 (2021), pp. 41-54.
3. Baudrillard, J. (1998). *The Consumer Society. Myths and structures*. London: SAGE Publications.
4. Cruz-Cardenas, J. et al. (2021). COVID-19, consumer behavior, technology, and society: A literature review and bibliometric analysis. *Technological Forecasting & Social Change*. 173 (2021), 121179.
5. Eger, L. et al. (2021). The effect of COVID-19 on consumer shopping behavior: Generational cohort perspective. *Journal of Retailing and Consumer Services*. 61 (2021) 102542.
6. Fukuyama, F. (2003). *Our Posthuman Future. Consequences of the biotechnology revolution*. NY: Farrar, Straus and Giroux.
7. Galloway, S. (2020). *Post Corona. From Crisis to Opportunity*. Portfolio / Penguin.
8. Hamilton, R. et al. (2019). How financial constrains influence consumer behavior: An integrative framework. *Journal of Consumer Psychology*. 29 (2), pp. 285-305.
9. Harari, N. (2016). *Homo Deus. A brief history of tomorrow*. London: Vintage.
10. Islam, T. et al. (2021). Panic buying in the COVID-19 pandemic: A multi-country examination. *Journal of Retailing and Consumer Services*. 59 (2021).
11. Kirk, C., Rifkin, L. (2020). I’ll trade you diamonds for toilet paper: Consumer reacting, coping and adapting behaviors in the COVID-19 pandemic. *Journal of Business Research*. 117 (2020), pp. 124-131.
12. Lennon et al. (2014). Antecedents of consumer misbehavior on Black Friday: A social responsibility view. *Fashion, Style & Popular Culture*. 1 (2), pp. 193-212.
13. Milanovic, B. (2021). “Climate change, covid and global inequality”. Accessed on November 16, 2021. <https://branko2f7.substack.com/p/climate-change-covid-and-global-inequality>

14. Mullainathan, S., Shafir, E. (2013). *Scarcity. The new science of having less and how it defines our lives*. NY: Picador.
15. Naeem, M. (2021). Do social media platforms develop consumer panic buying during the fear of Covid-19 pandemic. *Journal of Retailing and Consumer Services*. 58 (2021). 102226.
16. Ndiaye, P. (2007). *Nylon and Bombs. DuPont and the March of Modern America*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
17. NC Solutions (2020). Top categories on March 12. NCS Covid-19 recourses. Accessed on November 16, 2021. <https://www.ncsolutions.com/covid/top-cpg-categories-on-march-12/>.
18. Omar, N. et al. (2021). The panic buying behavior of consumers during the COVID-19 pandemic: Examining the influences of uncertainty, perceptions of severity, perceptions of scarcity, and anxiety. *Journal of Retailing and Consumer Services*. 62 (2021), 102600.
19. Rybaczewska, M., Sulkowski, L., Bilan, Y. (2021). Covid-19 pandemic and independent convenience stores in the United Kingdom. *Engineering Economics*, 32 (3), p. 258-265.
20. Sabev, D. (2021). *Marketing, Consumption and Economic Growth*. Sofia: Iztok-Zapad. / *Marketing, Potreblenie I Ikonomicheski Rastezh*. In Bulgarian.
21. Schiller, F. et al. (2021). Stockpile purchasing in the emerging COVID-19 pandemic is related to obsessive-compulsiveness. *Journal of Affective Disorders Reports*. 4 (2021).
22. Schwab, K., Vanham, P. (2021). *Stakeholder Capitalism. A global economy that works for progress, people and planet*. New Jersey: John Wiley & Sons.
23. Sheth, J. (2020). Impact of Covid-19 on consumer behavior: Will the old habits return or die? *Journal of Business Research*. 117 (2020), pp. 280 – 283.
24. Sim, K. et al. (2020). The anatomy of panic buying related to the current COVID-19 pandemic. *Psychiatry Research*. 288 (2020) 113015.
25. Smil, V. (2019). *Growth. From microorganisms to megacities*. Cambridge and London: The MIT Press.
26. Trentmann, F. (2016). *Empire of Things. How we became a world of consumers, from the fifteenth century to the twenty-first*. Allen Lane, UK.

REPUBLIC OF BULGARIA AND THE BULGARIAN COMMUNITIES IN THE COVID-19 SITUATION

Stanislav Stanev, PhD

*University of Plovdiv Paisii Hilendarski
Department "Political Sciences and National security", Bulgaria
E-mail: st.stanev@advokat.bz*

Abstract. The Republic of Bulgaria, a country that has been a member of the EU since 2007, has stated the integration of the Western Balkans as its priority. This was materialized in one of the country's priorities during the presidency of the Council of the EU in 2018. The Covid-19 crisis has put all countries to the test, with those outside the EU being in a more vulnerable situation, such as the countries of the Western Balkans.

Keywords: Bulgaria, Western Balkans, Bulgarian communities, vaccinations, Covid-19

1. Introduction

The crisis with the spread of Covid-19, a viral infection that was first registered in the Chinese city of Wuhan, has acquired planetary dimensions. The disease has spread to virtually every country in the world and put the health systems, economies and relationships between them to a serious test. The Balkans are no exception. Attempts to stop the spread of Covid-19 have affected all countries on the peninsula, but those outside the European Union have been exposed to more serious challenges due to difficulties in supplying vaccines. In the region of the Western Balkans there are communities that speak their native Bulgarian language, have relatives in the Republic of Bulgaria. They are perceived by Sofia as Bulgarian minorities in the countries of the Western Balkans which are not part of the EU, which should be taken care of.

The aim of the study is, after examining the Bulgarian communities in the countries of the Western Balkans, to establish the approach of Bulgaria to their representatives in relation to the challenges associated with the Covid-19 pandemic. And also how it affects its reputation compared to other countries such as the Republic of Serbia.

The research method is analyzing the events which are part the flow of information and considering them in the midst of ethnic and political realities in the Western Balkans, to conclude how in the Covid-19 pandemic Bulgaria manages to respond adequately to its communities in the Western Balkans, and throughout the region. The study examines the period from the beginning of 2021, when intensive supply of vaccines began in the Republic of Bulgaria to the end of October 2021. Having in mind the relevance of the issue, a significant part of the sources are electronic, reflecting current facts related to the issue.

2. Countries of the Western Balkans in which there are Bulgarian communities

The term “Western Balkans” is perceived in the political, not in the geographical sense of the word. In terms of international relations, it covers the countries of the western part of the Balkan Peninsula that are not part of the European Union. These are: Serbia, Kosovo, the Republic of North Macedonia, Albania, Montenegro, Bosnia and Herzegovina. All of them (except Albania) are relatively young countries and appear on the political map of Europe as part of the process of disintegration of Yugoslavia (Boyadzhieva, 2017a). With regard to Kosovo, it should be borne in mind that, given the way independence was proclaimed after the military conflict (Boyadzhieva, 2017b), there are still disputes over the country's status. For the purposes of this analysis, it is considered as a separate country.

There are registered organizations of Bulgarians in this region in all of them, except in Montenegro and Bosnia and Herzegovina. These are organizations of people who are united on the basis of Bulgarian national identity, on the basis of Bulgarian origin – people who are the heirs of ethnic Bulgarians, who for historical reasons have remained to live outside the political borders of Bulgaria. Some of them have Bulgarian citizenship, others do not (Metodiev, 2016).

It is interesting to note that while in the Republic of North Macedonia people with Bulgarian national identity live in practice

throughout the country, in other countries in the region this is not the case. In Serbia, they are concentrated in the eastern part of the country – on the border with Bulgaria and are also popular as the Zapadni pokrajnini (in English – Western suburbs). In Kosovo are located in the southwestern part of the country – in the historical and geographical areas of Gora (Prizren – named after the city of Prizren), Zhupa and Podgor. In Albania, there are also concentrated Bulgarian communities in three areas: Mala Prespa – several villages in the area of the Great Prespa Lake – near the border with Macedonia, in Golo Bardo (Rajchevski, 2004), also on the border with Macedonia, and also in Gora. This is the same area, part of which is located in Kosovo, which, however, is popular here as Kukeska gora (named after the largest city of Kukes) – to the western border of Kosovo. Religiously, Bulgarians in Serbia are Orthodox Christians, those in Kosovo are Muslims, and in Albania they are mixed. There are Orthodox Christians in Mala Prespa; in Golo Bardo – mixed but predominantly Muslims (Toncheva, 2016), and in Gora – entirely Muslims (Toncheva 2012).

The organizations of Bulgarians in the countries of the Western Balkans registered on the website of the State Agency for Bulgarians Abroad are as follows (SABA, 2019):

In the Republic of North Macedonia – 7;

In Serbia – 35 (34 + 1, which is listed with registration in Kosovo);

In Kosovo – 2;

In Albania – 4.

Restrictive measures were taken in each of the countries described, aimed at preventing the diffuse spread of the infection by limiting people-to-people contacts, thus easing the pressure on health systems until collective immunity is achieved (including through immunization).

3. Bulgaria's attitude towards the Bulgarian communities in the Western Balkans

Prior to the introduction of the restrictions, there was an intensive movement of people with Bulgarian identity from the countries in which they live and of which they are citizens – to Bulgaria (Tashev, 2020; Tashev, 2020a). These trips have a different purpose: excursion, shopping, education, medical care, etc. Many of these people have either Bulgarian citizenship or a status that allows them to enjoy a significant part of the rights that the Republic of Bulgaria grants to its citizens. As

an example in this connection can be mentioned the application of Decree № 103 of the Bulgarian Government of 31.05.1993 for the implementation of educational activities of Bulgarians abroad. This provides an opportunity for all people who are of Bulgarian origin (part of the Bulgarian nation), but do not have Bulgarian citizenship, to study in the Republic of Bulgaria. Proving of the Bulgarian nationality for the purposes of this decree is done on the basis of for example listed documents: birth certificate, baptismal certificate or other civil status act; passport or other official identity document; document issued by an organization of the Bulgarian community abroad. Given a number of reasons of a purely historical nature, the affiliation of a certain person to the Bulgarian nation is often based on the last described hypothesis.

Apart from the above, representatives of the Bulgarian nation often travel to the Republic of Bulgaria for treatment as well as shopping (mainly those who live in settlements bordering Bulgaria).

4. Restrictions that Bulgaria has introduced for entering its territory in order to prevent the spread of the infection

After the appearance of Covid-19 on the European continent and in the country itself, the Republic of Bulgaria introduced a number of restrictions on entry into the country. Mainly affected by them were persons who are not Bulgarian citizens. On the other hand, those who have a Bulgarian passport could visit (or return to) Bulgaria without restrictions. This opportunity made a significant part of Bulgarians living in other countries return to Bulgaria.

With regard to citizens of other countries, the regime of entry into Bulgaria and residence was different. It was based mainly on whether they were citizens of European Union countries or other countries. For the EU citizens, the restrictions were significantly lighter. This put people who are part of the Bulgarian nation, live permanently in other countries and do not have Bulgarian citizenship in an unfavorable situation. In practice, they were treated on an equal footing with the others and were subject to the same restrictions. In addition to the above, Bulgaria has introduced a number of restrictions on the places through which one can enter the country. With regard to Bulgaria's western neighbors, they could only be reached through the Kyustendil-Gueshevo border checkpoint (for the Republic of North Macedonia) and the Kalotina border checkpoint (for the Republic of Serbia). For the other

checkpoints, there was no obstacle to leaving the country's borders, but it was impossible to enter. The reason for this was that a medical point was not provided at these points to coordinate the medical aspects of entering the country (including quarantine). At the same time, the cited two neighboring countries of Bulgaria did not set restrictions for the passage through the other points.

Although it had its reasons of a purely health (anti-epidemiological) nature, the restrictions that Bulgaria imposed on the entry of its territory by its western neighbors created a lot of difficulties for their citizens of Bulgarian origin. Many of them (who are studying) were forced to stay in Bulgaria without the opportunity to return regularly to their native places. The possibility of traveling for health purposes was significantly reduced – for those foreign citizens of Bulgarian origin, but without citizenship, who had started medical procedures in the Bulgarian health system (Stancheva, 2015). In practice, trade on both sides of the border, which is of a local nature, was suspended.

The difficulties that arose were significantly more serious for those living farther from the checkpoints who remained to work. This had a particularly severe effect on the Bulgarian community in the municipality of Bosilegrad, Serbia, whose connection with the nearby Bulgarian town of Kyustendil is through the Oltomantsi border checkpoint, the distance is about 40 kilometers and can be reached in less than half an hour. After limiting the possibility of using Oltomantsi, these values increase to 320 km and five and a half hours of driving, respectively. An additional difficulty is that they require the presentation of a PCR test result. This provoked a reaction from the Bulgarian community in the region of Bosilegrad, which turned to the Ombudsman of the Republic of Bulgaria for assistance (www.news.bg, 2021). In the end, the reactions paid off and the restrictions on Bulgarian communities were lifted (Falin, 2021). However, this is not the case with the Republic of North Macedonia, among the Bulgarian community, which has tensions on this issue. The fact that access to Serbia is significantly easier and easier is often cited as an example. This, in turn, is commented in the context of the attitude that Bulgaria has towards the Bulgarians in the Republic of North Macedonia in the kind of competition with Serbia.

As Albania and Kosovo do not have a border with Bulgaria, the restrictions that apply to Macedonia (Bozhinov, 2017) are also relevant for them.

From the above it can be concluded that the most active in their attempts to draw attention to themselves are the Bulgarians living in Serbia. Their precisely addressed messages (to the Ombudsman) managed to attract the attention of the Republic of Bulgaria, which adjusted its approach to them. It should be noted here that the lack of organized reaction on the part of the Bulgarians from the other three countries should not be interpreted to their detriment. In fact, the criticism here should be more towards official Sofia, which, after being referred to the issue by its community abroad, did not analyze the situation in depth and did not organize an adequate attitude towards the others.

5. Bulgaria and the vaccination process in the Western Balkans

Vaccinations in the Republic of Bulgaria are carried out with EU-approved vaccines. These are Comirnaty by BionTech-Pfizer (EMA, 2021a); Spikevax of Moderna (EMA, 2021b); Vaxzevria by AstraZeneca, and later by Jansen (EMA, 2021c).

As an EU member state, Bulgaria has access to these vaccines on the basis of the EU Common Approach instrument to ensure supply and facilitate their distribution.

The commented countries in the Western Balkans cannot benefit from this mechanism. They receive vaccines through the COVAX mechanism (Pastarmadzhieva & Stanev, 2021), as well as in direct negotiation with the vaccines producers. Thus, in addition to the described vaccines approved by the EU, the Russian Sputnik-V and the Chinese Coronavac of Spinovac were also sought.

It should be noted here that, given its close ties with Russia, Serbia has secured a significant amount of doses of Sputnik-V (ww.dariknews.bg 2021a), and subsequently obtained the right to produce it (ww.dariknews.bg, 2021b).

The calm that Belgrade has received has enabled the country to gain a geopolitical advantage, giving citizens of other countries the opportunity to be vaccinated, which has led to the popularization of the concept of vaccination tourism (www.dw.com, 2021). This had a positive effect on the country's reputation, especially given the fact that, unlike Bulgaria, it introduced much smaller restrictions on entry. This

has motivated many people from the post-Yugoslav area, including those from Macedonia, to travel to Serbia to be vaccinated (Ivanova, 2021).

The above clearly contrasts with the approach chosen by Bulgaria.

After the start of the supply of vaccines, the possibility to book vaccinations was organized. The electronic platform for this was available for other countries where there are Bulgarian citizens. A practical difficulty for the latter was that some of them did not use the Bulgarian computer Cyrillic, as required by the platform. An additional difficulty was the obligation for a PCR test to enter the country. Nevertheless, some of them took a trip to get vaccinated.

When ordering the supply of vaccines, the Republic of Bulgaria gave the greatest preference to the AstraZeneca product (Mladenova, 2021). Soon after starting the use of the same, information about the danger of thrombosis appeared, which undermined the credibility of this vaccine (EMA, 2021d). Against this background, the countries of the Western Balkans continue to experience difficulties in the supply of vaccines, including those produced by AstraZeneca.

The described passivity on the part of the Republic of Bulgaria was compensated to some extent by the initiative of Comac Medical of Dr. Milen Vrabevski, Chairman of the Bulgarian Memory Foundation (www.bgnes.bg, 2021). Registration of those wishing for vaccination has been organized, which is actually carried out at two border checkpoints – Stannke Lisichkovo and Zlatarevo. Given the restrictions, they can leave Bulgaria, but cannot enter it. Vaccination points are located there, where both citizens of the Republic of North Macedonia who have a Bulgarian passport and those who do not have one can be vaccinated (www.bnt.bg, 2021).

6. Conclusion

The crisis related to the spread of Covid-19 posed serious challenges to all countries, including the Republic of Bulgaria. As part of the EU, the latter has managed to meet a significant part of the challenges and provide its citizens with the opportunity to be vaccinated. At the same time, the necessary measures have not been taken with regard to those of the citizens of other Western Balkan countries. The reason for this was not rooted in a purposeful policy on the part of Bulgaria, but rather in a deficit of administrative capacity and a narrow geopolitical horizon. This negatively affected the country's reputation in

these countries, despite the fact that it was at Sofia's insistence that the issue of their integration into the EU was put on the agenda.

The passivity described above has been used by other countries to gain a geopolitical advantage.

ACKNOWLEDGEMENTS

The paper is part of a project № КП-06-ДК2/7/2021, funded by Bulgarian National Science Fund.

REFERENCES

1. Tashev, Sp. (2020). Balgarskite obhnosti v Zapadnite Balkani. Politicheski i etnodemografski posledici (1913-2019), Vol. I, Albania Sofia, Orbel
2. Tashev, Sp. (2020). Bulgarian, long path to reognition, Sofia, Orbel
3. Metodiev, K (2016). Zapadnite Balkani I Bulgaria (politika, diplomatsia, sigurnost), Sofia, Bulgarsko geopoliticheskо družhestvo
4. Bozhinov, V (2017). Republika Makedonia v savremennata geopolitika, Sofia Gutenberg
5. Rajchevski St. (2004). Bulgarite mohamedani, Bulgarski bestseller, 2004
6. Toncheva, V (2016). Bulgarite ot Bolo burdo, Albania, chast III, Rod, Sofia
7. Toncheva, (2012). Nepoznatata Gora, Rod, Sofia
8. Boyadzheva, N. (2017a). Mezhdunarodni otnoshenia, Sofia, Albatros
9. Boyadzheva, N. (2017b). Vojnata mezhdu NATO I Serbia v Kosovo I otrazhenieto i za regionalnata i globalnata sigurnost., Balkani, Sofia
10. Pastarmadzheva, D. & Stanev, St. (2021). Covid-19 and the Western Balkans. In *Proceedings of the Annual University Conference of the National Military University "Vasil Levski"*, vol. 7, pp. 206-215.

ONLINE SOURCES

State agency for the Bulgarians abroad (SABA), map of the Bulgarians worldwide, last visited 27.11.2019, <https://www.aba.government.bg/map>

Stancheva V. www.news.bg, (2015) *Все по-често българи от Западните покрайнини търсят ВМА за лечение*, last visited 27.11.2021, <https://news.bg/health/vse-po-chesto-balgari-ot-zapadnite-pokraynini-tarsyat-vma-za-lechenie.html>

www.news.bg (2021) *Омбудсманът поиска да отпаднат PCR тестовете за българи от Босилеград и Цариброд*, last visited 27.11.2021, <https://news.bg/society/ombudsmanat-poiska-da-otpadnat-pcr-testovete-za-balgari-ot-bosilegrad-i-tsaribrod.html>

Falin, K. www.bnr.bg (2021), *Босилеградчани вече минават и през ГКПП „Олтоманци“ на влизане в България*, last visited 27.11.2021.,

- <https://bnr.bg/post/101474197/bosilegradchani-veche-minavat-i-prez-gkpp-oltomanci-na-vlizane-v-bulgaria>
- European Medicines Agency (EMAa), www.ema.europa.eu, Comirnaty, Tozinameran / COVID-19 mRNA Vaccine (nucleoside modified), last visited 27.11.2021, <https://www.ema.europa.eu/en/medicines/human/EPAR/comirnaty>
- European Medicines Agency (EMAb), www.ema.europa.eu, Spikevax (previously COVID-19 Vaccine Moderna), COVID-19 mRNA Vaccine (nucleoside modified), last visited 27.11.2021, <https://www.ema.europa.eu/en/medicines/human/EPAR/spikevax>
- European Medicines Agency (EMAc), www.ema.europa.eu, COVID-19 Vaccine Janssen, COVID-19 vaccine (Ad26.COVS-S [recombinant]), last visited 27.11.2021, <https://www.ema.europa.eu/en/medicines/human/EPAR/covid-19-vaccine-janssen>
- European commission, <https://ec.europa.eu/>, Commissions centralised EU approach, last visited 27.11.2021, https://ec.europa.eu/info/publications/commissions-centralised-eu-approach_en
- www.dariknews.bg (2021a), *Ваксината „Спутник V“ получи разрешение за употреба, ще се използва в Сърбия*, last visited 27.11.2021, <https://dariknews.bg/novini/sviat/vaksinata-sputnik-v-poluchi-razreshenie-za-upotreba-shte-se-izpolzva-v-syrbiiia-2287998>
- www.dariknews.bg (2021b), *Ваксината „Спутник V“ получи разрешение за употреба, ще се използва в Сърбия*, last visited 27.11.2021, <https://dariknews.bg/novini/sviat/syrbiiia-zapochva-da-proizvezhda-ruskata-vaksina-sputnik-v-2272566>
- www.dw.com (2021), *Как Сърбия разви вакционационния туризъм*, last visited 27.11.2021, <https://www.dw.com/bg/%D0%BA%D0%B0%D0%BA-%D1%81%D1%8A%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%8F-%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B8-%D0%B2%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BE%D0%BD%0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%8F-%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC/a-59557780>
- Ivanova, Zh, www.bgonair.bg (2021) *Хиляди македонци заминаха да се ваксинират в Сърбия*, last visited 27.11.2021, <https://www.bgonair.bg/a/4-world/221826-hilyadi-makedontsi-zaminaha-za-sarbiya-da-se-vaksinirat>
- Mladenova, M. www.bnr.bg (2021), *Пристигнаха първите дози от ваксината на AstraZeneca*, last visited 27.11.2021, <https://bnr.bg/post/101417441/parvite-vaksini-astrazeneka-pristigat-u-nas>
- European Medicines Agency (EMAd), www.ema.europa.eu, AstraZeneca's COVID-19 vaccine: EMA finds possible link to very rare cases of unusual blood clots with low blood platelets, last visited 27.11.2021,

<https://www.ema.europa.eu/en/news/astrazenecas-covid-19-vaccine-ema-finds-possible-link-very-rare-cases-unusual-blood-clots-low-blood>
www.bgnes.bg (2021), „*Сотас Medical*“ започва ваксиниране с *Pfizer* и *Moderna* на македонски граждани от днес, last visited 27.11.2021, <https://bgnes.bg/news/comac-medical-zapochva-vaksinirani-s-pfizer-i-moderna-makedonski-grazhdani-ot-dnes/>
www.bnt.bg (2021), *На два гранични пункта поставят ваксини на македонски граждани*, last visited 27.11.2021, <https://bntnews.bg/news/na-dva-granichni-punkta-postavyat-vaksini-na-makedonski-grazhdani-1156349news.html>

Кръгла маса

МЕРКИ ЗА ПРЕОДОЛЯВАНЕ ПОСЛЕДСТВИЯТА ОТ КРИЗАТА, ПРЕДИЗВИКАНА ОТ ПАНДЕМИЯТА COVID-19

26 ноември 2021 г.

1. Контекст, цели и формат на научния форум

В рамките на научен форум Иновации и конкурентоспособност, на 26 ноември 2021 г. се проведе **Кръгла маса на тема „Мерки за преодоляване на последствията от кризата, предизвикана от пандемията COVID-19“**. Кръглата маса беше организирана в дискуссионен формат, в който бяха поканени да участват над 20 експерта от сферата на икономиката, финансите, психологията, социологията, политологията, сигурността и медицината.

Модератор на събитието беше доц. д-р Даниела Пастармаджиева, преподавател в катедра „Политически науки и национална сигурност“ в ПУ „Паисий Хилендарски“, а в ролята на комодератор беше доц. д-р Мина Ангелова.

Събитието е организирано в рамките на проект „Икономически измерения на пандемията COVID-19: въздействието на психологически, правни и социално-политически фактори и подходи за преодоляване на техните отрицателни ефекти“, финансиран от фонд „Научни изследвания“ към МОН.

Целта на кръглата маса е да се дискутират с експертите актуални нерешени проблеми в сферата на бизнеса, политиката, управлението, като бъдат генерирани и предложения за конкретни решения. Стремешът е да се получи резултат, който да дава насоки за изход от кризата и преодоляване на последиците от пандемията. Крайната цел на проекта е да бъдат предложени на отговорните институции, както мерки за справяне с отраженията на пандемията, така и подход за действие при кризисни ситуации от този тип.

Дискусията се проведе в общ панел, като към участниците предварително бяха зададени актуални въпроси от сферата на икономиката, психологията, политиката, правото. Модераторът на събитието зададе въпроси от всяка научна област, като експертите се включиха с кратко изложение.

Тематичните направления са:

- Икономически реалности в условията на пандемия
- Психични измерения на пандемията
- Политика и национална сигурност по време на пандемия
- Социологически аспекти и социална среда в посткризисни периоди.

С експертите беше дискутирано актуалното състояние на коментариите сфери, тенденциите за възстановяване, като бяха гене-

рирани и предложения за конкретни решения. В резултат на дискусията бяха изведени конкретни мерки, които са систематизирани и предстои да бъдат предложени на отговорните институции.

Научният форум беше предаван на живо във фейсбук страницата на проекта, а именно <https://www.facebook.com/LSRLabSocResearches>, като видео записи бяха налични на сайта на проекта и на фейсбук страницата до декември 2021 г. с цел запознаване на по-голяма аудитория с представените доклади, експозета, обобщения. Форумът е гледан над 1500 пъти към януари 2022 г., което е показателно за наличието на широк обществен интерес по тематиките на дискусията.

Благодарим на експертите, които приеха да се включат в кръглата маса, и взеха активно участие в дискусията, а именно:

2. Участници

Експерти Икономически реалности в условията на пандемия:

1. Георги Ванков, финансов анализатор, Чикаго, САЩ

Георги Ванков е дългогодишен финансов анализатор, работил в множество компании, включително и във фармацевтични. Понастоящем живее и работи в Чикаго, САЩ.

2. проф. д-р Валентина Николова-Алексиева, Декан на Стопански факултет, Университет по хранителни технологии, гр. Пловдив

Професор д-р Николова-Алексиева е декан на Стопански факултет към УХТ – Пловдив. Професор е по Икономика и има над 120 научни публикации в авторитетни световни научни издания и е индексирана в първични бази данни. Тя е председател на редица научни организации.

3. Тихомир Каунджиев, финансов анализатор, Karoll Capital Management

Тихомир Каунджиев е Портфейлен Мениджър в Карол Капитал Мениджмънт. Има експертиза и опит като консултант и аналитичен специалист в банковия сектор, финансов анализатор в областта на корпоративните кредитни рейтинги, реализира анализи на публични компании от българския капиталов пазар и др.

Експерти Психични измерения на пандемията:

1. проф. д-р Валери Стоянов, ВСУ „Ч. Храбър“

Професор доктор на психологическите науки Валери Стоянов е ръководител на катедра „Национална сигурност“ във Висшето военноморско училище „Н. Й. Вапцаров“, гр. Варна. Акцентите в изследователската му практика са свързани с психичния стрес в организационна среда и в ситуации на дефицит на време и информация и заплаха за живота и здравето на служителите в специфични организации.

2. проф. д-р Маргарита Бакрачева, СУ „Св. Климент Охридски“

Професор д-р Маргарита Бакрачева е преподавател в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Научните ѝ интереси са в областта на интернет комуникацията и медийна комуникацията, като има множество публикации по темите.

3. проф. д.пс.н. Веселин Василев, ПУ „Паисий Хилендарски“

Професор д.пс.н. Веселин Василев е дългогодишен преподавател в катедра „Психология“ към Педагогически факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“. Той има над 50 години трудов стаж и множество научни трудове с принос в научното познание по психология.

4. Даниела Николова, директор на Института по психология на МВР

Г-жа Даниела Николова е психолог с дългогодишен стаж в Института по психология на МВР. Там работи от 1992 г., като е заемала различни ръководни позиции. В момента е директор на Института по психология на МВР.

5. Юлияна Добрева, НПО „Национална школа по мениджмънт“.

Юлияна Добрева е магистър по психология, сертифициран мениджър по управление на човешките ресурси, учител за развитие на социални компетенции и коучинг. Член на Дружеството на психолозите в България. Има 35 г. професионален опит в публичния, частния и неправителствения сектор. От 2012 г. е ключов експерт в Национална школа по мениджмънт по „Европейски програми и проекти“ с фокус към социалното развитие на юношите и учителите.

6. д-р Бисерка Зарбова, НПО „Национална школа по мениджмънт“

Бисерка Зарбова е доктор по психология на здравето, мениджър по управление на човешките ресурси и сертифициран учител за развитие на социални умения и коучинг. Има 25 г. професионален опит в Института по психология на МВР, включително е била негов директор (2013 – 2015). В последните 5 години работи като експерт по международни образователни проекти на НПО „Национална школа по мениджмънт“ в областта на психичното благополучие и mindfulness на учениците.

Експерти Политика и национална сигурност по време на пандемия:

7. проф. д-р Иванка Мавродиева, СУ „Св. Климент Охридски“

Професор доктор на философските науки Иванка Мавродиева е преподавател в СУ „Св. Климент Охридски“. Тя е главен редактор на електронното научно списание „Реторика и комуникации“ и на Онлайн справочника по реторика. Областите на нейните научни интереси включват: реторика, виртуална реторика, политическа реторика, бизнес комуникация, връзки с обществеността и академично писане.

8. полк. доц. д-р инж. Петко Димов, Военна академия „Г. С. Раковски“

Полковник доцент доктор Петко Стефанов Димов е директор на департамент Дистанционно обучение, езикова подготовка и квалификация във Военна академия „Г. С. Раковски“. Доцент в професионално направление 9.1. „Национална сигурност“. Автор на монографиите „Приложение на уеб технологии за защита на националната сигурност“, „SEO – оптимизация на сайтове за търсещи машини“, „Фалшивите новини“.

9. ас. д-р Пламен Нанов, ПУ „Паисий Хилендарски“

Д-р Пламен Нанов е социолог с основни интереси в сферата на политическата социология, защитил докторат през 2018 г. касаещ турската модернизация. От 2014 до октомври 2021 е асистент в катедра „Приложна и институционална социология“ в ПУ „Паисий Хилендарски“.

**Експерти Социологически аспекти и социална среда
в посткризисни периоди:**

10. проф. д-р Елена Сомова, ПУ „Паисий Хилендарски“

Професор д-р Елена Сомова е ръководител катедра „Компютърна информатика“, Факултет по математика информатика, в ПУ „Паисий Хилендарски“. Член е на екипа по проект SPEAR „Supporting And Implementing Plans For Genderequality In Academia And Research“, в рамките на който се създаде План за равнопоставеност между жените и мъжете в ПУ „Паисий Хилендарски“.

11. гл. ас. д-р Ирина Топузова, Международното Висше Бизнес училище

Главен асистент д-р Ирина Топузова е сертифициран организационен консултант по Организационна култура и проблемите, свързани с управлението на баланса работа-личен живот, и Ръководител на Център за лидерство на жените към Международното Висше Бизнес училище, София.

12. гл. ас. д-р Атанаска Чолакова, ЮЗУ „Неофит Рилски“

Д-р Атанаска Чолакова е главен асистент в Катедра „Философия“, Югозападен университет „Н. Рилски“, гр. Благоевград. Доктор е по философия и има множество публикации в сферата на нейните научни интереси.

13. гл. ас. д-р Десислава Алексова, Международно Висше Бизнес училище

Д-р Десислава Алексова е главен асистент в Международно висше бизнес училище – Ботевград. Има дългогодишен професионален опит като преподавател и експерт в сферата на туризма, образованието и устойчивото развитие. Участвала е в над 20 международни проекта, свързани с регионално развитие на туризма, проучване на туристическия потенциал и изготвяне на стратегически и програмни документи в различни общини. Автор е на над 60 научни публикации.

14. д-р Стефан Станев, УМБАЛ „Свети Георги“, гр. Пловдив

Доктор Стефан Станев е завършил Медицински университет - Пловдив, придобил специалност „Съдова хирургия“ в Националната кардиологична болница. Към настоящия момент е част от екипа на Клиника по съдова хирургия към УМБАЛ „Свети Георги“, гр. Пловдив. Освен към съдовата хирургия, която практикува, д-р Станев има интерес и към микробиологията, като има участие в научни публикации по темата още като студент.

3. Въпроси, поставени към експертите

Въпросите, около които се проведе дискусиата, са систематизирани и с фокус към нерешените проблеми, за което принос имаше екипът на проекта. Всички въпроси бяха включени в програмата на събитието и популяризирани сред обществото, а именно:

Икономически реалности в условията на пандемия

- Какво ще е отражението на пандемията върху реалните доходи на глава от населението и ще се задълбочи ли бедността?
- Какво ще е отражението върху развитието на човешкия капитал (поради новите форми на образование и обучение) и какъв ще е крайният ефект върху икономическата активност? Какви ще са уменията и знанията на бъдещето във все по дистанционна заетост?
- Ще породи ли структурни дисбаланси на пазара на труда?
- Ще се задълбочат ли инфлационните процеси?
- Какъв ще е икономическият ефект на зелените сертификати?
- По какъв начин развитието на пандемията COVID-19 влияе върху финансовите пазари?
- Кои класове активи най-силно повишиха и кои понижиха пазарната си оценка в следствие на COVID-19 и защо?
- Има ли пряка връзка между мерките, които правителствата и централните банки предприеха в следствие на COVID-19, и текущата оценка на основните класове активи?
- Хипотетично, ако COVID-19 пандемията не беше възникнала, колко по-различна би била стойността на основните индекси (S&P 500, EuroStoxx 50, Nikkei 225)?
- Очакват ли сериозни сътресения на финансовите пазари, ако пандемията COVID-19 не бъде овладяна?

Психични измерения на пандемията

- Какви са отраженията на пандемията от коронавирус върху равнището на стрес при учениците, според самите ученици, родителите и учителите? Какви са потребностите на учениците (14 – 19 г.) от подкрепа за минимизиране на последиците от пандемията от коронавирус?

- Как студентите преживяват пандемията от коронавирус и как усвояват времето си, свързано с онлайн обучението?
- Какви са последиците за психичното здраве на хората в резултат на пандемията от коронавирус и какво се прави за тяхното преодоляване?
- Кои копинг стратегии хората използват най-често, за да се справят с кризата, провокирана от пандемията? Кои са нещата, които в най-висока степен тревожат хората?
- Каква психологична подкрепа се оказва на полицейски служители, които по един или друг начин са засегнати или потърпевши от коронавирусната пандемия (напр., преболедували са от Ковид, имат заболял или починал близък, и т.н.)? Каква форма на психологична подкрепа се оказва на полиците, работещи в здравословно-рискова среда с присъствие на много граждани (например протести, футболни мачове и други масови мероприятия)?

Политика и национална сигурност по време на пандемия

- Каква според вас е причината ваксинационният процес да е успешен в Израел и множество западни общества, а в България не?
- Възможно ли е да се постигне баланс между общественото здраве и политическия имидж на институциите при управлението на пандемия?
- Кои трябва да са основните акценти в една успешна комуникационна стратегия от страна на правителството по време на пандемия?
- Може ли да има превенция срещу това политическите партии да изграждат своите платформи на послания, застрашаващи общественото здраве, без да се нарушават принципите на демокрацията?
- Има ли специфични мерки, които държавата трябва да предприеме в условията на пандемия за защита на киберпространството?

Социологически аспекти и социална среда в посткризисни периоди

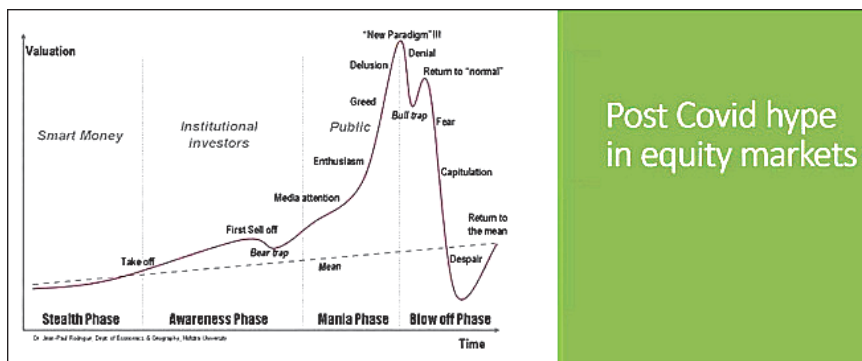
- Какво положително и отрицателно въздействие оказва пандемията COVID-19 върху управлението на баланса между професионалните задължения и личния живот?
- Какви мерки могат да подпомогнат постигането на баланс между професионалните задължения и личния живот?
- Как се отрази пандемията на потребителското поведение в сферата на туризма?
- Какви са предизвикателствата с кадрите в сферата на туризма по време на пандемията и как да бъдат преодоляни?

4. Обобщени резултати от проведената кръгла маса

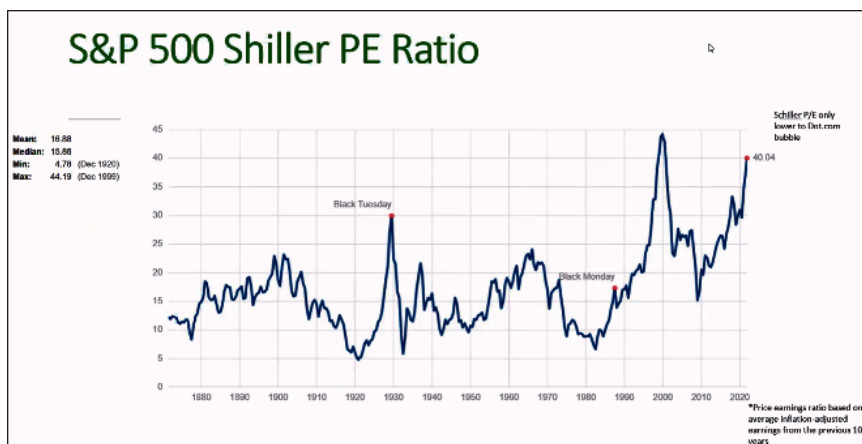
Експертите в кръглата маса споделиха своя опит, наблюдения, изследвания и получени резултати в контекста на преодоляване проблемите, с които пандемията ни сблъска. Те бяха изключително конкретни, с множество примери от практиката си и с фокус върху предложения как да бъдат преодоляни предизвикателствата.

4.1. Икономически реалности в условията на пандемия

Г-н Георги Ванков даде полезни примери за финансовите пазари в САЩ, като констатира, че реалните доходи ще намалее поради инфлацията и положението на Световните банки, като правителствата генерират огромни задължения. Обявената инфлация в САЩ е 6%, но той споделя, че реално е над 10%. Закупуването на облигации и дългосрочни ценни книжа ще създадат „балон“, като се очакват периоди на висока инфлация, като се предполага, че е възможна промяна на монетарната политика. Ще оцелеят икономики с развити технологии, иновации и предприемачество, като те ще успеят да се преборят с поредната криза. Спадът на БВП е по-нисък дори и от финансовата криза 2008 – 2009 г. Икономическата активност е отрицателна и се забавя 2020 г., но в началото на 2021 г. е нараснала до 0.

Post Covid hype
in equity markets

Проф. д-р Валентина Николова-Алексиева направи детайлна презентация, в която обърна внимание и отговори на всички въпроси, които бяха зададени в тематичното направление. Постави акцент на условията в настоящата Индустрия 4.0 и бъдещето на прага на Индустрия 5.0. Тя отвори на база данните за Българската икономика няколко съществени кризи, свързани в следствие с промяна на обществените взаимоотношения. Кризата на технологиите от Индустрия 2.0 през 1988 – 1989 доведе до промяна на международните вериги на доставките в СИВ. През 1998 – 1999 се акцентира на криза на пазарите и пълна промяна към пазарна икономика, т.нар. финансов капитализъм. Кризата на финансовите механизми настъпи 2008 – 2009 г., която доведе до промяна на обществения договор за финансиране по индиви-

дуални, корпоративни и държавни дългове. И стигайки до настоящата 2020 – 2021 г., която свързваме със здравна криза и преминаване към дигитални технологии, намаляване ролята на човека в бизнес дейностите, включително и в индустрията. На следващите таблици и фигури, експертът обърна внимание на отраженията на пандемията върху икономическата активност, върху туризма и услугите, върху икономиката на България, върху доходите и бедността.

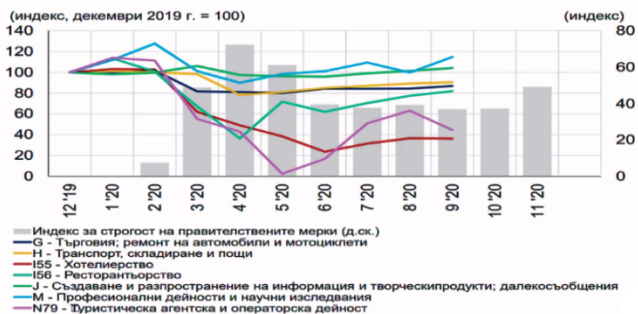
Отражения на пандемията върху икономическата активност

Отражения на пандемията върху туризма и услугите в България

Динамиката на индекса на производството в услугите показва, че най-ниското равнище на икономическа активност в отделните подсектори е достигнато през второто тримесечие на 2020 г., след което започва тенденция на плавно, но неравномерно по сектори подобрене

Отражения на пандемията върху икономиката на България

ОСНОВНИ МАКРОИКОНОМИЧЕСКИ ПОКАЗАТЕЛИ	ОТЧЕТНИ ДАННИ		ПРОГНОЗА			
	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Международна среда						
Световна икономика (реален растеж, %)	3.1	2.4	-4.9	4.7	3.8	3.3
Еврозона (реален растеж, %)	1.9	1.3	-7.3	3.9	4.2	2.1
Цена на петрол "Брент" (евро/барел)	25.0	-5.0	-35.2	10.2	3.9	2.6
EURIBOR 3м. (%)	-0.3	-0.4	-0.4	-0.5	-0.5	-0.5
Брутен вътрешен продукт						
БВП (темп на изменение, %)	3.1	3.7	-4.0	3.6	3.3	3.2
Пазар на труда						
Заетост (темп на изменение, %)	-0.1	0.3	-2.6	0.4	0.9	0.5
Коефициент на безработица (%)	5.2	4.2	5.4	5.2	4.7	4.5
Инфлация						
Средногодишна инфлация (ХИПЦ, %)	2.6	2.5	1.3	1.8	1.6	2.0

Източник: НСИ, ЕЦБ, МВР

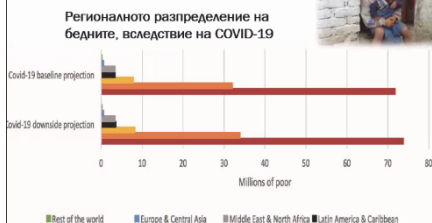

Отражения на пандемията върху доходите и бедността

Южна Азия – държи 60 % от новите бедни

Африка на юг от Сахара – 27 % от новите бедни

Източна Азия – с около 7%

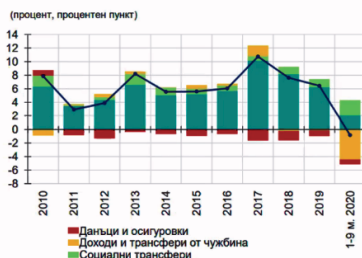
- ❖ Това е наистина **безпрецедентно нарастване** на глобалната бедност.
- ❖ Единственото друго предизвикано от криза увеличение на световната бедност през последните три десетилетия е по време на **азиатската финансова криза**, когато световната крайна бедност нарасна с **18 милиона** през 1997 г. и 47 милиона през 1998 г.
- ❖ Ако не се предприемат мерки бързо бедността може да се увеличи и през 2021 г. Използвайки същите прогнози, се очаква, че предизвиканите от COVID-19 нови бедни през 2021 г. ще бъдат между **142 и 162 милиона души**.

Отражения на пандемията върху доходите в България

- ❖ Увеличението на располагаемия доход на домакинствата през 2017-2019 г. беше подкрепено от растежа на доходите от труд както в страната, така и в чужбина.
- ❖ Компенсацията на един нает се увеличи с 10.5% през 2017 г., с 9.7% през 2018 г. и с 6.9% през 2019 г.
- ❖ В допълнение към ограниченото предлагане на труд, други фактори с принос за нарастването на заплатите бяха свързани с повишението на минималната работна заплата и на минималните осигурителни прагове, промени в данъчноосигурителната политика, както и увеличението на възнагражденията в сектор „Държавно управление; образование; здравеопазване“.
- ❖ Започналото от началото на 2020 г. въвеждане на ограничителни мерки в България беше причина за значително влошаване на условията на пазара на труда, което се отрази в промяна на поведението на домакинствата.

Темп на изменение на располагаемия доход по домакинства

Проф. Николова-Алексиева обърна внимание на човешкия капитал, професиите и компетентностите, които започват да се търсят в следствие на пандемията. Тенденциите за бизнеса бяха систематизирани и обобщени. Пазарите на труда в ЕС са подобрени значително благодарение на облекчаването на ограниченията върху дейностите, насочени към потребителите, като през второто тримесечие на 2021 г. икономиката на ЕС е създавала над 1,5 млн. нови работни места. Изискват се нови знания и умения, като е възможно практикуване на няколко професии от човешките ресурси.

Проведена работна среща с университети и бизнеса по проблемите на образованието при пандемия

Какви нови тенденции наблюдавате и кои от тях предполагате, че ще се запазят в дългосрочен план?

Тенденциите за бизнеса :

- Засилен интерес към специалностите на бъдещето, свързани с дигитализация на процесите, анализа на големи данни, проблемите на лидерството и устойчивото развитие.
- Много компании се сблъскаха с нови модели на работа, а това провокира интереса им към млади хора, които със свеж поглед биха могли да допринесат за иновации в работата.
- Все по-голяма част от компаниите се интересуват от широк миروглед, гъвкавост и адаптивност – качества, които трябва да изгражда българското образование в стил **liberal arts**.
- Критичното мислене, умението за решаване на проблеми, търсенето на нестандартни решения са особено важни умения, когато става въпрос за поставяне под въпрос

Тя сподели и икономическия ефект от зелените сертификати, като посочи състоянието на ваксинационния цикъл и последиците за обществото.

Икономически ефект от зелените сертификати

- ❖ Нивото на ваксиниране все още остава сравнително ниско в сравнение с другите държави от ЕС, като към средата на октомври малко над 20% от населението е напълно ваксинирано.
- ❖ След въвеждане на зелените сертификати обаче бе отчетен значителен ръст в дневния брой нововаксинирани.
- ❖ Държавата може да стане обект на искове от граждани и бизнеси, заради нарушени права.
- ❖ Спадът в оборота на заведенията е пропорционален на ваксинираните българи – при 20% ваксинация, 80% спад. Подобна криза в сектора не е имало през последните 30 години.

Това показват данни на Българската хотелиерска и ресторантьорска асоциация (БХРА), Сдружението на заведенията в България (СЗБ) и Българската асоциация на заведенията (БАЗ).

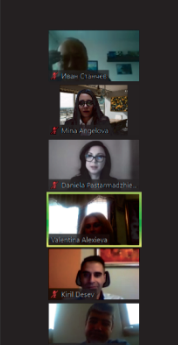
На финала на нейната изчерпателна презентация, експертът фокусира вниманието ни, а именно „На какво ни научи пандемията?“. Независимо дали е в условията на COVID или в условията на друга криза, според проф. Николова-Алексиева, успехът ще продължи да спохожда смелите, иновативните и технологично подготвените.

На какво ни научи пандемията?

1. Бързина в комуникациите, гъвкавост и адаптивност – реагираш адекватно или „гориш“ - защото публиката очаква отговор и то веднага.
2. Дигитализацията на бизнеса стана задължителна.
3. Декларативните послания останаха в миналото – водещ е потребителя, неговото преживяване и неговата препоръка след това. Референциите дръпнаха напред много бизнеси – а други потопиха.
4. Открит и прозрачна комуникация – вътре и извън компанията. Всяка промяна е криза, а кризата се управлява с подаването на точна и навременна информация.
5. В пандемията много брандове бяха възпрепятствани да продават – тези които останаха свързани с публиките си – продължават напред. На тези които „замъччаха“, ще се наложат големи инвестиции за връщане на пазарни позиции, ако не са ги изгубили безвъзвратно.

- Пандемията върна на дневен ред ценностите – и личните и професионалните.

Г-н Тихомир Каунджиев предупреди, че има прекалено много напечатани пари, които са дадени на среднозаможните граждани, поради раздадените средства под формата на помощи, като наблю-

денята му показват, че те не могат да ги похарчат, тъй като по време на локдауните и с въведените ограничения, много бизнеси остават затворени, хората си стоят вкъщи. Това пък им дава възможност и имат достъп до крипто пазари, търговия на акции и други финансови инструменти, което довежда също до сътресения на финансовите пазари.

В обобщение на дискусиата по тематично направление Икономически реалности в условията на пандемия участниците се обединиха около следните предложения за възможни мерки, а именно:

- 1. Намаляване на ДДС върху горива;**
- 2. Намаляване на темпове на печатане на пари на Централните банки, защото има много пари в наличност но малко активи.**
- 3. Всички пенсионни фондове губят пазари, което ги насочва към инвестирането в акции на компании, които неаргументирано имат бързо развитие, което затруднява участващите в подобни търговии.**

4.2. Психични измерения на пандемията

Г-жа Юлиана Добрева сподели, че в резултат на реализираното изследване се потвърждава изходната хипотеза на екипа за негативното влияние на пандемията върху психичното състояние на тийнейджърите (14 – 19 г.). Тя обърна внимание, че това е поколението, което ще трябва да работи за преодоляване на негативните последици от текущата пандемия и съответно трябва да бъдат подготвени подобаващо.

Експертите психолози предупредиха, че децата са скритата жертва на пандемията. Необходимо е допълнително обучение по отношение на пандемичната ситуация. Представиха съвместни изследвания с UNICEF във връзка с очакванията на тийнейджърите и преоткриване стойността на отношенията. *Проф. Маргарита Бакрачева* посочи, че за да се ориентират първоначално в ситуацията българските тийнейджъри са търсили информация преимуществено от своето обкръжение, но и от мненията, споделени от български експерти. Посоченото е от особено значение, защото то е още един индикатор за отговорността, с която са натоварени българските специалисти, изразяващи мнения по темата. Фактът, че младите хора, които имат достъп до огромен световен информационен поток, търсят отговори

сред българската експертна общност поставя изискване пред последната да артикулира коректно и достъпно различните аспекти на пандемията от COVID-19. Като положителна тенденция проф. Бакрачева изведе адаптивния модел на поведение и преосмисляне на целите и приоритетите, съобразно новите реалности.

В този контекст и г-жа Добрева отбеляза, че принудителното затваряне и времето, което то даде на семействата да прекарат заедно, показва, че нито децата на тази възраст, нито родителите имат умения да общуват пълноценно помежду си. Идентифицирането на посочения проблем поставя задачата да бъдат намерени решения за неговото преодоляване.

Като предложение за мерки против пандемията, предстои да бъде стартирана **платформа за психично здраве**. Откри се необходимостта установената динамика да бъде следена, като тревожно е положението в контекста на социалните умения, общуването, уменията за себеизразяване. Децата започват да избягват живото общуване, защото се чувстват неуверени.

Проф. Валери Стоянов обърна внимание и на студентската общност, като пандемията им дава възможност за повече свободно време, което да посветят на близките си. Но пък рисковите динамични условия на средата създават невъзможност за планиране на кариерата (т. нар. **кариерен жизнен цикъл**). Специалистите препоръчват да се поеме ангажимент към младите хора още от първи курс да получат възможности за кариерно развитие, помощ и консултиране с психолог. Друга препоръка беше **да се въведе дисциплина „Управление на времето“**, която ще помогне да се създаде подобра организираност и самоуправление на бъдещите професионалисти. Добра възможност е да се **назначи и изгради психологически център в университетите**, който да работи със студенти и служители.

Проф. Веселин Василев изрази мнение, че реакциите на българското общество в условията на пандемията показва, че здравият разум не е основен регулатор на поведението. Той обърна внимание, че пандемията е бедствие, което засяга целия свят и хората трябва да приемат тази ситуация. Проф. Василев смята, че обучението на децата в онлайн среда няма да нанесе такива сериозни последици на образователния процес, за каквито често се говори.

Бяха изтъкнати и положителни страни на ситуацията, а именно, че пандемията дава шанс на децата да придобият житейски опит, умения за самостоятелна работа, което в други условия няма да могат да го реализират. Важно е учениците да осмислят кризите като цяло, как да се държат, да се научат на здрав житейски разум от възрастните. Съзнанието на човек е устроено така, че да изгражда психологически защити и да създава измислени светове, отричане, рационализации и други. Кризисните ситуации от различен характер насочват хората да прибегват към психологическите защити, като човечеството се показва неподготвено за настоящата ситуация. За да предотвратят защитните прийоми, хората имат нужда от психологическа подкрепа, която изисква **индивидуално и организационно консултиране**.

Г-жа Даниела Николова насочи вниманието ни и към друга уязвима група, която е на първа линия, а именно полицаите и лекарите, които са вторични жертви на пандемията. В Института по психология към МВР те оказват психологическа подкрепа за служителите и техните семейства, като се извършва **промотиране по всички канали на институцията какво може да се предостави**. С цел приобщаване на тези социални групи с помощта на Facebook е създадена **група за служители на МВР** с цел споделяне на емоции, преживявания и други.

4.3. Политика и национална сигурност по време на пандемия

Политолозите и експертите по национална сигурност бяха единодушни, че комуникацията в криза не беше осъществена успешно в България. Необходимо е **изграждане на работеща комуникационна кампания** с кратки изказвания на експерти, а не дълги пресконференции.

Проф. Иванка Мавродиева обърна внимание, че като цяло комуникацията в условията на криза не беше осъществена по традиционен успешен начин, нито имаше съчетаване на традиционни с модерни комуникационни канали и средства. Тя посочи Австралия като пример за успешната комуникационна кампания, в която участват специалисти по комуникационен мениджмънт, психолози и антрополози, като подходът е кратки изказвания на експерти, а не дълги пресконференции. Целта е съхраняване на психичното здраве на населението, като комуникационната кампания е съобразена с

особеностите на населението, защото първото и най-важното в кризисни ситуации е да няма паника.

В този смисъл забелязва се, че за този процес държавата не е ангажирала експерти по комуникация. Целта е стратегиите да бъдат специфично насочени към различните групи. Прави впечатление, че нямаше разпространени брошури, плакати, липсват кратки клипчета, които да запознаят нацията с основните моменти. Препоръката е за-напред като ефективна мярка за справяне с кризите **да се работи на база ефективна комуникация с помощ на експертите** и не трябва да се всява паника сред хората, като в тази ситуация за първи път последните 30 години хората започнаха да слушат специалистите.

Липсват добре разработени медийни комуникационни канали на управленско равнище, кампании и малки кампании. Информацията трябва да бъде насочена към отделните групи и да се работи самостоятелно с тях, в т.ч. преподаватели, учители, лекари и други.

Да констатираш, да вземеш мерки, да коригираш според ситуацията е ключово в методиката, като ефективната комуникационна стратегия трябва да съвпада с предложените медицински мерки. Да се прецени кое е приоритетно и кое е спешно като необходимост от решаване, като ако преекспонираш образа, това е оценено от експертите като загуба.

Участниците съветват **да се повиши уважението върху институционалността и експертите**, което ще създаде устойчивост на генерациите в науката.

Според доц. *Иван Станчев* липсата на комуникационна стратегия и неуспехите във ваксинационната кампания произтичат от факта, че приоритет на правителствата до момента е по-скоро запазване на икономиката. Той обърна внимание, че първоначално целта беше мерките да не бъдат толкова строги, че да се отразят негативно върху икономиката, което от своя страна предопределя сегашното състояние на кризата. Доц. Станчев направи сравнение със западните държави, които бяха по-смели да налагат принуда и в този смисъл по-строгите правила принудиха гражданите да се ваксинират по-рано. Наред с това от страна на обществото стана свидетел на противоречиви научни становища, които бяха представяни по медиите.

В този контекст едно от предложенията е във всеки новинарски блок да се въведе **задължителна рубрика „Добрата новина“** и да

бъдат включени и презентирани добри практики в контекста на кризата. Конкретно се препоръчва да се сведат до минимум деструктивните послания.

Държавната администрация също се оказва неподготвена, като се открие спешно необходимостта от специализирана подготовка за кризисно управление, кризисна комуникация. *Проф. Николай Николов* отбелязва нуждата от доизграждане на нормативната уредба по управление на кризи. Отмяната през 2006 г. на Закон за управление на кризи също е аргумент за липсата на нормативна уредба, която да изгражда длъжностна уредба в контекста на кризата. Фокусът трябва да бъде в **изграждане на нормативна уредба за управление на кризи**. Принцип на правото е, че когато възникне общественото отношение то трябва да бъде регулирано, като такава в момента е необходимостта.

Наред с посоченото, в условията на все по-нарастваща дигитализация, държавата трябва да въведе **мерки за киберзащита и обучението по киберсигурност да стане задължително** за всички студенти. Разгледан беше и цифровият суверенитет на държавите и предпоставките, които биха позволили неговото апробиране.

Политолозите обобщиха, че България е държава на ниското доверие. Липсва държавата на Макс Вебер за управление на подготвени професионалисти. Това са предизвикателства за успешното реализиране на политическата и гражданска комуникация в рамките на гражданското общество. Според *д-р Пламен Нанов* каквито и комуникационни стратегии да се приложат в бъдеще, те едва ли ще бъдат успешни. Той изведе три групи от причини за това: първо, заради разнопосочните сигнали от страна на публичните власти; второ, медийното пространство е отровено с ирационални тези; и трето, налице са причини от културен, социален и цивилизационен порядък, които изискват задълбочена дискусия.

4.4. Социологически аспекти и социална среда в посткризисни периоди

Социологическите аспекти и социалната среда бяха последното тематично направление, в което се включиха експертите и споделиха, че работата от разстояние може да задълбочи трудови и семейни конфликти. *Д-р Ирина Топузова* обърна внимание, че балансът между професионален и личен живот е интердисциплинарна концепция,

защото от една страна положителното е, че пандемията създаде възможности за автономия, време със семейството, гъвкавост, но отрицателна тенденция се наблюдава във влошаване на семейните отношения.

В дискусиата се включиха експерти, които участват в разработването на Международен проект SPEAR, на база на който беше изграден план за равнопоставеност между мъжете и жените в ПУ „Паисий Хилендарски“. Те препоръчват в индивидуалния план на преподавателите да бъде включен задължителен минимум от 60 часа на година за проверка на студентски курсови работи.

Проф. Елена Сомова акцентира да бъде изградена култура и правила във връзка с времето за провеждане на академични (катедрени, факултетни) срещи, като да се избягват прекалено ранните и късните часове, празничните и почивни дни. Да се повиши заседателната култура, като се посочва винаги не само начален, но и краен час за срещите. Да не се изпращат електронни писма късно вечер или в празнични и почивни дни. Да се създаде гъвкаво работно време, което да бъде регламентирано, например с възможността да се сключи допълнително споразумение служителите да прекарват 50% от времето си в работа от дома. Добра практика би било да се изгради игрова площадка в ПУ или възможност за детска грижа за децата. Предложено беше да се въведе задължителен период на бащинство, за да се ползва майчинство. Изброеното по-горе се показва особено значимо в условията на пандемията, която пренесе голяма част от академичната работа в дигитална среда и създаде усещането, че академичният състав е, може и трябва да бъде постоянно на разположение в тази електронна среда. Пандемията постави нови предизвикателства пред трудовите отношения в академична среда, които също следва да бъдат приведени в съответствие с Кодекса на труда в България и международните трудово-правни стандарти.

Според участниците социалната среда по време на пандемията е деструктивна, което оказва влияние и върху ваксинацията. Експертите споделиха наблюдения за т.нар. фалшиви новини и нежеланието на пациентите да се ваксинират, защото по този начин ги чипирали, нямало да могат да създават потомство и други. Посочено е споделено от *д-р Стефан Станев*, който разказа как е успял да убеди да се ваксинират свои колеги лекари, които са разколебани от медиите. Той констатира, че последствията върху сърдечно съдова-

та система от Covid-19 са еквивалентни с последствията върху дихателната система.

По отношение на един от най-засегнатите икономически сектори, а именно туризма, *д-р Десислава Алексова* съветва да се развият туристически ниши като по-малки градчета, хижи, селски туризъм и други неоползотворени дестинации в България, за да се съживи секторът. В туризма положението с човешките ресурси е изключително притеснително, защото липсват кадри и този проблем ще се задълбочава. Съществена в случая е ролята на университетите и гимназиите, които да вложат усилия да промотират и активизират интереса към специалност Туризъм. Може да се премахнат специалности, които не са перспективни. Налагат се все по-високи изисквания от съвременния турист, но персоналет не предразполага за това и няма умения да отговори адекватно на потребностите.

5. Обобщение

Дискусията на кръглата маса беше изключително полезна както в обществен, професионален, така и в личен план. Качествените високо квалифицирани и доказали се в практиката експерти, добрата организация и модерирание на форума бяха предпоставки разговорът да даде възможност с общи усилия да се достигне до предложения за адекватни мерки за преодоляване последствията от пандемията. Тези мерки трябва да бъдат разписани в дългосрочен план, като задължително се включи и прилагането на гъвкава методология за управление на кризи, която е разработена от екипа на проекта, организатори на форума.

Благодарим от сърце на всички, които отделиха от времето си и бяха част от научния форум!

Доц. д-р Мина Ангелова и доц. д-р Даниела Пастармаджиева

**ВТОРА МЕЖДУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ
ИНОВАЦИИ И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТ**

25 НОЕМВРИ 2021 Г.

СВЕТЪТ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ПАНДЕМИЯТА COVID-19

Българска, първо издание

Предпечатна подготовка: Гергана Георгиева

Пловдив, 2021

ISSN 2738-8018